

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)

ANABİLİM DALI

FAHREDDİN RÂZÎ TEFSİRİ'NDE GARÎBU'L-KUR'ÂN

DOKTORA TEZİ

Bayram AKTAŞ

ANKARA, 2021

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)

ANABİLİM DALI

FAHREDDİN RÂZÎ TEFSİRİ'NDE GARÎBU'L-KUR'ÂN

DOKTORA TEZİ

Bayram AKTAŞ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU

ANKARA, 2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI

FAHREDDİN RÂZÎ TEFSİRİ'NDE GARÎBU'L-KUR'ÂN

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

- 1- Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU
- 2- Doç. Dr. Esra GÖZELER
- 3- Doç. Dr. Engin ERDEM
- 4- Doç. Dr. Harun ŞAHİN
- 5- Dr. Öğr. Üyesi Sıddık BAYSAL

Tez Savunma Tarihi

29.03.2021

T.C

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU danışmanlığında hazırladığım “Fahredden Râzî Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân (Ankara. 2021)” adlı bütünleşik doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 29/03/2021

Adı-Soyadı ve İmza

Bayram AKTAŞ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	İİ
ÖNSÖZ	1
KISALTMALAR.....	3
TABLolar LİSTESİ	4
GİRİŞ.....	5
A- ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ.....	11
B- ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	16
C- ARAŞTIRMAYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR VE KAYNAKLAR.....	27
D- FAHREDDİN RÂZÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE İLMÎ HAYÂTI.....	34
I. BÖLÜM: ARAP DİLİ VE GARÎBU'L-KUR'ÂN.....	58
Genel Mülahazalar.....	58
A. Genel Olarak Dilin Önemi	59
B. Kur'ân'ı Anlamada Dilin Önemi	63
C. Garîbu'l-Kur'ân	70
1. Garîbu'l Kur'ân Kavramı.....	70
2. Garîbu'l-Kur'ân – Lugatu'l-Kur'ân İlişkisi	96
3. Garîbu'l-Kur'ân İlminin Önemi.....	105
4. Garîbu'l-Kur'ân İlminin Târihî, Doğuşu ve Gelişmesi	108

4. a. Hz. Peygamber Döneminde Garîbu'l-Kur'ân.....	108
4. b. Sahâbe Döneminde Garîbu'l-Kur'ân.....	113
4. c. Tabiîn Döneminde Garîbu'l-Kur'ân.....	122
D. Garîbu'l-Kur'ân Literatürü.....	130
II. BÖLÜM: RÂZÎ'NİN GARÎBU'L-KUR'ÂN YAKLAŞIMININ TEORİK ÇERÇEVESİ.....	139
Genel Mülâhazalar.....	139
A. Râzî'nin Garîbu'l-Kur'ân Tarifi ve Dil Anlayışı.....	140
B. Muarrab Kelimeleri Garib Kelime Olarak Ele Alması.....	155
1. Ta'rib olgusu, Arap Dilinde ve Kur'ân'da Muarrab Kelimelerin Varlığı Meselesi ve Bu Alanda Yazılan Eserler.....	155
2. Râzî'nin Tefsiri'nde Muarrab Kelimeleri Garib Kelime Olarak Ele Alması	169
C. Lehçeleri Garip Kelime Olarak Ele Alması.....	180
III. BÖLÜM: RÂZÎ'NİN GARÎBU'L-KUR'ÂN YAKLAŞIMININ TEFSİRİNDEN ÖRNEKLERLE AÇIKLANMASI.....	191
Genel Mülâhazlar.....	191
A- Rivayet Metodu.....	192
B- İstişhad (Delil Getirme) Yoluyla Garib Kelimeyi Açıklaması.....	195
1. Âyeti Delil Getirmesi.....	197
2. Hadisi Delil Getirmesi.....	204
3. Sahâbe Sözüni Delil Getirmesi.....	209

4. Tâbiîn Sözüni Delil Getirmesi	213
5. Şiiri Delil Getirmesi	220
C- Filolojik Yolla Garib Kelimeyi Açıklaması	226
1. Yabancı Dilden Arapça'ya Geçerken Uğradığı Şekilsel Değişime Değinererek Kelimeyi Açıklaması	227
2. Ana Dildeki Anlam veya Kullanımına Değinererek Kelimeyi Açıklaması	232
3. Ana Lehçedeki Anlam veya Kullanımına Değinererek Kelimeyi Açıklaması.....	237
4. Birden Fazla Dilde Ortak Anlam/Kullanımına Değinererek Kelimeyi Açıklaması 240	
5. Sarf (Bab, Vezin, Çekim vb.) Bilgileri Doğrultusunda Kelimeyi Açıklaması..	244
6. Nahiv Bilgilerinden/İ'rab Vecihlerinden Yararlanarak Kelimeyi Açıklaması..	247
7. Kıraatlar/Okunuş Şekilleri Doğrultusunda Kelimeyi Açıklaması	251
TABLO 3: RÂZÎ TEFSİRİ'NDE GEÇEN GARİB KELİMELER	257
SONUÇ	260
KAYNAKÇA.....	268
ÖZET	300
ABSTRACT	300

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun iki cihan saadeti için inzâl edilen Kur'ân-ı Kerim, Hz. Peygamber tarafından izah edilmiş, O'nun örneğiğinde sonraki dönemlerde İslam âlimleri tarafından tefsir çalışmaları devam ettirilmiştir. Yalnız tefsir değil, bütün dini ilimlerin üzerine inşa edildiği temel kaynak olması hasebiyle Kur'ân-ı Kerim üzerinde Müslümanlar hassasiyetle durmuşlar, ondan istifade etmek için yoğun çaba sarfetmişlerdir.

Yüce Kur'ân'ın oldukça erken dönemde Mushaf haline getirilmesiyle lafızları, Vahy-i İlâhi'yi anlamının yapı taşlarından biri haline gelmiştir. Bilindiği üzere Kur'ân kelimelerinin tamamı, manasının açıklığı yönünden eşit değildir. Bir kısmı kolaylıkla anlaşılırken bazı kelimeleri anlamak ayrı bir ilmi çaba gerektirmektedir. Garîbu'l-Kur'ân ilmi, ikinci tür, anlamı kapalı lafızları açığa kavuşturmayı konu edinmektedir. İlk örnekleri genç sahâbi Abdullah b. Abbas tarafından verilen ve zamanla bağımsız bir ilim dalına dönüşen Garîbu'l-Kur'ân, Kur'ân-ı Kerim'in doğru anlaşılması ve hayata katılarak istinbatla Kur'ân'dan sahih bilginin temini açısından önem arz etmektedir.

Fahredden Râzî, yaşadığı hicrî 7. asrın önemli âlimlerinden birisidir. Kendisinden önceki ilmî mîrastan istifade ederek neredeyse bütün alanlarda eserler ortaya koymuştur. Sahip olduğu engin birikimi ile te'lif ettiği meşhur tefsiri *Mefâtihu'l-Gayb*'la kendisinden sonraki müfessirlerin müstağni kalamayacağı bir eser ortaya koymuştur. Râzî'nin bu kıymetli tefsirinde kelime îzâhına önem verdiği görülmektedir. Bu hususiyeti ilmi bir mesele olarak "Fahredden Râzî Tefsirinde Garîbu'l-Kur'ân" başlığı altında çalışma konusu edindik.

Çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Râzî'nin yaşadığı tarihi dönem, coğrafya ve ilmî hayatı ele alınmıştır. Birinci bölümde Arap dili ve Garîbu'l-Kur'ân ilmi ile ilgili konular ele incelenmiştir. İkinci bölümde "Râzî'nin Garîbu'l-Kur'ân Yaklaşımının Teorik Çerçevesi" bağlamında Râzî'nin Garîbu'l-

Kur'ân'la ilgili açıklamaları, yabancı dillerden Arapça'ya geçen muarrab kelimeleri ve Kureyş dışındaki lehçeleri garib kelime olarak nasıl değerlendirdiği konu edilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise Râzî'nin Garîbu'l-Kur'ân yaklaşımı, istişhad yani âyeti, hadisi, sahâbe sözünü, tâbiîn sözünü ve şiiri delil getirmesi yoluyla ve filolojik yani ana dildeki, ana lehçedeki, birden fazla dildeki ortak kullanımı, sarf, nahiv, Kıraat yoluyla tefsirindeki garib kelimeler, örnekler eşliğinde açıklanmıştır.

Râzî'nin tefsiri anılan çerçevede daha önce inceleme konusu edilmemiştir. Bu bakımdan Râzî - Mefâtîhu'l-Gayb - Arap dili - Garib kelimeler çerçevesinde *Mefâtîhu'l-Gayb*'ı tetkik eden bu çalışmanın özgün bir nitelik taşıdığı ifade edilebilir.

Çalışmamızın ortaya çıkmasında emeği geçen kıymetli hocalarımı burada saygıyla anmak istiyorum. Öncelikle tezimin her aşamasında ilgi, bilgi ve desteğini esirgemeyen kendisini her daim şükranla yâd edeceğim muhterem danışmanım Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU'ya; tez izleme komitesinde ilmi fikir ve tavsiyelerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Esra GÖZELER ve Doç. Dr. Engin ERDEM'e; tezimin başlangıç döneminde danışmanlığımı üstlenen Prof. Dr. Selahattin EROĞLU'na; araştırmamıza değerli katkılar sunan başta Prof. Dr. Halis ALBAYRAK ve Prof Dr. Mehmet Akif KOÇ olmak üzere Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki kıymetli hocalarıma; tetkik ve tashihleriyle çalışmamıza destek sağlayan Dr. Kadri Ziyaettin ÇOŞAN, Dr. Fatih AYDIN ve Dr. İbrahim SAĞLAM'a; maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Bayram AKTAŞ

Ankara- 2021

KISALTMALAR

AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFY	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
b.	İbn (oğlu)
Bsk.	Baskı
Bsy./bsy.	Basım Yeri Yok
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
H.	Hicri
Ktp.	Kütüphane
M.	Miladi
Nr.	Numara
s.	Sayfa

tah.	Tahkik Eden
TDK	Türk Dil Kurumu
TDVY	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
tsz.	Tarihsiz
terc.	Tercüme Eden
v.	Vefatı
vb.	Ve benzeri

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: Nebe' –Nâs sûreleri arasındaki âyetlerde İbn Abbas'a ait üç eserde (<i>Tefsir-u İbn Abbas el-Müsemma bi-Sahîfeti Ali b. Ebi Talhâ an İbn Abbas fî Tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm, Kitâbu'l-lugât fi'l-Kur'ân, Mesâilü Nâfi b. el-Ezrak</i>) ortak olarak zikredilen garib kelimeler.....	77
Tablo 2: İbn Abbas'a ait üç eser ile İbn Kuteybe'nin <i>Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'</i> ında Nebe' suresinde zikredilen garib kelimeler ve açıklamaları.....	79
Tablo 3: Râzî Tefsiri'nde Geçen Garib Kelimeler Tablosu.....	260

GİRİŞ

Allah Teâlâ'nın beyan buyurduğu üzere Hz. Peygamber'in en büyük mucizesi Kur'ân'dır¹ ve son Peygamber vâsıtasıyla gönderildiği için ilâhî hitabın son halkasını oluşturmaktadır.² Kur'ân, muhatap kitlesini oluşturan insanlardan okunmayı, üzerinde düşünmeyi, anlaşılmayı ve samimiyetle açıklanmayı beklemektedir.³ Bu amaca yönelik olarak ilk müfessir Hz. Peygamber'le başlayan faaliyetler, Kur'ân sayfalarının iki kapak arasında toplanarak Mushaf haline getirilmesi, nüshalarının çıkarılarak çoğaltılması ve harekelenmek suretiyle daha kolay okunması sağlanarak hummâlî şekilde devam ettirilmiştir. Bir taraftan vahyin metinleşmesiyle oluşan teknik zorlukların ortaya çıktığı, diğer taraftan İslam coğrafyasının genişlemesi farklı dil, din ve ırktan insanların intisâbı sebebiyle oluşan ortamda Kur'ân'ı anlamak, anlamlandırmak ve anlatmak için müfessirler etkin görev almışlardır. Kur'ân'a her düzeyde gösterilen îtinânın neticesinde "Kur'ân'ın en doğru şekilde anlaşılmasına yardımcı olmayı gaye edinen bir bilgi alanı"⁴ olan Kur'ân ilimleri teşekkül etmiştir.

Kur'ân'ın rehberliğinden yararlanmak, ortaya koyduğu hükümleri uygulamak, teşvik ettiği ahlâki esaslardan ibret almak, serdettiği haber ve kıssalardan istifâde etmek için öncelikle onu anlamak, kapalı gelen yerlerini izah etmek Kur'ân-insan münasebeti için bir zorunluluktur. Nitekim bu amaca matûf olarak ulûmü'l-Kur'ân kapsamında maâni'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân gibi isimleri farklı ancak

---

¹ 29/Ankebut:51.

² 33/Ahzap:40.

³ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân Nedir?* (İstanbul: Şule Yayınları, 2012), s.9.

⁴ Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, (İstanbul: Şule Yayınları, 2008), s.46.

Kur'ân'daki anlamı kapalı lafızları açıklamayı gaye edinmeleri itibariyle tamamı Garîbu'l-Kur'ân kapsamına giren çeşitli ilim dalları ortaya konulmuştur.⁵

Kur'ân-ı Kerîm, ilâhi kaynaklı olmakla birlikte muhâtap kitlesi itibariyle bir “dil”de inzal edilmiş ve onu anlamayı amaç edinen tefsir ilminde öncelikli olarak dilsel yöntemler ve bilgiler kullanılmıştır.⁶ Kur'ân'ın hem lafzının hem de manasının ilâhî

---

⁵ Söz konusu ilim dallarını Garîbu'l-Kur'ân kapsamında gören değerlendirmeler için bkz. Ebu Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib Hammuş b. Muhammed, *el-'Umde fi ġarîbi'l-Kur'ân*, tah. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşlı (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1981) (muhakkikin önsözü içinde), s.18; Abdulhamid seyyid Tılib, *Garîbu'l-Kur'ân Ricâluhû ve Menâhicuhum min İbn Abbas ile Ebî Hayyân* (Kuveyt: bsy. 1986), s.4; Müsaid b. Süleyman b. Nâsır et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-lugaviyyu lil-Kur'ân'il-Kerîm* (Riyad: Dâru İbn el-Cevzî, 2002), s.123. Örneğin Ebu Ubeyde Mamer b. Müsenna'nın meşhur eseri *Mecâzü'l-Kur'ân*'ın (tah. Mehmet Faud Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1962), bir diğer adı da *Garîbu'l-Kur'ân*'dır. *Garîbu'l-Kur'ân*, *Meâni'l-Kur'ân*, *İ'râbu'l-Kur'ân* isimleriyle Müellife nispet edilen eserlerin (İbnü'n-Nedîm) Muahmmmed b. İshak en-Nedim el-Ma'ruf İshak b. Ebi Ya'kup (ö.385/995[?]), *el-Fihrist fi Ahbâri'l-Ulemâ'il-Musannifîn mine'l-Kudemâ'i ve'l-Muhdisîn ve Esmê'i Kütübihim*, bsy. ths. s.37) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ın değişik isimleri olduğu anlaşılmaktadır. Adem Yerinde, “Mecâzü'l-Kur'ân” *Tdv İslam Ansiklopedisi*, c.28, s.225.

⁶ Esra Gözeler “Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'ân'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebû'l-Evvel - 4 Rebû'l-Evvel Arası)” (yayımlanmış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2009), s.37.

oluşu, özellikle Kur’ân merkezli olarak din ile dil arasında çok sıkı bir irtibatın kurulmasına yol açmıştır.⁷

Garîbu’l-Kur’ân: “anlaşılmasında güçlük çekilen, çeşitli Arap lehçelerinden gelen veya aslı itibariyle yabancı olup sonradan Arap diline mâl olmuş Kur’ân kelimelerini araştırma konusu edinen” bir ilim dalıdır.⁸ Bu sahada te’lif edilen eserler Arap dilini merkeze alan çalışmalardır. Müellifleri, müfessir kimliği ile birlikte dilci kimliği ön plana çıkan âlimlerdir.⁹

Kur’ân-ı Kerîm’in Mushaf haline getirilmesi, sözlü hitaptan yazılı bir kitaba dönüşmesiyle inananların Kur’ân’la ilişkisi farklı bir boyut kazanmıştır. Kur’ân’ın anlaşılması artık Hz. Peygamber’in dilinden sözel olarak değil, iki kapak arasında bir metin olarak gerçekleşmekteydi. Dolayısıyla Kur’ân artık Arap dilinin sınırları içerisinde anlaşılabilirdi. İşte tam bu noktada Kur’ân’ı anlamının yapı taşlarını oluşturan kelimeler, özellikle manası kapalı garib lafızlar ciddi önem arz etmektedir.

---

⁷ Muhammed Bâkır Saidiruşen, “İslâmî İlimler Sürecinde Kur’ân’ın Dili”, terc. Kenan Çamurcu, *Misbah: İslami Düşünce ve Araştırma Dergisi*, 1:2 (2012), s.28.

⁸ Esîrudin Ebû Hayyan el-Endülûsî, *Tuhfetü’l-erîb bimâ fi’l-Kur’ân mine’l-ğarîb* (Beyru: Mektebetu’l-İslâmiyye, 1983), s.21, 40; İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve’l-ihsân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Şârîka, BAE: Merkezu’l-Buhûs ve’d-Dirâse, 2006), c.9, s.90; Muhammed Ali et-Tahânevî, *Keşşâfû Istilâhâti’l-Fünûn ve’l-‘Ulûm* (Beyrut: Mektebetu Lubnan, 1996), s.1250-1251; Mustafa Sâdık er-Râfiî, *Târîhu âdâbi’l-‘Arab* (Kâhire: Müessetü’l-Hindâvî, 2012), s.406; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973), c.1, s.119.

⁹ İsmail Aydın, “Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi” (yayımlanmış doktora tezi: Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2010), s.2.

Garîbu'l-Kur'ân ilminin önemi yalnız ayetleri açıklayıp yorumlayan tefsir ilmi ile sınırlı değildir. Yüce Kur'ân, bütün İslâmî ilimlerin ana kaynağını teşkil ettiği gibi onun lafızları da fıkhıta ortaya konulan hükümlerin, kelimada tespit edilen inanç esaslarının, Arap dilinde kabul edilen kuralların, belâgatta elde edilen ifade gücü ve zenginliğin birer vasıtasıdır. İsfahânî'nin ifade ettiği gibi “Kur'ân lafızları Arap kelamının özü, esası, en kıymetlisi ve amaca ulaşmaya en çok vesile olanıdır.”¹⁰ Bunu çok iyi bilen İslam ulemâsı erken dönemden itibaren Kur'ân'ın dili üzerinde yoğunlaşmıştır. Kur'ân'ı anlamaya yönelik çalışmaların ilk nüvelerini garib kelimelerle ilgili açıklamalar oluşturmuştur.¹¹

---

¹⁰ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Ragıp İsfahânî, *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân*, (*el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*), tah. Safvan Adnan Davudî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2009), s.54-55. Eser, Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu tarafından “Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredât” ismi ile Türkçeye tercüme edilmiştir. (İstanbul: Yarın Yayınları, 2015).

¹¹ Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, terc. Mahmud Fehmi Hicâzi, (Almancadan Arapçaya), (Riyad: Câmîatu İmam Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyye-Câmîatu'l-Meliki suûd), c.1 s.64; Sadrettin Gümüş, “Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5-6 (1987-1988) s.12; Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu*, s.68; Ali Bulut, “Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbu'l-Kur'ân, Meâni'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 12-13 (2001), s.394; Ayrıca tefsirle ilgili ilk malumatları bir araya getiren hadis kitaplarının tefsir bölümlerinde açıklaması yapılan garib kelimelerin sayısı oldukça fazladır. Örnekler için Bkz. Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, (*el-Câmiu's-Sahîh*) tah. Şeyh Muhammed

Diğer taraftan dil durağan değil canlıdır. Kültürü kuran ve geliştiren en temel unsurlardan birisidir ve kültürün devinimine ayak uydurmaktadır.¹² Bu durumun doğal bir sonucu olarak kimi kelimeler zamanla değişime uğramakta anlamında daralma veya genişlemeler söz konusu olabilmektedir. Eğer söz konusu kelimeler anlamı zor anlaşılan garib kelimeler ise daha fazla ihtimam gerektirmektedir. Günümüzde Kur'ân'ı doğru anlamaya olan ihtiyacımız her zamankinden daha fazladır. Onu doğru anlamının yolu öncelikle birbiri ile uyum ve insicâm içinde olan âyetleri ve âyetlerin kendisinden teşekkül ettiği kelimeleri doğru anlamaktan geçmektedir. Kur'ân'da anlamı kapalı lafızları konu edinen Garîbu'l- Kur'ân ilmi, âyetlerin anlaşılması, üzerlerinde tefekkür ve tedebbür etmeye vâsita olacak lafız ve ifadeleri anlaşılır kılması yönüyle Kur'ân ilimleri içinde önemli bir yer teşkil etmektedir.

Râzî, tefsiri *Mefâtîhu'l-Gayb* ve usûl-i fıkıh sahasında yazdığı *el-Maḥşûl fî 'ilmi 'uṣûli'l-fıkh* isimli eserlerinde görüldüğü üzere farklı alanlardaki te'lifatlarında dahi müstakil bir lugat kitabının hacmine ulaşacak genişlikte lugavî konulara yer vermiştir.¹³ Böylelikle dildeki birikimini sergilemiş, Belagat ilminin mühim kaynaklarından

---

Ali el-Kutb-Şeyh Hişam el-Buhari (Beyrut: Mektebetü'l el-Asriyye, 2007), *K. Tefsir*, c.3, s.1349-1604.

¹² Ruhattin Yazoğlu, “Süreklilik ve Değişim Açısından Dil-Kültür İlişkisinin Felsefi Bir Tahlili” İlyas Altuner-Osman Bayraktutan (ed.), *Uluslar Arası Din ve Dil Sempozyumu* (Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayınları, 2018), s.32, 34.

¹³ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr: Mefâtîhu'l-Gayb*, (Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1981), IV, 193; VI, 33-35, 37, 45, 85-87, 99-101; V, 11-13; VII, 164-167, 171-173; XII, 55-59, 159; XIII, 4, 10, 75-76; XIV, 18-19, 22; XVII, 7-8 XIX, 155-157, 160, 171, 183-184; *el-Maḥşûl fî 'ilmi 'uṣûli'l-fıkh*, tah. Taha Câbir Feyyâz el-Alvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, tsz.), c.1, s.175-351, c.2, s.37-155.

Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz isimli eseri ile Arap dili sahasında söz sahibi bir âlim olduğunu ispat etmiştir.¹⁴

Belagat ilmi ile ilgili kuralları koyan ilk kişi olması hasebiyle dil sahasındaki otoritesini izhâr eden Râzî'nin tefsirinde, dile dayalı ilimlerden olan ve Kur'ân'ın anlaşılmasında mühim bir yer teşkil eden Garîbu'l-Kur'ân ilminin incelenmesi ayrı bir önemi hâizdir.¹⁵ Kelam, felsefe, usûl-i fıkıh ve dil konuları başta olmak üzere birçok dinî ve tabîî ilimlerde söz sahibi olan müellif, son dönemlerinde te'lif ederek bütün birikimini sergilediği tefsiri neticesinde daha çok müfessir kimliği ile ön plana çıkmaktadır.

Râzî'nin Kur'ân anlayışına göre Yüce Kur'ân dolaylı yolla da olsa her şeyi ihtiva etmekte hiçbir bilgiyi eksik bırakmamaktadır. Nitekim o, furû ilminin Kur'ân'da ayrıntılı şekilde yer aldığını icma, âhad haber ve kıyasın dini delil olduğuna Kur'ân'ın delâlet ettiğini haber vermektedir. Bu delillerden her biriyle sabit olanın, Kur'ân ile

---

¹⁴ Muvâfakuddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. el-Kasım b. Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-e'tıbbâ', (Kâhire: Matbaatu'l-Vehbiyye, 1299/1882), c.2, s.23; Tâhâ Câbir el-Alvânî, *İmâm Fahreddin er-Râzî ve Musannafâtühû* (Kahire: Dârus-selâm, 2010), s. 91-93; Hatice Avcı, "Kültürel Antropolojik Okuma Yaklaşımıyla Râzî Tefsirindeki Dil ve Üslubun Değerlendirilmesi (Fatiha ve Bakara Sureleri Örneğinde)", Yunus Araz-Sercan Yavuz-Barış Çakan (ed.), I. Uluslar Arası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim" Tebliğler Kitabı (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019) içinde s.207.

¹⁵ el-Alvânî, *İmâm Fahreddin er-Râzî*, s.92.

sabit olacağını ifade etmektedir.¹⁶ Onun “Kur’ân’da her şeyin bilgisinin yer aldığına” dâir kabulü¹⁷ ve dil sahasındaki uzmanlığı, tefsirinde her türlü meseleyi konu edinmesine ve ayetlerdeki uçsuz bucaksız bilgiyi elde etmek için kelimeleri ayrıntılı şekilde ele almasına yol açmış ve sonuçta oldukça hacimli bir eser ortaya çıkmıştır. Râzî, “Cenab-ı Hakk’ın her şeyi bildiğinin ifadesidir” şeklinde açıkladığı, 6/Enam, 59. âyette yer alan مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ ifadesini tefsirine isim olarak vermiştir.¹⁸ O’nun tefsirine bütün bilgilere ulaşmaya vasıta olan gaybın anahtarları anlamındaki *Mefâtihu’l-Gayb* ismini vermesi de Kur’ân tasavvurunun bir göstergesidir.

Râzî’nin kendisinden dolayı yolla da olsa her türlü bilginin teminini mümkün gören Kur’ân anlayışı, anlamı izaha muhtaç garib kelimelerle muhtevanın kapalılığı noktasında ortak bir zeminde buluşmaktadır. Râzî’ye göre fer’î kaynaklarla elde edilen hükümler misali, bütün bilgiler Kur’ân’ın muhtevasında müphem şekilde yer almaktadır. Ayetlerdeki anlamı kapalı kelimeleri doğrudan konu edinen Garîbu’l-Kur’ân ilmini, garib kelimeler misali Kur’ân’ın tamamını her türlü bilginin kaynağı gören ve dil konusunda yetkin biri olarak, hemen her ayette lugavî bahislere yer veren Râzî tefsirinde incelemek daha çok önem arz etmektedir.

A- ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

¹⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XII, 226; Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Öztürk, “Tefsirde Fahreddin er-Râzî”, Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Razi* (İstanbul, İsam Yayınları, 2013), s.296-300.

¹⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XII, 226.

¹⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XIII, 10, Râzî, aynı paragrafta kelimenin مَفَاتِيحُ kıraatını da zikreder.)

Fahreddin Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Gayb* tefsirinde Garîbu'l-Kur'ân ilminin ele alınış biçiminin tespiti, hangi tür kelimelerin bu ilmin muhtevasını oluşturan anlamı izaha muhtaç garib lafızlar olarak kabul edildiğinin beyanı, söz konusu kelimelerin açıklanırken uygulanan yöntemlerin tespiti ve garib kelimelerin örnekler eşliğinde ortaya konulması çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Böylelikle *Mefâtîhu'l-Gayb* tefsiri esas alınmak suretiyle Râzî'nin Garîbu'l-Kur'ân anlayışı gözler önüne serilecektir.

Kelimeyi garib kılan sebeplerden birisi de ta'rib olgusudur. Yani farklı dillerden Arap diline nakledilen ve Kur'ân'da yer alan yabancı kökenli/muarrab lafızlardır. Muarrab lafızların Kur'ân'da varlığı lehinde, aleyhinde ve uzlaştırmacı görüşlerin sergilendiği tartışmalı meselelerden biridir. Râzî de bu konuda bir birine muhalif görüşler ortaya koymuştur. Bu durumun neticesi olarak kendisine farklı isnadlar yapılmıştır.

Konuyla ilgili olarak Râzî'nin hangi görüşe sahip olduğu, uzunca zamandan beri farklı yaklaşımlar sergilenen ancak bir türlü vuzûha kavuşturulamayan meselelerden biridir. *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ* isimli eserinde Suyûtî, "Arapça dâhil bütün dillerde ortak olarak bulunan kelimelerin Kur'ân'da bulunduğu" görüşünü Râzî'ye isnad etmektedir.¹⁹ İsmail Cerrahoğlu ise *Tefsir Tarihi*'nde "Râzî, Kur'ân'da Arapça'dan gayri kelime olmadığı görüşündedir" diyerek Râzî'nin konu ile ilgili farklı bir kanaate sahip olduğunu söylemektedir.²⁰ Yapılan akademik çalışmalarda da aynı

---

¹⁹ Celâleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, tah. Muhammed Câd Mevlâ - Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim – Ali Muhammed el-Becavî, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, tsz) c.1, s.267.

²⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), s.618.

uzlaşmazlığın devam ettiği görülmektedir.²¹ Çalışmamızda muarrab kelimelerin Kur'ân'da varlığı hususunda Râzî'nin farklı yaklaşımlar sergilemesinin arka plana üzerinde durulup, gerekçeleri ortaya konulacaktır. Böylelikle konu bütünlük içerisinde ele alınacak, Râzî'nin görüşü tespit edilerek ortaya çıkan uzlaşmazlığın nihayete ereceği değerlendirilmektedir.

Mefâtihu'l-Gayb'ın mukaddimesi mesabesinde olan, müstakil bölümler halinde ele alınan Fâtiha suresi ağırlıklı olmak üzere tefsirin tamamında; usûl-i fıkıh sahasında yazdığı *el-Mahsûl* başta olmak üzere diğer eserlerinde yaptığı değerlendirmeler doğrultusunda Râzî'nin dil anlayışının tespiti amaçlarımız arasındadır. Müellifin tefsirinde dağınık halde bulunan garib lafızları, kendine has hangi tür yöntemlerle açıkladığının saptanıp, onun Garîbu'l-Kur'ân uygulamasının örneklerle tasviri bir diğer amacımızdır. Garib kabul edilen kelime sayısının tarihi süreç içerisinde ciddi şekilde artışı ve bu lafızların îzah biçimindeki değişimin tespiti de amaçlarımız arasındadır.

İslâm'ın temel kaynağı olan Kur'ân, bir yönüyle bütün İslâmî ilimlerin menşei olup onlara veri sağlayarak bu ilimleri şekillendirip etkilerken, diğer taraftan tefsir

---

²¹Zeki Yıldırım, “Râzî'nin Tefsir-i Kebir'inde Fıkıh Usûlü uygulaması” (yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1997), s.74, Yıldırım, Cerrahoğlu ile aynı kanaattadır; İhsan Kahveci “Fahrüddin er-Râzî'nin “Mefâtihu'l-Gayb” Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân” (yayımlanmamış doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2001), s.204-206, Kahveci, Râzî'nin konu ile ilgili çelişkili beyanlarda bulunduğunu ifade etmektedir.; Mukhammed Yusuf Sharipov, “Fahredden Râzî'nin Amme Cüzü Tefsirinde Semantik Olgular” (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, 2018), s.38, Sharipov, Râzî'nin orta yolu takip ettiğini yani muarrab kelimelerin varlığı yokluğu noktasında orta çizgide yer aldığını ifade etmekte delil olarak Suyûtî'nin açıklamasını göstermektedir.

ilminin ana konusunu teşkil etmesi hasebiyle anlamlandırma sürecinde, Kur’ân tefsirlerinde ele alınırken aynı ilimlerden etkilenmektedir. Kur’ân-ı Kerîm, kaynağı itibariyle ilâhi olsa da onu doğru anlayabilmek, güncel hayatla irtibatını kurabilmek için naklî ve aklî bilgilerin harmanlanması sonucu zamanla müstakil birer ilim haline gelen verilerden istifade etmek gerekmektedir. Nitekim “Kur’ân tefsirleri genellikle Dilbilim, Tefsir, Fıkıh, Kelam, Felsefe, Sağlık, Fen ve Beşeri ilimler vb. disiplinlerin verilerini kullanarak üretilen çalışmalardır. Bir bakıma onlar disiplinler arası ürünlerdir.”²²

Râzî, tefsir ilmine veri sağlayan birçok ilim alanında eserler te’lif etmiş, mütekellim, fakih, filozof, lugatçı kimliği olan; Ayrıca başta tıp ve astronomi olmak üzere çok sayıda beşeri ilme hâkim otorite sahibi bir âlimdir. Onun *Mefâtihu’l-Gayb*’da anlamı îzâha muhtaç lafızları konu edinen Garîbu’l-Kur’ân ilmi ve garib kelimelerle ilgili yaptığı açıklamalar, bu ilim için gerekli alt yapıya sahip olması hasebiyle oldukça önemlidir.

Araştırmamızı önemli kılan hususlardan biri de şudur: Çalışma ve kaynaklar bölümünde ayrıntılarıyla yer verileceği üzere Garîbu’l-Kur’ân sahasında yapılan akademik çalışmalarda kelimeyi garib kılan hususlarla ilgili net bir kıstas getirilmemiştir. Bunun yerine garib lafızların kişiye göre değişen izâfî yapısı ön plana çıkarılarak incelemeye tabi tutulan eser ve müelliflerin Garîbu’l-Kur’ân yaklaşımı, tasvîrî bir yöntemle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu Çalışmada ise “Garîbu’l-Kur’ân Kavramı” başlığı altında söz konusu kavram üzerinde hususi olarak durularak tanımındaki belirsizliğe dikkat çekilmiştir. Türün ilk örneklerini ortaya koyan Abdullah b. Abbas’a ait eserlerden başlanmak suretiyle meşhur Garibu’l-Kur’an türü eserler, garib kelime tanımına yer vermedikleri için muhteva

---

²² Halis Albayrak, “Tefsir İlminin Sınırlarına Dair,” Murat Sülün (ed.), *İslâmî ilimlerde Metodoloji III, Tefsir Nasıl Bir İlimdir?* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011) içinde, s.83.

olarak; tanıma yer veren sonraki dönem eserleri ise tanımları üzerinden literatür taramasına tabi tutularak Garîbu'l-Kur'ân ilminin sınırları belirgin hale getirilmeye çalışılmıştır. Râzî dönemine kadar bu sahada te'lif edilen klasik eserler dönemlere ayrılmak suretiyle incelemeye tabi tutulmuş, erişilen bilgiler birbirleri ile kıyas edilip zaman zaman tablolara dökülmüştür.

Bu bağlamda özellikle Kur'ân'daki anlamı izaha muhtaç kelimeleri konu edinmeleri itibariyle aynı gaye ile yola çıkan ve aynı kaynakta Abdullah b. Abbas'ın eserlerinde birleşen Garîbu'l-Kur'ân ilmi ile Arap lugatlarının karşılıklı etkileşimi meselesi ele alınmıştır. Netice itibariyle bu etkileşim sonrası sınırlı sayıdaki garib kelimeleri ele alan Garîbu'l-Kur'ân ilminin bütün Kur'ân lafızlarını içeren Lugatu'l-Kur'ân'lara dönüşümü ve bu dönüşüme sebep olan etkenler üzerinde durulmuştur. Ayrıca iki tür arasındaki farka değinilmiş, konu üzerinde yapılan kimi akademik çalışmalarda bu fark gözden kaçırıldığı için zuhur eden çelişkilere dikkat çekilmiştir.

Genel olarak kelimelerin özel olarak garib lafızların ayrıntılı bir şekilde ele alındığı Râzî tefsirinde Garîbu'l-Kur'ân ilmini çalışma konusu olarak tercih etme sebebimizi şu şekilde açıklayabiliriz:

- Kur'ân'da anlamı kapalı garib kelimeleri konu edinen Garîbu'l-Kur'ân ilminin, İlâhî Kelamdan sahih bilginin teminine vasıta olan Kur'ân ilimleri içinde önemli bir konumda olması,
- Doktora ve yüksek lisans seviyesinde yapılan akademik çalışmalarda hala Garîbu'l-Kur'ân kavramının neyi ifade ettiği ile ilgili soru işaretlerinin bulunması ve bu konuyu belirginleştirecek, şumullü çalışmaların yapılmaması,

- Dini ilimlerin teşekkül edip klasik kaynakların ortaya konulduğu, zengin bir ilmî mirasın oluştuğu dönemde yaşayan;²³ dini ve tabîi ilimlerde eserler te’lif etmiş otorite (allâme) bir şahsiyet olarak söz konusu ilimlerden beslenen dirâyet tefsiri *Me’âîhu’l-Gayb*’ı yazan Râzî’nin Kur’ân’da anlamı kapalı garib lafızları îzah tarzının tefsir ilmine zenginlik katacağı düşüncesi, bizi bu çalışmaya yönlendirmiştir.

B- ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bilimsel çalışmalar belli bir disiplin ve kurallar doğrultusunda icra edildiği için bu çalışmaların ortaya konulması esnasında birtakım zorlukların çıkması kaçınılmazdır. Araştırmamızda bazı zorluklarla karşılaşıldığını itiraf etmemiz gerekir. Bu zorlukların başında garib kelimelerin tespiti gelmekteydi. Garîbu’l-Kur’ân sahasında te’lif edilen eserlere baktığımızda Abdullah b. Abbas’a ait ilk dönem te’lifâtında Arap lehçeleri ve yabancı kelimeler dışında garib kelime muhtevasını belirleyen net bir ölçüt yoktur.²⁴

²³ Müstakim Arıcı, VII./XIII. “Yüzyıl İslam Düşüncesinde Fahreddin Râzî Ekolü,” *İslami Araştırmalar Dergisi*, 26 (2011), s.2; Arıcı, “VII/XIII. Yüzyıl Selçuklu Coğrafyasında Fahreddin Râzî Etkisi,” Mustafa Demirci-Ali Temizel-M.Ali Hacıgökmen-Sefer Solmaz (ed.), *Selçuklularda Bilim ve Düşünce* (Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları: 2013) içinde s.323.

²⁴ Abdullah b Abbas, *Kitâbu’l-lugât fi’l-Kur’ân*, tah. Selahaddin el-Müneccid (Kahire: Matbaatu’r Risale, 1946), s.20-55; *Tefsîr’u İbn Abbas el-Müsemma bi-Sahîfeti Ali b. Ebî Talha an İbn Abbas fi Tefsîri’l-Kur’ân’il-Kerîm*, tah. Abdulmunim Reccal (Beyrut: Muessesetü’l-Kütübü’s-Sikâfiyye, 1991), s.77-544; *Mesâ’ilü Nâfi’ b. el-Ezrak*, Suyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Şur’ân*. Tah. Ahmed b. Ali (Kahire: Dâru’l-Hadis, 2004), içinde, c.1, s.388-415; Muhammed Fuâd Abdalbâkî, *Mu‘cemü garîbi’l-Şur’ân*

İleriki dönem eserlerinde²⁵ ise çerçevenin geniş tutulup kelimedeki garibliğin izâfî bir kavram olduğuna vurgu yapılmıştır. Her iki dönemde de eserler garib kelime örnekleriyle oluşturulmuş, ancak hiçbir Garîbu'l-Kur'ân müellifi eserine aldığı kelimeler için bir tanımlama ya da ölçüt getirmemiştir. Bu sebeple Garîbu'l-Kur'ân'la ilgili efrâdını câmî ağyârını mânî meseleyi bütün yönleriyle ele alan yanlış anlaşılmaya da fırsat vermeyecek belirgin bir tanımın yapıl(a)madığı görülmektedir.

Çalışmamızın ana kaynağını teşkil eden *Mefâtihu'l-Gayb*'da da müellifin konu ile ilgili bir tanımlaması, hangi tür kelimeleri garib kabul ettiğine dair bir açıklaması bulunmamaktadır. Yalnız bir yerde Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (v.330/941)'den garîb kelime açıklaması ile ilgili alıntı yapmak suretiyle Garîbu'l-Kur'ân türü bir eser ve müellifine temas etmektedir.²⁶ Bu durum Râzî'nin garib kelimelerle ilgili te'lîfattan istifade ettiğinin bir göstergesidir. Yine tefsirinde yaptığı kelime açıklamalarında en fazla rivâyeti, konu ile ilgili ilk eserleri ortaya koymak suretiyle Garîbu'l-Kur'ân edebiyatının öncüsü kabul edilen sahâbenin büyüklerinden Abdullah b. Abbas'tan

---

Mustehracen min Sahîhi'l-Buhârî (Kahire: Daru İhyâi Kutubi'l-Arabi, 1950), içinde s.234-291.

²⁵ Ebû Hayyan, *Tuhfetü'l-erîb*, s.21, 40; İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, c.9, s.90; et-Tahânevî, *Keşşâfî Istilâhâti'l-Fünû*, s.1250-1251.

²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIV, 247: قَالَ الْعَرَبِيُّ فِي غَرِيبٍ (أَسْأَلُكَ يَدَاكَ فِي جَنِّبِكَ) أَيِ ادْخُلْهَا فِيهِ. İfade Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî'nin, *Nüzhetü'l-kuşûb* isimli eserinde aynen Râzî'nin belirttiği şekilde geçmektedir. Ebu Bekir Muhammed b. Uzey es-Sicistânî, *Nüzhetü'l-kuşûb fi tefsîri garîbi'l-Kur'ân*, tah. Yusuf Abdurrahman el-Meraşlî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013), s.17.

nakletmesi bu istifadenin bir diğer göstergesidir.²⁷ Dolayısıyla her ne kadar Garîbu'l-Kur'ân konusunda doğrudan tanım yapmasa da yaptığı açıklamalardan bu konuda âlimlerden müsellem olan tanım içeriğini kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Râzî, Usûl-i fıkıh sahasında yazdığı *el-Mahsûl* isimli eserinde Kur'ân'da yer alan garib kelimelerle ilgili bir değerlendirmede bulunur. Lafzın manaya delâleti ve bunun tespitinin kaynakları olan akıl, nakil ve hem akıl hem nakil üçlüsü ile ilgili bilgileri ortaya koyar. Bu bağlamda garib kelimeleri nakil yönünden müsemâmına delâleti noktasında gökyüzü (السَّمَاء) ve yeryüzü (الأَرْض) kelimeleri gibi meşhur dereceye ulaşmış lafızların karşıtı olarak âhad yolla gelen ve manaya delâleti meşhur olmayan kelimeler olarak açıklar. Ancak bu genel değerlendirme dışında hangi tür kelimelerin bu kapsama girdiği noktasında somut bir kriter ortaya koymaz.²⁸

Râzî'den yaklaşık bir asır önce yaşayan Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerin en güzel örneğini ortaya koyan Rağıp İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ıyla birlikte Kur'ân'daki bütün kelimeler Garîbu'l-Kur'ân kapsamına girmiş, kelimelerle birlikte harfler²⁹ ve edatlar³⁰ dahi garib kabul edilerek izah edilmeye başlanmıştır. Garîbu'l-Kur'ân incelemesi yapan günümüz bazı akademik çalışmalarda *el-Müfredât*'taki uygulama esas alınmış,

---

²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 3, 11; XIII, 215; XIV, 92, 217; XV, 57; XVII, 237; XXV, 5, 6.

²⁸ Râzî, *el-Mahsul*, c.1, s.216

²⁹ *el-Müfredat*'ta lam harfi لا-اللام başlıklarıyla ayrıntılı şekilde açıklanmıştır. İsfahânî, *el-Müfredât*, s.753-756.

³⁰ Yine لولا-لولا edatları içinde müstakil başlıklar açılmıştır. İsfahânî, *el-Müfredât*, s.753.

araştırma konusu yapılan eserdeki bütün kelimeler garib kabul edilmiştir.³¹ Şayet biz de bahsi geçen eserlerde olduğu gibi Kur’ân’da yer alan bütün kelimeleri garib kabul edip

³¹ Akyüzoğlu, *Taberî Tefsiri’nde Garîbu’l-Kur’ân*. Üç bölümden oluşan tezin ilk bölümünde Taberî ve tefsiri tanıtılmış, ikinci bölümde Garîbu’l-Kur’ân ilmi ve Taberî’nin garib kelime açıklama yöntemine, son bölümde ise ilk altı suredeki ve otuzuncu cüzde yer alan kısa surelerdeki garib kelime örneklerinin açıklamasına yer verilmiştir. Son bölümde yer alan garib kelime örneklerine bakıldığında Fatiha suresinin ilk âyetinde besmelenin bütün kelimelerine (s.115-116); ikinci âyette اَلْحَمْدُ – رَبِّ الْعَالَمِينَ (s.116); dördüncü âyette مَالِكِ-الَّذِينَ kelimelerine (s.117); beşinci âyette اِهْدِنَا – الصِّرَاطِ kelimelerine (s.118); altıncı âyette اَنْعَمْتَ- الْمَغْضُوبِ- الضَّالِّينِ kelimelerine yani zamirler ve ismi işaretler hariç neredeyse suredeki bütün kelimelere garib kelime örneği olarak yer verildiği görülmektedir (s.119). Fâtiha sûresi kadar olmasa da diğer sûrelerde de oldukça çok sayıda kelime örneklerine yer verilmiş olduğu görülmektedir. Akyüzoğlu üçüncü bölümün başında bu bölümde yer verdiği kelimeleri “Taberî’nin garib kabul ettiği kelimeler” şeklinde nitelendirmekte ancak bu konuda hiçbir krter ortaya koymamaktadır (s.115). Anlaşılan Akyüzoğlu Taberî Tefsiri’nde açıklaması yapılan bütün kelimeleri garib olarak kabul etmektedir. Nitekim “çalışmanın metodolojisi” başlığı altında tezin yönteminin ortaya konulduğu giriş bölümünde hiçbir kriter gözetilmeksizin Taberî Tefsiri’nde açıklaması yapılan bütün kelimelerin aynı zamanda söz konusu tefsirin garib kelimelerini oluşturduğunu ifade etmektedir. (“Taberî’nin garib kabul edip açıklama yaptığı kelimeleri tespit ederken çalışmanın başında her açıklama yaptığı kelimeyi konu etmeyi düşünürken... s.3) Hüseyin Akyüzoğlu, “Taberî Tefsiri’nde Garîbu’l-Kur’ân” (yayımlanmamış doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2004).

Râzî'nin tezimizin ana kaynağını teşkil eden tefsirindeki her kelimeyi Garîbu'l-Kur'ân kapsamında değerlendirecek olursak bu durumda bir takım ilmi meseleler ortaya çıkacaktır. Şöyleki:

- Râzî tefsirinde yer alan sınırı tanımlanmış garib kelimelerden ziyade garib-garib olmayan ayrımı yapılmaksızın tefsirinde açıkladığı bütün kelimeler ele alınacaktır. Bu durumda eser filolojik boyutu ve kelime tahlili açısından incelenmiş olacaktır. Çalışmamızın esasını teşkil eden garib kelime olgusu ise bu genel değerlendirme içerisinde görülemeyecektir.
- Diğer taraftan bütün kelimeler ele alındığı için bir anlamda otuz iki cilt ve sekiz bin iki yüz yetmiş sayfalık³² *Mefâtihu'l-Gayb*'ın şerhi yapılmış olacaktır. Bu ise yeni müstakil bir çalışma konusu olup tezimizin sınırlarını fazlasıyla aşacaktır.

İleri de ayrıntılarıyla yer verileceği üzere bir kelime üç temel nedenden dolayı Arapça'da garib kabul edilmektedir:

1. Kurayş lehçesi dışındaki farklı bir lehçeden gelmesi,³³

³² Râzî Tefsiri'nin Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1981 baskısı esas alınarak söz konusu sayı verilmiştir.

³³ er-Râfîû, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, s.402; Halid Abdurrahman el-Akk, *Usûlü Tefsir ve Kavâiduhû*, (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1986), s.150-151; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c.1, s.119; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.147; “Garîbu'l-Kur'ân” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.13, s.379, “Tefsirde Atâ b. Ebî Rabah ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garîbu'l-Kur'ân'ı”, (*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt, XXII, 1978), s.22; Okumuş, *'Ulümü'l-Kur'ân (Garîbu'l-Kur'ân)*, ss.357-359; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.387- 428; İbn Abbas, *Kitâbul-lugât*, s.19-56, son iki eserde garib kelime ile ilgili tanım verilmemekte ancak ilgili sayfalarda garib kelimeler lehçelerdeki anlamları doğrultusunda açıklanmaktadır.

2. Yabancı kökenli bir kelime olmakla birlikte zamanla Arapça'ya mâl olması, yani muarrab bir kelime olması,³⁴
3. Mânâsının kapalılığı sebebiyle bilinmemesi.³⁵

Bu üç unsuru ele aldığımızda muarrab kelime ile ilgili tartışmalarla birlikte ilk ikisinin somut, pratik ve tespit edilebilir olduğu, sonuncunun ise kişi ve zamana hatta mekâna göre değişen izâfi bir yapıya sahip olduğu görülecektir. Garib kelimelerin göreceli boyutunu tespit etmek çalışmamızın konusu değildir. Bu sebeple somut olan muarrab kelime ve lehçeleri Râzî tefsirinde garib kabul ederek konumuzu işleyeceğiz. Böylelikle garib kelimelerin kişilere göre değiştiği şeklindeki ucu açık değerlendirmeler bir tarafa bırakılacak, Râzî'nin tefsirinde açıklamasını yaptığı her kelime garib kabul edilmeyecek, yabancı dilden ya da diğer lehçelerden geçtiğini kabul ettiği kelimeler üzerinde yoğunlaşma imkânına kavuşulacaktır. Dolayısıyla Garîbu'l-Kur'ân ilmi, daha net bir ifadeyle Kureyş dışı muhtelif lehçelerden gelerek ya da yabancı dilden Arapçaya geçerek Kur'ân'da yer alan lafızlar *Mefâtîhu'l-Gayb* tefsiri özelinde doküman analizi, analitik ve deskriptif (betimleyici, tasviri) yöntemlerle incelemeye tabi tutulacaktır.

İleride ayrıntılı şekilde ele alınacağı üzere Arap âleminde ve ülkemizde son dönemde yapılan çalışmalarda Garîbu'l-Kur'ân'ın çerçevesi muarreb kelime ve lehçelerle çizilmektedir ki bizim kabulümüz de bu doğrultudadır. Böylelikle belirgin

---

³⁴ Müslim b. Kuteybe, *Tefsîr'u Garîbi'l-Kur'ân*, (muhakkikin önsözü içinde), ج sayfası; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-'Umde fî garîbi'l-Kur'ân*, (muhakkikin önsözü içinde) s.15; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.429-430; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c.1, s.119; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.147; *Garîbu'l-Kur'ân*, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.13, s.379, *Tefsirde Atâ b. Ebî Rabah*, s.22; Mesut Okumuş, "Ulûmü'l-Kur'ân (Kur'an İlimleri)", Mehmet Akif Koç (ed), *Tefsir El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), ss.357-359.

³⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.343-344; et-Tahânevî, *Keşşâfü Istilâhâti'l-Fünûn*, s.1250.

olmayan garib kelime ifadesi kendi çalışmamız açısından belirginleşmiş olacaktır. Kendi çalışmamız diyoruz çünkü kimi Garîbu'l-Kur'ân çalışmaları içerisinde gariblikten kastın ne olduğu ile ilgili hala bir netlik yoktur³⁶ ve akademik çalışmalara konu teşkil eden garib kelime örnekleri içerisinde herkesin çok rahat anlayabileceği insan (الْأَنس³⁷), büyük (كَبِيرَة)³⁸ ve su (مَاء)³⁹ gibi kelimelere dahi yer verilmektedir. Oysa bu durum her şeyden önce Garîbu'l-Kur'ân ilminin ismiyle müsemmlâşan kapalılık yönüyle uyuşmamaktadır. Diğer taraftan bu ilmin ilk örneklerinden olan *Mesâ'ilü Nâfi' b. el-Ezrak*'ta Hârici reisi Nâfi b. Ezrak tarafından: “ أَخْبِرْنِي عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى (söyle bakalım Allah Tealâ'nın bu sözü/âyeti ne anlama gelmektedir)” şeklinde garib kelimenin manası sorgulanmaktadır. İbn Abbas tarafından cevaplanan her kelimenin ardından Nâfi b. Ezrak tekrar tekrar: “ هَلْ تَعْرِفُ الْعَرَبُ ذَلِكَ (Araplar bu kelimeyi, kelimenin bu anlamını biliyorlar mı?)” diye sormak suretiyle garib görülen kelimenin kendisinin ya da anlamının o dili konuşan insanlar için rahatlıkla bilinebilen lafızlar olmadığını

---

³⁶ Halil İbrahim Süslü “Celâleyn Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân Örnekleri” (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2016), s.153-176) söz konusu çalışmada Sayın Süslü Garîbu'l-Kur'ân ilmi ile ilgili tanımlara (Ömer Nasuhi Bilmen ve İsmail Cerrahoğlu'ndan) yer verse de (s.33) kendi çalışması bağlamında net bir tanım yapmamakta ve “Celâleyn Tefsirinde Garîbu'l-Kur'ân Örnekleri” bölümünde yer verilen kelimelerin neye göre garib kabul edildiği ile ilgili bir açıklamada bulunmamaktadır. Yani bir manada Celâleyn Tefsiri'nde hakkında açıklama yapılan bütün kelimeler garib kabul edilmektedir.

³⁷ Akyüzoğlu, *Taberi Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân*, s.122.

³⁸ Akyüzoğlu, *Taberi Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân*, s.147.

³⁹ Akyüzoğlu, *Taberi Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân*, s.149.

ifade etmektedir.⁴⁰ Yine kelimenin anlamının doğruluğuna dair başta cahiliye şiiri olmak üzere çeşitli unsurların delil getirilmesi lafzın kendisinin veya belirli bir anlamının kolayca bilinmediğinin bir diğer göstergesidir.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin konusu, amacı, takip edilen yöntem, yararlanılan kaynaklar, Râzî tefsiri'nin ve Garîbu'l-Kur'ân'ın önemi genel bir özet mahiyetinde tezin temel konusuna hazırlayıcı ve yazarın bakış açısını yansıtıcı nitelikte ele alınmıştır. Yine bu bölümde Râzî'nin hayatı, yaşadığı dönem ve ilmî şahsiyeti ön plana çıkartılarak bu sahalardaki etkisi üzerinde durulmuştur. Kronolojik esasa dayalı biyografik tanıma yüksek lisans ve doktora araştırmalarında ayrıntılı şekilde yer verildiği için malumun ilanı olacağı gerekçesiyle neredeyse hiç yer verilmemiştir.

Birinci bölümde “Arap Dili ve Garîbu'l-Kur'ân” başlığı altında, Garîbu'l-Kur'ân'ın temelde dile dayalı bir ilim olması hasebiyle genel olarak dilin önemine ve Kur'ân kelimelerine dayalı bir dil alanı olması hasebiyle Kur'ân'ı anlamada dilin önemine belirli ölçüde değinilmiştir. Arap dilindeki esaslar doğrultusunda Kur'ân'daki anlamı kapalı lafızları açıklamakla iştigal eden, tefsir ilminin dilsel yönünü veya dile mahsus araştırmaları konu edinen Garîbu'l-Kur'ân ilminin⁴¹ kavramsal boyutu, önemi ele alınmıştır. Ayrıca Arap lugatçılığıyla etkileşimi sonucu Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerde ortaya çıkan metot ve muhteva değişimi ve bu süreci doğuran etkenlere yer verilmiştir. Yine bu ilmin Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına katkısı, geçirdiği tarihi süreç ve literatürü,

---

⁴⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.388- 415; Abdalbâki, *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'an* içinde s.234-292.

⁴¹ Mekki b. Ebi Talip, *el-Umde fî Garîbi'l-Kur'ân*, muhakkikin mukaddimesi içinde s.14.

Garîbu'l-Kur'ân ismi ile te'lif edilen ilk eserin, tabakât-terâcim ve son dönem Garîbu'l-Kur'ân çalışmaları doğrultusunda tespiti yapılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde “Râzî'nin Garîbu'l-Kur'ân Yaklaşımının Teorik Çerçevesi” başlığı altında Râzî'nin garib kelimelere yönelik açıklamalarına, özellikle dil anlayışına konumuza ışık tutacak ölçüde yer verilmiştir. Ardından muarrablık olgusu ve bu konuda te'lif edilen eserlerle ilgili kısa bilgiler verilmiştir. Söz konusu eserlerde yer alan muarrab kelimelerin İbn Abbas'ın *Kitâbu'l-lugât fi'l-Kur'ân*'ında ⁷⁴², Cevâlikî'nin *el-Muarrab*'ında ⁷⁴³; Suyûtî'nin *el-Mühezzeb*'inde 11 olduğu üzere⁴⁴ Arapça/Kur'ân'da yer alan yabancı dillerin eserlere göre farklılık arz etme sebepleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Yine âlimlerin Kur'ân'da muarrab kelimerin varlığı meselesine yaklaşımı, Râzî'nin söz konusu meseledeki tutumu ve muhtelif lehçelerden geçerek Kur'ân'da yer aldığını kabul ettiği kelimelerle ilgili îzah tarzı ele alınmıştır.

Râzî'nin muarrab kelimelerin varlığı ve yokluğu ile ilgili tezat teşkil eden söylemlerinin bulunması ve konu ile ilgili yaklaşımının dağınık bir biçimde geniş hacimli tefsirine yayılması çalışmada bizi zora sokan durumlardan biri olmuştur. Çünkü Râzî'nin bu konudaki görüşünü doğru olarak tespit etmek için hiçbir bilgiyi gözden

---

⁴² İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.20, 31, 38, 40, 42, (Kaynak Diller: Nabatça, Süryânice, Farsça, Habeşçe, İbrânice, Rumca, Kıptîce).

⁴³ Ebu Mansur Cevâlikî, *el-Mu'arreb mine'l-keîâmî'l-a'cemî 'alâ hurûfî'l-mu'cem*, tah. F. Abdurrahım (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1990), s.31-63, (Kaynak diller: Farsça, Yunanca, Latince, Süryânice, İbrânice, Habeşçe ve Hindçe'dir).

⁴⁴ *el-Mühezzeb fîmâ vaka'a fi'l-Kur'ân mine'l-mu'arreb*, tah. Et-Tihâm er-Râcî el-Hâşimî (Mağrib: Matbaatu'l-Fedâle tsz.), s.66-167, (Kaynak diller: Farsça, Habeşçe, Nabatça, Süryânice, İbrânice, Rumca, Kıptîce, Berberîce, Hindçe, Zencîce, Türkçe'dir.)

kaçırmamak gerekmektedir. Bu sebeple ilgili bölümde, kelime açıklamaları arasına yayılmış dağınık haldeki bilgiler mümkün mertebe bir araya getirilmiştir. Böylelikle satır aralarında gizlenen konuyla ilgili farklı yaklaşımın gerekçeleri tespit edilerek müfessirin Kur'ân'da muarrab kelimelerin varlığıyla ilgili görüşü tefsirinin bütünlüğü içinde tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde “Râzî'nin Garîbu'l-Kur'ân Yaklaşımının Tefsirinden Örneklerle Açıklanması” başlığı açılarak Râzî'nin garib kelimeyi izah ederken kullandığı yöntemler tespit edilmiştir. Âyeti, hadîsi, sahâbe ve tabiîn sözünü ve şiiri garib kelimenin anlamının doğruluğuna delil getirmesi, istişhâdî yöntemler; yabancı dilden Arapça'ya geçerken uğradığı değişime, ana dildeki, ana lehçedeki ve çeşitli dillerdeki ortak kullanıma değinerek kelimeyi açıklaması, sarf (bab, vezin ve çekim vb.), nahiv bilgilerinden/i'rab vecihlerinden yararlanarak ve kıraatlar/okunuş şekilleri doğrultusunda kelimeyi açıklaması ise, filolojik yöntemler başlığı altında toplanmıştır. Ayrıca hem istişhad hem de filolojik yöntemler içerisinde kullanılan çatı yöntem niteliğindeki rivayet metodu, diğer kelimelerin izahında olduğu gibi garib kelime açıklamasında da fazlasıyla kullanılmıştır. Rivayet malzemesinin kullanımında, tevakkuf edilmesi, lehinde ya da aleyhinde görüş belirtilmesi gibi değişik bir tutum takınılmıştır. Bu sebeple rivayet metodu ilk sırada ele alınmış, diğer iki metottan farklı olarak örnekler üzerinden değil, rivayetlere yaklaşım merkezli olarak değerlendirilmiştir.

İstişhad ve Filolojik yöntemlerin alt başlıklarının her biri üçer garib kelime örneğinde açıklanmıştır. Böylelikle hem garib kelime örneklerine hem de söz konusu kelimeleri açıklarken kullanılan yöntemlere aynı başlık altında yer verilerek, müfessirin Garîbu'l-Kur'ân yaklaşımı derli toplu halde sunulmuştur. Örnek kelimelere yer verilirken mümkün mertebe sûre ve âyet sırası takip edilmiştir. İlk örnekler birinci on cüzden (1-10), ikinci örnekler ikinci on cüzden (11-20), ve üçüncü örnekler üçüncü on

(21-30) cüzlerden verilmeye gayret edilmiştir. Bunun mümkün olmaması durumunda bu sıra gözetilmeksizin uygun örneklere yer verilmiştir. İlk olarak, garib kelimenin geçtiği âyet, harekeli olarak Arapça metni ve Türkçe mealıyla verilmiş, daha sonra kelime açıklamasına geçilmiştir. Örnek olarak seçilen kelimenin Kur’ân’da kaç kez geçtiğine değinilmiş farklı kalıplarla da olsa birden fazla tekrarı durumunda geçtiği bütün âyetlerde Râzî’nin kelimeyi ne şekilde izah ettiği ve nasıl anlamlandırıldığı tespit edilerek mukayese edilmiştir.

Üçüncü bölümdeki örneklerde olduğu gibi ayet meallerinin bütün olarak verildiği yerlerde meal-tefsir olması, tefsire dayalı manayı daha isabetli aktarması ve güncel dili hasebiyle Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Hayrettin Karaman başkanlığındaki bir heyete hazırlatılan “*Kur’an Yolu Meâl-Tefsiri*”nin meâline yer verilmiştir. Diğer taraftan kelime anlamının izah edildiği ayetlerde ise Râzî’nin kurduğu münasebete daha uygun olması hasebiyle Râzî tefsirinin Türkçe tercümesini yapan heyetin meâline yer verilmiştir. Yine şiir ve darb-ı mesellerin anlamları verilirken aynı şekilde tefsirin Türkçe tercümesi esas alınmıştır. Dipnotta eser “*Râzî, Mefâtihu’l-Gayb, XXII, 123*” şeklinde cilt no romen rakamı ile sayfa no doğrudan rakamlarla verilmiş cilt kısaltması zikredilmemiştir.

Tez konusunun müstakil bir eser üzerinde yoğunlaşması işimizi kolaylaştırırken geniş hacimli olması bizi biraz zorlamıştır. Çünkü doktora tezleri bir meselenin genel çerçeveden ziyâde derinlemesine ayrıntılı şekilde incelenmesi esasına dayanmaktadır. Tefsirin kapsamlı, vaktin sınırlı oluşu meseleler üzerindeki derinliğe inmekte gereken zamanı bırakmamıştır. Bununla beraber tefsir baştan sona üç kez taranmış ve ilgili yerler üzerinde ayrıntılı şekilde durulmaya gayret edilmiştir.

C- ARAŞTIRMAYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR VE KAYNAKLAR

Mefâtihu'l-Gayb'la ilgili daha önce yapılmış akademik çalışmaları incelediğimizde Râzî Tefsiri'nde Kur'ân'daki anlamı kapalı kelime ve ifadelerin ele alınmadığını fark ettik. Diğer klasik tefsirlerde ise az sayıda çalışmada Garîbu'l-Kur'ân konusunda akademik çalışma yapıldığını müşahede ettik. Tespitlerimize göre ülkemizde Garîbu'l-Kur'ân'la ilgili olarak klasik bir tefsir kitabı üzerinde yapılmış akademik çalışmalar şunlardır:

- Hüseyin Elmalı, “Ebu Bekir er- Râzî ve Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ı”⁴⁵ (Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1982).
- Süleyman Mollaibrahimoğlu, “İbnu'l-Müneyyir ve et-Teysîru'l-Acîb fî Tefsîri'l-Garîb”⁴⁶ (Tefsir Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1990).

⁴⁵ Zeynuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebu Bekir er- Râzî (v.666/1268) Arap dili âlimi ve müfessirdir. Söz konusu eser Sayın Elmalı tarafından doktora tezi olarak tahkik edilip incelenmiştir. Daha sonra Diyanet Vakfı tarafından yayınlanmıştır. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997) Kelimelerin son harfleri esas alınarak Kur'ân'daki garib kelimeler alfabetik sıraya göre açıklanmıştır. Kısa bir girişin ardından *بَابُ الْهَمْزَةِ فَصْلُ الْبَاءِ* başlığı altında *بَدَأَ* kelimesi ile başlamış *بَرَأَ* ve *بَرَأَتْ* kelimelerinin açıklaması ile devam edilmiştir. (tez sonunda s.2-3).

⁴⁶ Fakîh, edip ve müfessir kimliği ile ön plana çıkan İbnü'l-Müneyyir'in (v.683/1284) asıl ismi Ebu'l-Abbas Nâsîruddin Ahmed b. Muhammed el-Mansur el-Cüzâmî'dir. Süleyman Mollaibrahimoğlu tarafından tahkiki yapılan eser (Lübnan: Dâru'l-Garbil-İslâmî, 1994) Manzumdur ve mushaf sırasına göre Fâtiha'dan Nâs'a kadar olan surelerdeki garib kelimeleri ele almaktadır. Örneğin Bakara sûresine “تَفْسِيرُ غَرِيبِ” *سُورَةِ الْبَقَرَةِ* başlığı ile başlanmakta 9. Satırda:

- Bekir Kantarcı “Gulâmu Sa’leb (v.345/956) ve Ya’kûtâtü’s-Sırât fî Garîbi’l-Kur’ân’ı”⁴⁷, (Tefsir Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1991).
- Hüseyin Akyüzoğlu “Taberî Tefsiri’nde Garîbu’l-Kur’ân” (Tefsir Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2004).
- Halil İbrahim Süslü “Celâleyn Tefsiri’nde Garîbu’l-Kur’ân Örnekleri” (Tefsir Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2016).
- Mehmet Demir “Kur’ân’ın Anlaşılmasında Garîbu’l-Kur’ân’ın Yeri, (Kurtubî Tefsiri Örneği)” (Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa: 2020).

وَالْمَرَضُ، النِّفَاقُ فِي الضَّمَائِرِ فَهِيَ إِذَا ضَعِيفَةُ الْمَرَائِرِ

“Maraz, kalplerdeki nifaktır. Bu durumdaki kişinin şahsiyeti zayıftır.” İfadeleri ile 2/Bakara:10 âyetteki الْمَرَضُ kelimesini açıklanmakta (s.28) ve bir sonraki satırda 13. âyetteki “السُّفْهَاءُ” kelimesine geçmektedir (s.29).

⁴⁷ Lugat ve hadis âlimi olan Gulâmu Sa’leb’in (v.345/957) asıl ismi Ebu Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdilvâhid’dir. Eser Muhammed b. Ya’kup et-Türkistânî tarafından tahkik edilmiştir (Medine: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 2002). Mushaf sırasına göre Fâtiha’dan Nâs suresine kadar yalnız garib kelimeleri ele almaktadır. Râvîleri zikrederek söze başlayan müellif Fâtiha suresinde “الصِّرَاطُ : الطَّرِيقُ” şeklinde yalnız bir kelimeye yer vermiştir (s.167). Eserde genel itibariyle kısa açıklamalarla sınırlı sayıda kelimeye yer verilmiştir. Örneğin 176 ayetten oluşan 4/Nisa Suresinde 43 kelime açıklanmıştır (s.195-206).

- Harun Özbayrak, “Elmalılı’nın Hak Dini Kur’ân Dili Tefsirinde Garîbu’l-Kur’ân ve Garib Kelimelerin Tefsiri”, (Tefsir Bilim Dalı, Yülsek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Halen devam etmektedir).

Burada bir hususu belirtmek isterim ki yukarıda zikri geçen *Tefsîru garîbi’l-Kur’âni’l-‘azîm* sâhibi Ebu Bekir er-Râzî (v.666/1268 ?), kimileri tarafından isim benzerliği ve muâsır olmaları hasebiyle Fahreddin Râzî (v.606/1210) ile karıştırılmakta ve Fahreddin Râzî’ye Garîbu’l-Kur’ân türü eser isnâd edilmektedir.⁴⁸ Kendi dönemindeki din, dil ve tabîî ilimler başta olmak üzere hemen her sahada eserler⁴⁹ veren

---

⁴⁸ Sayın Osman Kara, Muhammed b. Ebu Bekir er- Râzî (v.666/1268 ?)’ye ait olan Arap dili/belagat sahasında yazılmış *Ravzatü’l-feşâha* isimli eseri, Garîbu’l-Kur’ân türü olarak Fahreddin Râzî’ye nispet etmektedir. Ramazan Şimşek tarafından yüksek lisans (*Ravzatü’l-feşâha: Muhammed b. Ebu Bekir er-Râzî*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1995); Abdullah Kızılcık tarafından doktora tezi (Ebu Bekir er-Râzî, Hayatı, eserleri ve Ravzatü’l-feşâha’sı, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2000) olarak tahkik edilen *Ravzatü’l-feşâha* isimli eser, müelliflerin isim benzerliği ve yaşadıkları dönemin yakınlığı sebebiyle Fahreddin Râzî(v.606/1210)’ye nisbet edilmiş olmalıdır. Sayın Kara Râzî, diyerek müelliften bahsetmekte, Ebu Bekir Râzî veya Fahreddin Râzî olduğuna dair açıklayıcı bir bilgiye yer vermemektedir. Ancak ölüm tarihi olarak Fahreddin Râzî’ye ait 606/1209 yıllarını zikretmekte ve Arap Dili ve Edebiyatı Alanında yazılan *Ravzatü’l-feşâha*’yı aynı müellifin tefsir sahasında yazdığı bir diğer eser olan *Tefsîru garîbi’l-Kur’âni’l-‘azîm*’le de karıştırarak Fahreddin Râzî’ye nispet etmektedir. Osman Kara, “Ferâhî’nin Müfredâtu’l-Kur’ân’ı ve Garîbu’l-Kur’ân İlmindeki Yeri” *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1:1 (2012), s.204.

⁴⁹ Râzî’nin eserleri için bkz. İbn Ebî Usaybia, ‘*Uyûnü’l-enbâ*’, c.2, s.29-30; es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, c.4, s.179; Tâceddin Ebû Nasr Abdülvehhab b. Ali b. Abdulkâfi es-

Fahredden Râzî'ye Garîbu'l-Kur'ân türü bir eserin yanlışlıkla da olsa isnadı Râzî'nin çok yönlülüğünün, hem tefsir hem Arap dili sahasında söz sahibi olması hasebiyle Garîbu'l-Kur'ân türü bir eseri olabileceği ön kabulüne dayanmaktadır diyebiliriz. Nitekim Râzî'nin müstakil olarak kaleme aldığı Garîbu'l-Kur'ân türü bir eseri yoktur. Ancak başta istişhad ve filolojik metotlar olmak üzere çeşitli şekillerde açıkladığı çok sayıda garib kelime tefsirinde yer almaktadır. Râzî Tefsiri'ni Ulûmü'l-Kur'ân yönünden inceleyen İhsan Kahveci'ye göre Râzî'nin tefsirinde garib görüp açıklamada bulunduğu kelimeler, Suyûtî'nin *el-İtkân*'da Garîbu'l-Kur'ân bölümünde yer verdiği garib kelimelerden daha fazladır.⁵⁰

Tezimizin ana kaynağını isminden de anlaşıldığı üzere Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Gayb*, diğer bir meşhur adı ile *Tefsîr-i Kebîr*'i oluşturmaktadır. Râzî'nin dil anlayışının tespitinde fazlasıyla istifade ettiğimiz *el-Mahsûl* öncelikli olmak üzere müellifin diğer eserlerinden de yeterince istifade edilmiştir. Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiünden nakledilen garib lafızların tespitinde Buhârî ve Müslim'in *es-Sahîh* 'lerinde yer alan hadislerden yararlanılmıştır. Bununla birlikte başta Garîbu'l-Kur'ân türü eserler olmak üzere kapalı lafızları açıklamayı konu edinmesi itibariyle aynı amacı güden i'râbu'l-Kur'ân, mecâzu'l-Kur'ân, meâni'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân türü eserlerden, tefsir,

---

Subkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-Kübrâ*, tah. Abdulfettah Muhammed Iclî-Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Kâhire: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1964) c.8, s.81; Uludağ, *Fahrettin Râzî*; Eşref Altay, *Fahredden er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi*, Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Râzî* (İstanbul: İSAM yayınları, 2013).

⁵⁰ Kahveci, *Fahrüddin er-Râzî'nin "Mefâtîhu'l-Gayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân*, s.210.

hadis, usûl-i fıkıh, ulûmu'l-Kur'ân, Arap dili kitaplarından imkânlar ölçüsünde yararlanmaya gayret edilmiştir.

Garîbu'l-Kur'ân ilminin tarihi serüveninin ve bu türün dönemsel olarak te'lif edilen eserlerinin tespitinde Abdulhamid Seyyid Tilib'ın *Garîbu'l-Kur'ân Ricâluhû ve Menâhicuhum min İbn Abbas ile Ebî Hayyân*⁵¹ adlı eseri bize yol gösterici olmuştur. Garib kelime açıklamalarının zaman içerisindeki artışı ve îzah biçimindeki değişimin tespitinde;

- İlk dönemde Abdullah b. Abbas'a ait *Mesâilü Nâfi b. el-Ezrak*,⁵² *Tefsîr-u İbn Abbas el-Müsemma bi-sahîfeti Ali b Ebi Talhâ an İbn Abbas fî Tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm*⁵³ ve *Kitâbu'l-lugât fi'l-Kur'ân*,⁵⁴
- Hicri üçüncü yüzyılda Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (v.276/889)'nin Ebu Ubeyde (v.209/824)'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı ve Ferrâ (v.207/822)'nin *Meâni'l-Kur'ân*'ından istifade ederek hazırladığı *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*,⁵⁵
- Hicri dördüncü yüzyılda dönemin Garîbu'l-Kur'ân sahasındaki kıymetli eserlerinden⁵⁶ Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (v.330/941)'ye ait olan *Nüzhetü'l-kulûb fî tefsîri garîbi'l-Kur'ân*,

---

⁵¹ Abdulhamid seyid Tilib, (Kuveyt: bsy. 1986).

⁵² İbn Abbas, *Mesâilü Nâfi b. el-Ezrak*, Suyûtî, *el-İtkân* içinde c.1, s.388-415; Abdalbâki, *Mu'cemu Garibi'l-Kur'an* içinde s.234- 291.

⁵³ İbn Abbas, *Tefsîru İbn Abbas el-Müsemma bi-Sahifeti Ali b. Ebi Talha...*,

⁵⁴ İbn Abbas *Kitâbu'l-lugât*, s.20-55.

⁵⁵ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, tah. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Da'rul-Kütübi'l-İlmiyye, 1978), muhakkikin mukaddimesi, ج sayfası.

- Beşinci yüzyılda, Garîbu'l-Kur'ân sahasının en güzide eserlerinden biri olan⁵⁷ Rağıp el-İsfahânî'nin (v.V./XI. Yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât*' isimli eserlerinden istifade edilmiştir.

Muarrab kelimelere kaynaklık eden yabancı dillerin tespitinde ve Kur'an'da yer alan yabancı dillerin eserlere (İbn Abbas'ın *Kitâbu'l-lugât fi'l-Kur'ân*, Cevalıkî'nin *el-Mu'arreb*; Suyûtî'nin *el-Mühezzeb*) göre farklılık gösterme nedenlerinin tespitinde Cevalıkî'nin *el-Mu'arreb*'inden ve eserin tahkikını yapan F. Abdurrahman'ın muhtevalı mukaddimesinden istifade edilmiştir.

Ayrıca Fahreddin Râzî ve Garîbu'l-Kur'ân'la ilgili yapılan gerek yurt dışı gerek yurt içi çok sayıda kitap, tez, makâle vb. çağdaş çalışmalardan yararlanılmıştır. Özellikle Râzî'nin ilmi hayatı noktasında tabakât ve terâcim kitaplarıyla beraber en fazla istifade ettiğimiz eser Ömer Türker ve Osman Demir editörlüğünde hazırlanan *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* isimli çalışmadır.

Ayrıca yararlandığımız kaynakların bir kısmını da burada yer vermek istiyoruz:

- Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri (İbn Sa'd) (v.230/845)

*Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr'dir (eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ) (Tabakâtü İbn Sa'd),*⁵⁸

---

⁵⁶ Zerkeşî ve Suyûtî, bu alanın en meşhur eserlerinden biri (وَمِنْ أَشْهَرِهَا كِتَابُ الْعُرَيْزِيِّ) olarak zikrederler. Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Fadl İbrahim (Kâhire: Mektebetü Dâri't-Turâs, tsz.), c.1. s.291; Suyûtî, *el-İtkân*, c. 1, 343.

⁵⁷ Zerkeşî ve Suyûtî *el-Müfredât*'ı bu alanın en güzel eserlerinden biri (وَمِنْ أَحْسَنِهَا كِتَابُ) (الْمُفْرَدَاتُ لِلرَّاعِبِ) olarak zikreder. Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1. s.291; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.343.

⁵⁸ Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri, tah. Ali Muhammed Omar (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 2001).

- Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyan el-Endülüsî
(v.745/1344)
*Tuhfetü 'l-erîb bimâ fi 'l-Kur'ân mine 'l-ğarîb*⁵⁹
- Bedreddin Muhammed b Abdullah ez-Zerkeşî (v.794/1392)
el-Burhân fî ulûmi 'l-Kur'ân,⁶⁰
- Muhammed Sâlih ez-Zerkân,
Fahrüddin er-Râzî ve Ârâuhu 'l-Kelâmiyye ve ve 'Felsefiyye,⁶¹
- Süleyman Uludağ,
Fahrettin Râzî Hayâtı-Fikirleri-Eserleri,⁶²
- Nasrullah Hacımüftüoğlu
Fahrüddin er-Râzî'nin Nihâyetü 'l-İcaz fî Dirâyeti 'i-İcaz'ının Tahkikli Neşri ve Abdülkahir Cürcani'nin Belagat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi,⁶³
- Mehmet Adıgüzel
Kiraat Açısından Fahrüddin Râzî ve Tefsîri Kebîr'i,⁶⁴

⁵⁹ Esîrudin Ebu Hayyan el-Endülüsî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983),

⁶⁰ Bedreddin Muhammed b Abdullah ez-Zerkeşî, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türas, 1984).

⁶¹ Muhammed Salih ez-Zerkân, *Fahrüddin er-Râzî ve Arâuhu 'l-Kelâmiyye ve 'l-Felsefiyye*, (Dâru'l-Fikr, byy, tsz).

⁶² Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî Hayâtı-Fikirleri-Eserleri* (Ankara: Harf Eğitim Yayıncılığı, 2014).

⁶³ Nasrullah Hacımüftüoğlu, *Fahrüddin er-Râzî'nin Nihâyetü 'l-İcaz fî Dirâyeti 'i-İcaz'ının Tahkikli Neşri ve Abdülkahir Cürcani'nin Belagat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi*, (yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1987).

- İhsan Kahveci,

*Fahrüddin er-Râzî'nin "Mefâtîhu'l-Gayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân,*⁶⁵

- Enver Bayram

*Fahreddin er-Râzî'nin et-Tefsîru'l-Kebîr'inde Tefsir Usûlü Uygulaması.*⁶⁶

D- FAHREDDİN RÂZÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE İLMÎ HAYÂTI

İbnü'l-Hatîb⁶⁷, İbn Hatîbu'r-Rey⁶⁸, Fahr b. Hatîb⁶⁹, İmam⁷⁰, Şeyhul İslam⁷¹ unvanlarıyla bilinen ve daha çok Fahrüddin Râzî⁷² adıyla meşhur olan müfessirin asıl

---

⁶⁴ Mehmet Adıgüzel, *Kıraat Açısından Fahrüddin Râzî ve Tefsîri Kebîr'i* (yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1998).

⁶⁵ İhsan Kahveci, *Fahrüddin er-Râzî'nin "Mefâtîhu'l-Gayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân* (yayımlanmamış doktora tezi, Sakarya üniversitesi, Sakarya, 2001).

⁶⁶ Enver Bayram, *Fahreddin er-Râzî'nin et-Tefsîru'l-Kebîr'inde Tefsir Usûlü Uygulaması* (yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2011).

⁶⁷ İbn Ebî Usaybîa, *'Uyûnü'l-enbâ'*, c.2, s.23; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, tah. Abdulfettah Ebû Gudde (Kahire: Mektebetü Matbaâtu'l-İslâmiyye, 2002), c.6, s.320; Cemâleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıfî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, tah. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2005), s.219-220

⁶⁸ İbn Ebî Usaybîa, *Uyûnu'l-enbâ'*, c.2, s.23; es-Subkî, *Tabakât*, c.8, s.81; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* c.4, s.175.

⁶⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, c.6, s.318.

⁷⁰ es-Subkî, *Tabakât*, c.8, s.88.

⁷¹ es-Subkî, *Tabakât*, c.8, s.86; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c.4, s.176.

ismi Muhammed b. Omer b. Hüseyin b. Hasan b. Ali dir.⁷³ Büyük Selçuklu Devletini'nin başkenti Rey'de h. 543/1149 doğmuş, hicri VI. asrın ikinci yarısı ve VII. asrın ilk yıllarında yaşamıştır. Keskin zekâsı, güzel hitâbeti ve üstün yetenekleri sayesinde müteahhirîn âlimlerinin en değerlisi ve yaşadığı dönemin önde gelen bilginlerinden birisi olarak kabul edilmiştir.⁷⁴

Râzî'nin yaşam sürdüğü yıllar İslam âleminin en sıkıntılı dönemlerinden birine tekabül etmektedir. Halifeliği elinde bulunduran Abbasiler iyice zayıflamış, halifelik sembolik anlamdan öte bir şey ifade edemez hale gelmişti. Askeri açıdan daha güçlü durumda bulunan Selçuklular, Hârizmşahlar ve Gurlular siyasi hedeflerini gerçekleştirme adına daha etkin durumdaydı. İslam devletleri ve beylikler kendi aralarında mücadele halinde olup siyasi bir birliktelik söz konusu değildi. Hicri IV. yüzyılın sonunda başlayan ve yaklaşık iki yüzyıl devam edecek olan Haçlı seferleri sürmekte, haçlılar Müslümanları tarih sahnesinden silmek adına en uygun fırsatı buldukları düşüncesiyle vahşice İslam beldelerine saldırmaktaydılar. Batıda durum bu

---

⁷² İbn Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*, s.23; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c.4, s.175.

⁷³ es-Subkî, *Tabakât*, c.8 s.81; Suyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, tah. Ali Muhammed Umar (Kahire: Mektebe ve Hibe, 1983), s.115; Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Davûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubil-İlmıyye, 1983) c.2, s.215.

⁷⁴ İbn Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*, c.2, s.23, 25; el-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ'*, s.220; Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekir b. Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, tah. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1972), c.4, s.249; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, c.6, s.321; es-Subkî, *Tabakât*, c.8, s.85; Yusuf Şevki Yavuz, "Fahredden er-Razi" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.12, s.89

iken doğuda, ortaya çıkardığı netice itibariyle Haçlı seferlerinden daha yıkıcı olan Moğol istilası söz konusuydu.⁷⁵

Toplumsal ve dînî yaşantı açısından İslam âleminin durumu siyasi konjoktürden çok farklı değildi. Şia, Mûtezile, Mürchie, Bâtıniyye, Kerrâmiye mezhepleri başta olmak üzere çok sayıda mezhep ortaya çıkmış, ihtilaflar artmıştı. Râzî'nin doğduğu Rey'de Hanefî, Şafî ve Şîî mezhepleri hüküm sürmekte olup aralarında savaşıp kan dökmeye varacak derecede anlaşmazlıklar vardı.⁷⁶ İslam'ın temel esaslarını farklı yorumlayan, itikâdî mezhepten ziyade çok gizli bir teşkilatlanmayla örgütsel tavır takınan, yönetime karşı isyan faaliyetleri yürüten ve Selçuklu veziri Nizâmülmülk (v.485/1092)'ü düzenlediği süikastle öldüren ve İsmâiliyye, Karmatiyye başta olmak üzere on beş farklı lakapla anılan Bâtıniler, idareciler, âlimler ve halk arasında korkuya sebep oluyordu.⁷⁷

---

⁷⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 4 (Muhakkkin önsözü içerisinde); Râzî, *el-Mahsûl*, (Muhakkkin önsözü içerisinde) s.28-29; ez-Zerkan, *Fahrüddin er-Râzî ve Arâuhu*, s.8; Müstakim Arıcı, VII./XIII. “Yüzyıl İslam Düşüncesinde Fahreddin Râzî Ekolü,” *İslami Araştırmalar Dergisi*, 26, (2011), s.1; Osman Gazi Özgüdenli “Rey” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.35, s.41.

⁷⁶ Yâkut Hamevî, söz konusu anlaşmazlıkların önce sünni kanadı oluşturan Hanefî-Şafilerle, Şiiler arasında gerçekleştiğini ve bunun uzun yıllar sürüp, Şiileri ortadan kaldırıncaya kadar devam ettiğini, daha sonra Hanefiler ile Şafiler arasında aynı şekilde şiddetli çatışmaların vuku bulduğundan bahseder. Şihabeddin Ebû Abdullah Yâkut b. Abdilleh el-Hamevî er-Rumî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977) c.3, s.177.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 5 (Muhakkkin önsözü içerisinde); Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş* (İstanbul, Damla Yayınevi, 1993), s.230-244; Avni İlhan, “Batıniyye” *TDV*

Ümmetin bu çok boyutlu dağınıklık hali Râzî'yi fikri birliktelik oluşturmaya, merkezi bir gücün çevresinde Müslümanları bir araya getirme arayışına yönlendirmiştir.⁷⁸ Bu sebeple olsa gerek yaptığı seyahatler neticesinde karşılaştığı devlet erkânı ile iyi ilişkiler kurmuş,⁷⁹ bu bölümün devamında örnekleriyle ortaya konulacağı üzere ilimleri veya ilimler içerisindeki ekolleri birbirine uygun hale getirerek mezcetmeyi genel bir prensip olarak benimsemiş, tefsirinde ulemanın fikir birlikteliğini önemsemiş ve icmâyî bireysel yaklaşımlara tercih etmiştir.⁸⁰

Haçlı ve Moğolların saldırılarıyla dışarıdan, İslam beldelerinin birbirleriyle çekişmeleri neticesinde içeriden kaynaklanan tahribata rağmen önceki asırlarda gözükken ilmi, fikri ve sanatsal canlılık, Râzî'nin yaşadığı VI./XII. Yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiştir. Sultanların âlimlere ve zanaatkârlara değer verip onları himaye etmeleri, medrese, kütüphane ve vakıflar inşa etmeleri bunda etkili olmuştur. Mısır'da Fâtımîler'in kurduğu Ezher Medresesi'nde yetişip Şî-Batınî propagandası yapanlara karşı Selçukluların kurduğu Nizâmiye medreseleri Şî-Batınî yayılcılığının önüne geçerken diğer taraftan eğitimin kurumsal hale gelmesine ön ayak olmuştur. Selçuklular döneminde kurulan medreselerde dini ilimlerin yanında felsefe, matematik, astronomi,

---

İslam Ansiklopedisi, c.5, s.192-93; Arıcı, *VII/XIII. Yüzyıl Selçuklu Coğrafyasında Fahreddin Râzî Etkisi*, s.321.

⁷⁸ Eşref Altaş, "Fahrettin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileleri, İlmî ve Siyasî İlişkileri " Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Râzî* (İstanbul: İSAM yayınları, 2018) içinde s.46.

⁷⁹ el-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ'*, s.220; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ'*, s.23-24; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c.4, s.176; İbn Hallikan *Vefeyâtü'l-a'yân*IV, 250.

⁸⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, s. 182; XXI, s. 115; XXVI, s. 75: VII, s.19; VII, s.45; XIII, s.49; XIV, s. 224; XV, s. 9; XVII; s. 193; XVIII, s.115-116; XXVI, s. 176.

edebiyat gibi ilimlerin okutulması Cüveynî (v.478/1081), Gazalî (v.505/1111) ve Râzî gibi çok yönlü bilginlerin yetişmesinde etkili olmuştur.⁸¹

Râzî'nin yaşadığı dönemde halku'l-Kur'ân meselesinde Mûtezile ulemâsının yönlendirmesiyle Kur'ân'ın yaratılmışlığı ve itizâlî fikirleri benimsemeyenlere karşı baskı ve şiddet uygulamasının Abbâsiler'de devlet politikası haline geldiği mihne süreci sona ermişti. Sünnî kelim anlayışının ana temsilcileri olan Eşarî ve Mâturîdî mezhepleri sistematik bir biçimde teşekkül etmiş, Şîî Fatimîlere karşı Selçuklular Sünnîliğin temsilcisi olmuşlardı.⁸² Mûtezile ile başlayan akılcılık ve felsefeye ilgi, başlangıçta ehl-i sünnet kelamcıları arasında hoş karşılanmasa da zamanla görüşlerini savunurken aklî istidlalleri ve mantığı kullanmaya başlamışlar, Bâkılânî (v.403/1012) ve Cüveynî (v.478/1085) ile sistematikleşen bu yöntem Gazalî ile yeni bir biçim almış, felsefeye mesafeli duruş kısmen korunurken diğer taraftan mantık yöntemleri, aklî çıkarımlar ve

---

⁸¹ Ali Yılmaz, *Fahrudin er-Râzî'nin et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb) Adlı Eserinde Tenâsüb Ve İncicâm* (yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1996), s.61-62; Arıcı, *VII/XIII. Yüzyıl Selçuklu Coğrafyasında Fahreddin Râzî Etkisi*, s.320; Ahmet Ocak, "Selçuklular (Dini, İlmi, Fikri ve Tasavvufî Hayat)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.36. s.375.

⁸² Hekim Tay "Tefsir Faaliyetlerinde Mübhemâtü'l-Kur'ân ilminin Yeri; Ebu Mansur el-Mâturîdî (v.333/944) Örneği" *Diyanet İlmî Dergi: Maturidi Sayısı 55: 3* (2019) s.751; Ocak, *Selçuklular*, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.36. s.375.

kısmen felsefî görüşler bu yeni form içinde kullanılmaya başlanmış ve Râzî tarafından zirveye taşınarak felsefî-kelam anlayışının yapı taşları oluşturulmuştu.⁸³

İslamın ilk asırlarında hadis öğrenimi için yapılan sonraları her türlü ilmî faaliyet için çıkılan seyahatlerde Râzî’de bulunmuş, şöhretinin yaygınlaşmasında bu ilmi seyahatlerin büyük katkısı olmuştur.⁸⁴ O ziyaret ettiği ve bazı sûrelerin yazımını tamamladığı esnada bulunduğu beldelerin isimlerini tefsirinde ilgili yerlerde zikretmiştir.⁸⁵ O dönemde Harizm’de Mûtezile, Herat ve Gazne’de ise Kerrâmiye taraftarları çoğunlukta idi.⁸⁶ Râzî, Harizm’de yaklaşık üç yıl kalmış⁸⁷ Mûtezile ulemâsı ile kelam ve itikad konularında fikri mücadelede bulunmuş halk huzurunda yapılan bu mücalelerde her zaman galip gelmiş ve getirdiği delillerle Mûtezilî rakiplerini zor durumda bırakmıştır.⁸⁸ Mûtezile mezhebinin benimsediği fikirlerin günümüze

---

⁸³ Faruk Sancar, “Selef Geleneğinde Fahrettin er-Râzî’ye Yöneltilen Metodik Eleştiriler” Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Râzî* (İstanbul, İsam Yayınları, 2018) içinde s.656.

⁸⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XVIII, 11, Râzî, 11/Hud sûresi 50. ayetin tefsirinde Hind beldelerini ziyaret ettiğini söylemekte ancak neresi olduğu ile ilgili açıklama yapmamaktadır.

⁸⁵ 601 yılı 20 Muharrem Salı günü öğle ile ikindi arasında Gazne’de 17/İsra suresinin tefsirini, (Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XXI, s.73); hicri 603 senesi 2 Zilkaade Cumartesi günü Herat’ta 40/Mümin/Gafir sûresinin tefsirini tamamladığını ilgili surelerin sonuna not düşmüştür. Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XXVII, s.93.

⁸⁶ Yılmaz, *Fahrudin er-Râzî Tefsirinde Tenâsüb Ve İnsicâm*, s.61.

⁸⁷ Altaş, *Fahrettin er-Razi’nin Hayatı*, s.62.

⁸⁸ Zakeriyya b. Muhammed Mahmut el-Kazvini, *Âşârü’l-bilâd ve aḥbârü’l-‘ibâd* (Beyrut: Dâru sâdır,tsz.), s.378; İbn. Hallikan *Vefeyâtü’l-a’yân*, s.250.

ulaşmasına imkân sağlayan, Mûtezilî müfessirlerin görüşlerinin tespitinin temel referans kaynağı olan *Mefâtihu'l-Gayb*'da sergilediği mûtezile ile alakalı malzemeyi bu dönemde toplamıştır.⁸⁹

Râzî, İbn Rüşd el-Hafîd (v.595/1198), Ferîdüddîn Attar (v.618/1228), Bahâuddin Veled (v.628/1231), İbnu'l-Fâriz (v.632/1235), Muhyiddin b. Arabî (v.638/1240), İzzeddin b. Abdisselam (v.660/1262), Mevlanâ Celâleddin Rûmî (v.672/1273), Sadreddin Konevî (v.673/1274) gibi âlimler ve mutasavvıflarla aynı asırda yaşamıştır.

O'nun ders halkasında Hanefî fakîhi Rukneddin Âmîdî (v.615/1218) gibi 400 değerli ilim tâlibi yer alır,⁹⁰ bineği ile bir yere giderken ise çevresinde 300 civarında talebesi bulunurdu.⁹¹ Yöneticiler nezdinde de itibar sahibi olan⁹² Râzî, bir gün dönemin sultanına “ Bizler sizin kılıçlarınızın gölgesinde yaşıyoruz” dediğinde sultan, “Biz sizin ilim güneşiniz altında yaşıyoruz” şeklinde cevap vermişti.⁹³

Râzî, ilmi konularda oldukça hırslı ve mücadeleci bir yapıya sahipti. Mûtezile, Kerrâmiye ve Bâtınilerle çok sayıda münâzara ve tartışmalarda bulunmuştu. Bu sebeple çeşitli sıkıntılar yaşamış aile ve evlatlarına iftira edilmiş, Harezmi ve Buhâra'yı terk

---

⁸⁹ Fethi Ahmet Polat “Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler (ed) Mehmet Akif Koç, *Tefsir El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012) s.198; Altaş, *Fahrettin er-Razi'nin Hayatı*, s.62.

⁹⁰ el-Kazvînî, *Âşârü'l-bilâd*, s.377.

⁹¹ es-Subkî, *Tabakât*, c.8 s.87; İbn Ebi Usaybîa, *Uyûnu'l-enba*, s.23; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c.4, s.175.

⁹² el-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ'*, s.220, es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c.4, s.176

⁹³ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, c.6, s.319.

etmek zorunda kalmıştır. Ancak o, bütün bu iddia ve baskılara rağmen inancından ve fikirlerinden taviz vermemiştir.⁹⁴

Kendi zamanındaki ilimlerin neredeyse tamamını tahsil eden daha sonra tefsirden kelama, usulden mantığa, dilden felsefeye kadar çok geniş bir ilmi sahada eserler te’lif eden Fahreddin Râzî’nin önemi hemen her sahada eser yazmasından, kitaplarının adedinin çokluğundan ziyâde ortaya koyduğu nitelikli eserler sayesinde gerek yaşadığı gerekse sonraki dönemde çok geniş kitleler üzerinde derin tesirler bırakmasından kaynaklanmaktadır.

Râzî’nin mücadeleci kişiliğini kelim ve felsefe sahasında gerek eserlerinde gerekse ilmî münazaralarda uzun yıllar ortaya koyduğu,⁹⁵ bu yolda mutmain olamayınca tefsire yöneldiği, Kur’ân üzerinde i’malî fikir yapmanın kelim ve felsefe ile iştilal etmekten daha doğru olduğunu itiraf ettiği nakledilmektedir.⁹⁶ Râzî, dînî ilimler içinde daha çok tefsir sahasında temayüz etmiş, *Mefâtihu’l-Gayb/Tefsiru’l-Kebir* isimli tefsiriyle tanınmıştır.⁹⁷

---

⁹⁴ es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, c.4, s.176; Yavuz, “Fahreddin er-Razi”, c.12, s.89; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.603

⁹⁵ es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, c.4, s.175-176.

⁹⁶ ez-Zerkan, *Fahrüddin er-Râzî, ve Arâuhu*, s.619; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.607; Kahveci, *Fahreddin er-Râzî’nin “Mefatihu’l-Gayb” Adli Tefsirinde Ulûmu’l-Kur’ân*, s.21-22.

⁹⁷ es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, c.4, s.179; İbn Hallikan *Vefeyâtü’l-a’yân* c.4, s.250; es-Subkî, *Tabakât*, c.8, s.87; ez-Zerkan, *Fahrüddin er-Râzî, ve Arâuhu*, s.45; Öztürk, *Tefsirde Fahreddin er-Râzî*, s.279; Yavuz, “Fahreddin er-Razi”, c.12, s.90.

Mefâtihu'l-Gayb Râzî'nin ilmi birikimini yansıması yanında dirayet tefsirlerinin de en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir.⁹⁸ O,İştigal ettiği birçok ilim dalında elde ettiği ilmi birikimi ve sağlam muhakeme yapısını kullanarak şekil ve içerik itibariyle akli tefsirlerin şaheserini ortaya koymuştur. Müellifin *Mefâtihu'l-Gayb* isimli tefsiri kelam, fıkıh ve usulu, tasavvuf gibi din bilimlerini; lugat, belagat gibi dil ilimlerini; Tıp, astronomi gibi dünyevî ilimleri; felsefe ve mantık gibi metafizik ve aklî ilimleri içermesi itibariyle çok geniş bir kesimi etkilemiş, neredeyse kendinden sonraki bütün müfessirler ondan istifade etmiş ve etkilenmiştir.

Kendisinden önceki ilmi birikimden istifâde eden, yaşadığı dönemin neredeyse tüm ilmi oluşumunu yansıtan, sonraki âlimleri önemli ölçüde etkileyen Râzî'nin üstün becerisinin en temel nedeninin Kur'ân'ı doğru bir biçimde anlamaya müsâit alt yapıya sahip olması ve bunu tefsirinde en güzel biçimde ortaya koymasından kaynaklanmaktadır. Râzî, mütekaddimîn ve müteahhirîn ulemâsının ilmî mîrasını özümsemiş ve bunu eserlerine yansıtmıştır. Bu sebeple onun te'lifâtından istifâde edenlerin bu iki kesimin bilgisine vâkıf olacağı ifade edilmiştir.⁹⁹ *Mefâtihu'l-Gayb*, âdetâ Râzî'nin yazmış olduğu yüzlerce eserin¹⁰⁰ ortaya konulduğu ilmî bir sergi ve

---

⁹⁸ Muhammed Abdulazim ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Fevvez Ahmed Zemeralî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), c.2, s.80; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.606-645; Kahveci, *Fahreddin er-Razi'nin "Mefatihü'l-Gayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân*, s.38.

⁹⁹ İbnu'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ* s.220.

¹⁰⁰ Süleyman Uludağ, Râzî'nin hayatını ve eserlerini inceleme konusu yaptığı eserinde müellifin 217 kitabının ismini zikreder. Bkz. Uludağ, *Fahrettin Razi...* s.54-83; Eşref Altaş, Râzî'ye aidiyeti kesin olan 99 eserin listesine yer vermektedir. (Bkz. Eşref Altaş, "Fahrettin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi" Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam*

İlimler ansiklopedisi hüviyetine bürünmüş, bütün eserlerini ihtiva etmesi itibariyle “okuyucularını onun diğer eserlerini okumaktan müstağni kılacağı”¹⁰¹ da ifade edilmiştir.

Râzî, dini alanda kendi zamanına kadar oluşan ilmi birikimden yeterince faydalanmış, tefsirinde başta Abdullah b. Abbas¹⁰² (v.68/687-688) olmak üzere Abdullah b. Mesud (v.32/652/653),¹⁰³ Ubey b. Ka’b (v.33/654 [?]),¹⁰⁴ gibi birçok sahâbeden nakilde bulunmuş, Mücâhid b. Cebr (v

(v.103/721),¹⁰⁵ İkrime el-Berberî (v.107/722),¹⁰⁶ Hasan-ı Basrî (v.110/728),¹⁰⁷ Atâ b. Ebî Rabah (v.114/732),¹⁰⁸ Süddî (v.127/745),¹⁰⁹ gibi tabiîn müfessirlerin

---

Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Râzî (İstanbul: İSAM yayınları, 2018) içinde s.95-169; Râzî’ye yakın bir dönemde yaşayan İbnu’l-Kıftî ise Râzî’ye ait 60 eserin ismine yer verir. Bkz. İbnu’l-Kıftî, *İhbârü’l-‘ulemâ’*, s.220-221.

¹⁰¹ Hidayet Işık, “Fahrettin er- Râzî ve Dinler Tarihi” Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er- Râzî* (İstanbul: İSAM yayınları, 2018) içinde s.406.

¹⁰² Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, VII, 3, 11; XIII, 215; XIV, 92, 217; XV, 57; XVII, 237; XXV, 5, 6.

¹⁰³ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XI, 233; XII, 55; XIV, 94, 217; XV, 57, 157.

¹⁰⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XII, 55.

¹⁰⁵ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, V, 186; VII, 8, 11; XVII, 237; XIII, 214; XV, 57.

¹⁰⁶ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, IX, 5.

¹⁰⁷ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, III, 102; XIII, 215; XIV, 92.

¹⁰⁸ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, VII, 11.

¹⁰⁹ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, VII, 11.

rivâyetlerine yer vermiştir. Yine tabiîn sonrası Mukatil b. Süleyman (v.150/767) gibi müfessirlerden¹¹⁰ Halil b. Ahmed (v.175/791),¹¹¹ Sibeveyh (v.180/796)¹¹² gibi lugatçılardan Ferrâ (v.207/822),¹¹³ Ahfeş (v.215/830),¹¹⁴ Zeccac (v.311/923),¹¹⁵ ve Vâhidî (ö. 468/1076)¹¹⁶ gibi dil ve tefsir âlimlerinden, tefsir, dil, kelim fıkıh başta olmak üzere farklı alanlarda söz sahibi olan Ali el-Cubbâî, (v.303/916)¹¹⁷ ve Zemahşeri¹¹⁸ gibi çok yönlü âlimlerin görüşlerinden istifade etmiştir.

Râzî'nin tefsirini yazarken her daim Mushaf'taki sûre sırasını gözetmediğini bazı âyetlerin tefsirinin daha sonra gelen sûrelerde yapıldığını ifade etmesinden anlayabiliyoruz.¹¹⁹ Râzî'nin ömrünün son dönemlerinde tezimize de esas teşkil eden tefsirini telife yöneldiğini bazı surelerin sonunda yer verdiği telif tarihlerinden anlaşılmaktadır. Bu tarihlerden ilki Al-i İmran Sûresinin sonunda yer almakta olup 595

---

¹¹⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VII, 166; XIII, 215; XIV, 214.

¹¹¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XII, 12, 55.

¹¹² Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XI, 229, 229, 230; XII, 55.

¹¹³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX, 130; XI, 229, 238, XII, 55.

¹¹⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XI, 228, XIV, 215.

¹¹⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XI, 229, 238.

¹¹⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX, 204; XI, 237; XIII, 214; XVII, 3.

¹¹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX, 208.

¹¹⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VII, 11; IX, 130, 204; XV, 157; XVII, 237; XXV, 5.

¹¹⁹ Müellif, Mushaf sırasına göre daha önce yer alan 2/Bakara 2. âyetin tefsirinde Kur'ân'ın toptan indirilişinin hikmetini 25/Furkan, 32. âyette açıkladığını haber vermektedir. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 16; yine 10/Yunus Suresi 3. âyette Allah'ın arşa istivasını anlatırken bu konunun daha sonra gelen 20/Taha Sûresinin başında (5. âyette) ayrıntılı şekilde ele alındığını bildirmektedir. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XVII, 14.

yılı Rabîul-Âhir ayının ilk Perşembe gününü göstermektedir.¹²⁰ Tefsirinde yer verdiği son tarih ise Fetih Sûresi sonunda yer almakta olup 603 yılı 17 Zilhicce Perşembe gününü göstermektedir.¹²¹ Al-i İmran ve Fetih Sûresi arasını sekiz yıllık bir zaman süresinde kaleme aldığı ve Fetih Sûresini 603 yılının son günlerinde tamamladığı göz önünde bulundurulduğunda kalan kısmını 604-605 yıllarında tamamlamış olmalıdır.

Râzî, her sûreyi müstakil bir kitap gibi ele aldığı geniş hacimli tefsirinde konuları bazen fasıllara,¹²² kitaplara,¹²³ bablara,¹²⁴ kısımlara,¹²⁵ kavillere,¹²⁶ hüccetlere,¹²⁷ çoğu zaman meselelere,¹²⁸ sonra bahislere,¹²⁹ ardından nev'lere,¹³⁰ vecihlere,¹³¹ daha sonra suallere¹³² ayırmak sûretiyle ayrıntılı şekilde incelemiştir. Çoğu

¹²⁰ İfade şu şekildedir: *تَمَّ تَفْسِيرُ هَذِهِ السُّورَةِ بِفَضْلِ اللَّهِ وَ إِحْسَانِهِ يَوْمَ الْخَمِيسِ أَوَّلُ رَبِيعِ الْآخِرِ سَنَةَ خَمْسٍ وَسَبْعِينَ خَمْسَمِائَةً*, Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, IX, 162.

¹²¹ *تَمَّ تَفْسِيرُ هَذِهِ السُّورَةِ يَوْمَ الْخَمِيسِ السَّابِعِ عَشَرَ مِنْ شَهْرِ ذِي الْحِجَّةِ سَنَةَ ثَلَاثٍ وَسِتِّمِائَةٍ مِنَ الْهَجْرَةِ النَّبَوِيَّةِ*. Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXVIII, 109.

¹²² Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, I, 11, 18, 21; V, 15, 21.

¹²³ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, I, 21.

¹²⁴ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, I, 21, 40, 51.

¹²⁵ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, V, 16,20.

¹²⁶ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, VII, 164-173.

¹²⁷ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, X, 3; X. 48, 76.

¹²⁸ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, V, 2-8; XII, 126; XV, 3, 122-125, 223-225; IXX, 5-9, 73-79; XXII, 2-9; XXV, 80-85.

¹²⁹ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, VII, 166-172; XVI, 3-6, XXII, 9-15; XIII, 16.

¹³⁰ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, V, 14; VII, 176; XXI, 8; XXVII, 7.

¹³¹ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XV, 223-225; XIII, 16; XVIII, 4-5; IXX, 80, 223; X, 18-22.

¹³² Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, X, 151; XVIII, 88-90, 95-97.

zaman lugavî,¹³³ kelâmi/felsefî,¹³⁴ fıkıh ve usulü¹³⁵ ile ilgili, bazen astronomi,¹³⁶ kozmoloji¹³⁷ ile ilgili konulara dalmış, bu bölümler adeta o alanda yazılmış müstakil bir makale hüviyetine bürünmüştür. Bu sebeple kimileri tarafından onun tefsirinde tefsir dışında her şey vardır eleştirisine muhatap olmuştur.¹³⁸

Tefsir ve te'vil arasındaki ayrıma en net biçimde ilk defa Ebu Mansur el-Mâturîdî (v.333/944), *Te'vilâtü'l-Kur'ân* isimli tefsirinin ilk satırlarında yer vermiştir.¹³⁹ Râzî de Maturidi gibi tefsirle te'vil arasında ayırım yapmış ve tefsiri Hz.

¹³³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IV, 193; VI, 33-35, 37, 45, 85-87, 99-101; V, 11-13; VII, 164-167, 171-173; XII, 55-59, 159; XIII, 4, 10, 75-76; XIV, 18-19, 22; XVII, 7-8 XIX, 155-157, 160, 171, 183-184.

¹³⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 54-58, 65-67; IV, 187-193; VI, 38-39, 197-198; VII, 168-169, 175-176, 193-195; XII, 64; XII, 45-47; XIII, 5; XVII, 12-15.

¹³⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, V, 15-27; 153-155, 185-186; VI, 43-45, 87-99, 109-110, 149.

¹³⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 11-122.

¹³⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IV, 199-224.

¹³⁸ Takıyyuddin İbn Teymiyye (v.728/1328), “فِيهِ كُلُّ شَيْءٍ إِلَّا التَّفْسِيرَ”, O'nun tefsirinde tefsir dışında herşey vardır” demiştir. Buna Karşılık Ebu'l-Hasan Ali es-Subkî (v.756/1355) ise “أَمَّا فِيهِ مَعَ التَّفْسِيرِ كُلُّ شَيْءٍ”, O'nun tefsirinde tefsirle beraber her şey vardır” demiştir. es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c.4, s.179.

¹³⁹ Mâturîdî'nin sözleri şöyledir: “Tefsir sahâbeye, te'vil ise bilginlere aittir. Bu sözle ifade edilmek istenen şudur: Sahâbe görülmesi gerekeni görmüş, Kur'ân'ın kendisi hakkında indirildiği durumları bilmiştir. Onların âyetleri tefsir etmeleri çok daha önemlidir. Çünkü o döneme şahit olup bizzat hadiseleri gözleri ile görmüşlerdir ki tefsirin hakikati ile kastedilen de budur. Bu durum ancak bilen kimse için söz konusu olan şahitlik gibidir... Çünkü tefsir yapan onun doğruluğuna Allah'ı şahit tutmuştur.

Peygamber ve sahâbeye ait açıklamalardan oluşan ilk ve asli anlam olarak görürken te'vili ise Hz. Peygamber ve sahâbe dışındaki bilginler tarafından Kur'ân'dan çıkarılan mesajın tüm çağlara hitap eden evrensel boyutu olarak görmektedir. Bu mesaj ancak te'vil yoluyla tüm zamanlara ulaştırılabilmektedir.¹⁴⁰ Bu durumda Râzî'nin te'vil faaliyeti kapsamında sahip olduğu birikimi tefsirinde sergilemesi gayet doğaldır.

Râzî, tefsirinde bazı konularda birbirinden tamamen farklı hatta kimi yerlerde taban tabana zıt görüşler ortaya koymuştur.¹⁴¹ Bu durum onun sürekli arayış içerisinde olan eleştirel yapısı ile alakalı olsa gerektir. Çünkü o doğru bulduğu görüşü cesurca savunmuş, herhangi bir ekol veya grubun lehinde ya da aleyhinde olması hususunda bir kaygı taşımamıştır. O yalnız reddettiği değil benimsemediği görüşleri de sorgulayıcı bir yaklaşımla ele almış, bir fikri her yönüyle inceleyerek ortaya çıkabilecek her türlü neticeyi değerlendirmiştir. Onun bu sorgulayıcı tutumu ortaya koyduğu çözümlerden

---

Te'vil ise bir durumun son halinin ortaya konulmasıdır. Dönmek anlamındaki آل-يَوول kökünden gelmektedir. Ebu Zeyd (v.215/830)'in ifade ettiği gibi te'vil, söze taşıdığı anlamlardan birinin verilmesidir. Tefsirde söz konusu olan kesinlik burada yoktur. Çünkü te'vilde Allah'ı şahit tutmak yoktur ve “bu sözle Allah'ın murâdı budur” anlamını ifade etmez. Bilakis “İnsanların dillendirdikleri muhtemel manalardan birine gelmektedir. Allah en iyi bilendir” manasına gelmektedir.” Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî es-Semerkandî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, tah. Ahmet Vanlıoğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005) c.1, s.3.

¹⁴⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Öztürk, *Tefsirde Fahreddin er-Razî*, s.282-288.

¹⁴¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, sarfe nazariyesi bağlamında İlgili ayetlerdeki zamirin mercii hususunda, II. 125; XVII, 101; Şerh-ı sadrın maddi ve manevi şekilde vuku bulması ile ilgili XIII, 191; XXXII, 2.

daha ön plandadır bu sebeple sorgulayıcı geleneğin en önde gelen temsilcilerinden biri kabul edilmiştir.¹⁴²

Râzî'nin eserler telif edip temâyüz ettiği sahalardan birisi de Arap dili ve edebiyatıdır. O özellikle belagat ve Münasebetü'l- Kur'ân ilimlerinde ön plana çıkmış ve kendisinden sonra bu sahada çalışma yapanlar üzerinde derin bir tesir bırakmıştır.¹⁴³ O, Arapça öğrenmeyi Kur'ân ve sünneti öğrenmek gibi zorunlu saymış, hatta dilini çözmeden İslam'ın bu iki temel kaynağını anlamanın mümkün olmayacağı düşüncesiyle, Arapça öğrenmenin Kur'ân ve sünnetten daha öncelikli olduğunu beyan etmiştir.¹⁴⁴ *Mefâtihu'l-Gayb* ve *el-Mahsul*'de sergilediği üzere farklı alanlardaki te'lîfatlarında dahi müstakil bir lugat kitabının hacmine ulaşacak boyutta filolojik meselelere geniş bir biçimde yer vermiş,¹⁴⁵ Belagat ilmi ile ilgili kuralları koyan ilk kişi olarak zikredilmiştir.¹⁴⁶ Dil konusunda yalnız kitâbet düzeyinde değil hitabet düzeyinde oldukça başarılı olan Râzî, vaaz kürsülerinde heyecanlı konuşmalar yapar, ilmî

---

¹⁴² Şaban Haklı, "Fahredden er-Râzî'nin Bilgi Teorisi", Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinde Fahreddin er- Râzî Ekolü* (İstanbul, İsam Yayınları, 2013) içinde s.449.

¹⁴³ es-Subkî, *Tabakât*, c.8, s.88.

¹⁴⁴ el-Alvânî, *İmâm Fahreddin er-Râzî*, s.91.

¹⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gay*, IV, 193; VI, 33-35, 37, 45, 85-87, 99-101; V, 11-13; VII, 164-167, 171-173; XII, 55-59, 159; XIII, 4, 10, 75-76; XIV, 18-19, 22; XVII, 7-8 XIX, 155-157, 160, 171, 183-184; *el-Mahsûl*, c.1, s.175-351, c.2, s.37-155.

¹⁴⁶ Râzî, *el-Mahsul*, c.1, s.203; el-Alvânî, *İmâm Fahreddin er-Râzî*, s.92

münâzaralarda çoğu zaman muhaliflerine gâlip gelirdi.¹⁴⁷ Bu sebeple olsa gerek ki asıl isminden çok ibn Hatîbu'r-Rey lakabı ile tanınmıştır.¹⁴⁸

Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz isimli belagat-i'caz terkibi niteliğindeki eserini “belagatın şeyhi”¹⁴⁹ ünvanını hak etmiş olan Abdülkâhir Cürcânî (v.471/1078)'nin *Esrârü'l-belâğa* ve *Delâ'ilü'l-i'câz* isimli eserlerinden yararlanarak tasnif ettiğini kitabının başında bizzat kendisi ifade eden Râzî,¹⁵⁰ kelim ve felsefede

---

¹⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, c.6, s.318; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c.4, s.176.

¹⁴⁸ es-Subkî, *Tabakât*, c.8, s.88, Râzî'nin hitabet ve ikna kabiliyetini ortaya koyan ve onun derslerinde sıkça yaşanan bir hadiseye burada yer vermek istiyoruz. O, Mûtezile mezhebinin yaygın olduğu Harezmi'de bulunduğu müddet içerisinde Mûtezilî topluluklara vaaz eder, Mûtezile ile Eşarîler arasındaki çeşitli meselelerden ayrıntılı şekilde bahseder, aynı zamanda Mûtezile'nin görüşlerini de eksiksiz şekilde ortaya koyardı. Cemaate: “Mûtezile'nin imamları bile meseleyi bu şekilde anlatamazlar, güzel bir anlatım oldu değil mi?” diye sorardı. Onlardan evet cevabını aldıktan sonra “öyleyse şimdi Mûtezilî iddiaların iptalini dinleyin” der ve daha güçlü delillerle Mûtezile'nin görüşlerini geçersiz kılar. Râzî'nin delillerine tabi olmaktan başka çare bulamayan ve itizali fikirlerinden vazgeçmek üzere olan mezhep mensupları, mezhebin ileri gelenleri tarafından “sakın mezhebimizi terk etmeyin! Anlattıkları mezhebimizin zayıflığı ile ilgili değil anlatanın hitabet kuvveti ile ilgilidir” şeklinde uyarılırlardı. el-Kazvini, *Âşârü'l-bilâd*, s.378.

¹⁴⁹ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Cürcânî” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.1, s.247.

¹⁵⁰ Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz*, tah. Nusrettin Hacımüftüoğlu (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004), s.24-25.

olduğu gibi belagat ilminde de kaynaştırıcı bir yöntem uygulamıştır. Her ne kadar belagatta Cürcânî'nin eserlerinin bir numaralı tanıtıcısı, önde gelen takipçilerinden birisi olup kendi eseri olan *Nihâyetü'l-İ'caz*'ı Cürcânî'nin zikri geçen iki eseri üzerine inşa etse de diğer müelliflerden de istifa etmiş, Cürcânî ile diğerlerinin görüşlerini meczetme gayretinden geri kalmamıştır. Dil, mantık, kelam ve belagat konularını harmanlayıp belagat ilminde kendinden önce teşekkül etmiş düzensiz konuları, karmaşık ifadeleri¹⁵¹ kendine özgü üslubu ile tertip etmek sûretiyle daha rahat anlaşılır hale getirmiş, kendisinden sonra belagat sahasında eser telif edenler onun etkisinde kalarak yaklaşımını aynen devam ettirmişlerdir. Yine o *Nihâyetü'l-İcâz*'da belagat ekolleri arasında bağlantı kurarak aralarında köprü görevi görmüş, kendi plan ve amacına uygun gördüğü yerlerde Rummani (v.384/994), Abdulcebbar (v.415/1025), Zemaşeri (v.538/1144) gibi Mûtezile mezhebi mensuplarından ve ismini zikretmeksizin Fars dili ve edebiyatının meşhur şairlerinden Vatvat (v.573/1177)'ın *Hadâ'ıku's-sihr fi dekâ'iki'ş-ři'r* isimli Farsça eserinden tercüme ettiği altmıştan fazla beyit ve darb-ı meseli nakletmiştir. Böylelikle belagatte üç ana ekol olan Meşârika (Manayı önceleyen), Meğâribe (estetitđi önceleyen) ve Arap-Bulegâ (lafzı önceleyen)' ekollerini sentezleme yoluna gitmiştir.¹⁵²

---

¹⁵¹ Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, s.25.

¹⁵² Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, s.25-44,123-132; Hacımüftüoğlu, *Razi ve Cürcânî'nin Belagat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi*, s.136-145, 150, Hacımüftüoğlu, *Belagat Ekolleri ve Anadolu Belagat alışmaları*, s.117-119.

Râzî'nin belagat alanındaki önemi ve oluşturduğu etki hususunda, bu sahada Türkiye'de Râzî ile ilgili en kapsamlı çalışmayı yapan¹⁵³, bizimde tezimizde kendisinden istifade ettiğimiz Hacımüftüoğlu'nun sözlerine yer vermek istiyoruz:

“Râzî, kendisinden sonraki belagat çalışmalarının tümüne tesir etmiştir. Çünkü meşârika belagat ekolünün lideri Cürcânî ise de onun birinci derecede metodisyeni,

---

¹⁵³ Sayın Hacımüftüoğlu, doktora tezini *Fahrudin er-Râzî, Nihayetu'l-İcaz fi Dirayeti'l-İ'caz'ının tahkikli Neşri ve Abdülkahir Cürcanî'nin Belagat Alanındaki eserleriyle Mukayesesi* isimli çalışma ile tamamlamış, Cürcânî'nin üç eserinin telhisi niteliğindeki Râzî'nin söz konusu kitabını bu üç eserle mukayeseli şekilde ele alarak başarılı bir çalışma ortaya koymuştur. Tahkikini yaptığı *Nihâyetü'l-îcâz*, Beyrut merkezli Daru Sadır yayınevi tarafından 2004 yılında Arapça olarak neşredilmiştir. Yine farklı sahada Râzî ile alakalı çalışma yapmış birçok akademisyenin Ömer Türker-Osman Demir editörlüğünde “*İslam Düşüncesinde Fahreddin er- Râzî Ekolü*” ismi altında toplanan yazılardan oluşan derleme içerisinde *Fahrettin er-Razi'nin Belagat ve İcaz Teorisi*, isimli makalesi yer almaktadır. (İstanbul, İsam Yayınları, 2013) s.270; Tdv İslam Ansiklopedisinin “Abdülkahir el-Cürcânî” maddesi Sayın Hacımüftüoğlu tarafından hazırlanmıştır. Ayrıca belagat tarihiyle ilgili olarak kaleme aldığı çeşitli makalelerinde benzer içerikte de olsa Râzî'ye ayrıntılı şekilde yer vermiştir. Bkz. (Hacımüftüoğlu, “Kelamcılar ile Felsefecilerin Belagat ve İcaz İlimlerinin Gelişmesinde Rollerleri,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, (1990), s. 233-237; devamı “Kelamcılar ile Felsefecilerin Belagat ve İcaz İlimlerinin Gelişmesinde Rollerleri,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 10, (1991), s.208-209; “Belagat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 11. 1993, s 280.

tanıtıcısı ve yayıcısı da Râzî'dir. Binaen aleyh müellif olsun veya olmasın, bu ekolle tanışan herkes direkt ve indirekt Râzî'nin tesirindedir.”¹⁵⁴

Râzî'nin adından fazlasıyla söz edilen alanlardan bir tanesi de kelim ilmidir. O, ilimlerin en şerefli olarak kelim ilmini kabul etmiş¹⁵⁵ tefsirinde kelim ilmi ile işigali bidat sayan Haşaviyye'ye cevap niteliğinde bu ilmin önemi hakkında açıklamalarda bulunmuş,¹⁵⁶ kelim ve felsefe sahasında etkisini fazlasıyla göstermiştir. Râzî, bazıları tarafından kelamcı, bazıları tarafından filozof, bazıları tarafından ise kelamcı-filozof olarak nitelendirilmiştir.¹⁵⁷ Te'lif ettiği eserlerin kahir ekseriyetinin söz konusu iki alanla ilgili olması¹⁵⁸ bu nitelendirmelerin haklılık payını ortaya koymaktadır.

¹⁵⁴ Hacımüftüoğlu, *Râzî ve Cürcânî'nin Belagat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi*, s.153.

¹⁵⁵ Fahreddin Râzî, *el-İşârât fi Usulî'l-Kelam*, tah. Muhammed Subhî Abidi- Rabi' Subhî Abidi (Merkezü Nûri'l-Ulûmi li'l-Buhusi ve'd-Diraseti, tsz.) ss.53-55 (Râzî, eserine yazdığı mukaddimeyi dört fasla ayırmış ilk fasla العلم اشرف العلم (Bu fasıl ilmi kelamın ilimlerin en şerefli olduğunun beyanı hakkındadır) başlığını vermiş, Haşeviyye, Hanbeliler ve ehl-i hadisın “sahabe bu ilimden hiç bahsetmediği için kelamla işigal haramdır” iddialarına cevap olarak yazdığı ikinci fasla فصل في ان الاشتغال (Bu fasıl bu ilimle meşgul olmanın caiz olduğu hatta bazı kimseler hakkında zorunlu olduğu ile ilgilidir.) başlığını vermiştir. (Kitabın diğer isimleri için bkz. Altay, *Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi*, s.97.

¹⁵⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 94-106.

¹⁵⁷ Zerkan, *Fahriiddin er-Râzî, ve Arâuhu*, s.616-619: Zerkan, son dönemde Râzî ile alakalı en kapsamlı çalışmalardan biri olan doktora tezinde Râzî'nin ilmi kişiliği ile ilgili bu üç farklı nitelendirmeden bahseder. Bunlardan her birinin bir yönüyle doğru olup tamamen doğru ya da tamamen yanlış olarak addedilemeyeceği

Ehl-i sünnet kelâmı itizâli fikirlere bir tepki olarak doğmuştur. Zamanla selef geleneğinden ayrılarak aklın ön plana çıkarıldığı, felsefe ile kelam ilminin mezcedildiği felsefî kelam tarzına doğru bir dönüşüm süreci yaşamış, İmam Cüveynî (v.478/1085), öğrencisi imam Gazâlî (v.505/ 1111) ve bu damardan beslenen Fahreddin Râzî (v.606/1210)'nin bu dönüşümde çok büyük rolü olmuştur.¹⁵⁹

Uyguladığı tahkik yöntemiyle¹⁶⁰ kelam ve felsefe sahasında sorgulayıcı bir tutum takınıp meselelere farklı bir bakış açısı ile yaklaşan Râzî zikri geçen iki ilmi

---

değerlendirmesinde bulunur. Daha sonra Râzî'nin eserlerini konularına göre (Felsefî, kelâmî, her iki alanda müşterek ve Kur'an felsefesi) ve geçirdiği merhalelere göre (1- Apaçık Eşarîlik dönemi (Bu dönem Eşariliği savunduğu *el-İşarât* isimli eserinde tezahür eder), 2- İbn Sina'dan tevarus ettiği Meşşâî felsefeden etkilendiği dönem (*el-Mebâhisü'l-Meşrîkiyye* isimli eserinde belirgindir), 3- Eflatun'a ait görüşlere yönelip daha önceki bir çok fikrinden vazgeçtiği dönem (*el-Mulahhas* isimli eserinde görülür), 4- Felsefî unsurlarla kelama geri yöneldiği felsefî kelam dönemi (*Şerhu'l-İşarât*, *el-Metâlibu'l-Âliye* isimli eserlerinde tezahür eder) ve 5- Kelam ve felsefeyle iştiğalden pişman olup Kur'an'a yöneldiği dönem (*Mefâtihu'l-Gayb* tefsirinde görülür) şeklinde kategorize etmiştir; Eşref Altaş, "İbn Sina Felsefesi ve Eş'ariyye Kelamı Arasında Fahreddin er-Râzî'nin yöntemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:41 (2009), s. 136.

¹⁵⁸ Uludağ, *Fahrettin Râzî*, s.56.

¹⁵⁹ Sancar, *Selef Geleneğinde Fahrettin er-Râzî*, s.656; Uludağ, *Fahrettin Râzî*, s.85.

¹⁶⁰ Mevcut meseleleri derinlemesine incelemeyi esas alan yöntemle "bir görüşün mahiyetinin ortaya konulması ve delilleriyle birlikte inşa edilerek serdedilmesi kastedilir." Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncay Başoğlu, "Fıkıh Usulünde Fahreddin er-

mezcederek yeni bir ıgır açmıştır. Felsefi kelim tarzının stadi sayılan Rz birçok konuda bu tarzın yapı taşlarını ortaya koyan Gazl'yi aşmış onun sayesinde felsefi kelam ekolü gücünün doruk noktasına ulaşmıştır. Uyguladığı eklektik yöntem sayesinde kelam ile felsefeyi öyle uygun hale getirmiştir ki her iki ilmin konuları birbirine karışarak birleşmiştir. Bu sebeple Rz'nin *el-Muhassal*¹⁶¹ ve *el-Meşlib'l-liye* isimli

---

Rz Mektebi" Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm ağında Fahrettin er-Rz* (İstanbul, İsam Yayınları, 2013), s.246-247.

¹⁶¹ Eseri *KELAM'A GİRİŞ* ismi ile tercüme eden Hüseyin Atay, Rz ile ilgili felsefeyi ve kelamı dumra uğrattığı iddiası ile olumsuz manada değerlendirmelerde bulunmuş ancak kendisi de onun etkisinden uzak kalamayarak daha ilk satırlarında ilmi kelamı, parantez içinde (Din felsefesi) diye tercüme etmiştir. Esasen Rz'nin ilmi kişiliğini ve ilimler üzerindeki derin tesirini de ortaya koyan söz konusu menfi değerlendirmeler özetle şoyledir: "Aristo geleneğindeki şekliyle felsefeyi kelama ilk sokan Rz'dir. Böylece kelam felsefileşmiş, felsefe kelamlaşmış ve bu iki ilim sünni kelamda birleşmiştir. Rz'den sonra onun açtığı yol takip edilerek felsefe müstakil bir ilim olarak değil de kelam içerisinde okutulmuş, bu durum felsefenin İslam dünyasında gerileyip snmesine neden olmuştur. Netice itibariyle İbn Rüşd (v.595/1198)'ten ve özellikle Rz'den sonra tam bir felsefeci kalmamıştır. Rz, felsefeyi kelama katmak suretiyle felsefeyi kelama mahkm etmiş ve gelişmesine engel olmuştur. Kelam ilmi başlangıçta bu durumdan yararlanmakla birlikte ilerleyen süreçte kendisini besleyecek olan kaynak kuruduğu için o da donmuş kalmıştır. Rz'nin kelam ile felsefeyi mezcederek oluşturduğu metot diğerlerine hkim olmuş, Eşar mezhebinin yayılıp Mturd mezhebinin bir kenara itilmesine sebep olmuştur. Mturd olduklarına inananların mezheplerine bağlılıkları kuru bir söz ve iddiadan öteye geçmemiş, okudukları ve okuttukları Fahreddin Rz sistemi olmuştur. Netice itibariyle felsefe,

eserleri kimileri tarafından kelim, kimileri tarafından felsefe, kimileri tarafından ise hem kelim hem de felsefe alanında yazılmış eserler olarak kabul edilmektedir.¹⁶²

Râzî, kelim ilmini yeniden şekillendirdiği, felsefî kelim tarzını sistemleştirdiği için bu sahada kendinden sonra fikir ve eser ortaya koyan hiçbir bilgin ve müellif onun düşünce yapısından uzak kalamamıştır. Türker, bu hakikati şöyle dile getirmektedir.

Râzî dikkate alınmadan XII. yüzyıl sonrasındaki kelim ve felsefenin tarihini kavramak imkânsızdır. Felsefe ve kelim eserleri onun sorduğu sorularla şekillenmiş *Hidayetü'l-Hikme, Hikmetü'l-'Ayn, el-Mevâkıf, el-Makâsıd* ve bunların meşhur şerhleri gibi XIX. yüzyıla kadar etkisini sürdüren kelim ve felsefenin yeni klasikleri Râzî'nin yaklaşımını benimseyen düşünürler tarafından kaleme alınmıştır.¹⁶³

Râzî'nin oldukça etkili olduğu kelim ve felsefe sahasındaki öneminden bahsettikten sonra yine etkili olduğu ilim dallarından biri olan usul-i fıkıh ilmindeki yerine değinmek istiyoruz. Felsefe ve mantık ilimlerinde ihtisaslaşmasının semeresi olarak elde ettiği tenkitçi yaklaşımı tahkik yöntemi ile uygulamaya koyan Râzî, ortaya koyduğu yöntem ve yaklaşım tarzını iştigal ettiği bütün ilimlerde sergilemiş neticede fikir beyan edip eserler te'lif ettiği usûl-i fıkıh sahasında da adından fazlaca söz ettirmiştir. Râzî, Allah'ın hükümlerini bilmenin (مَعْرِفَةُ حُكْمِ اللَّهِ) ancak bu ilmin tahsili

---

Râzî ile şahsiyetini kaybetmiş ve haliyle ilerleme kaydedememiştir. Hüseyin Atay, *Kelim'a Giriş [el-Muhassal]*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978), s.1

¹⁶² Uludağ, *Fahrettin Râzî*, s.86; Türker, *Kelim ve Felsefe Tarihinde F. Râzî*, s.21.

¹⁶³ Türker, *Kelim ve Felsefe Tarihinde F. Râzî*, s.38.

sonrasında gerçekleşeceği kabulüyle usûl-i fıkıh öğreniminin farz olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁴

Râzî öncesi dönemde usul-i fıkıh ilminin muhtevâsı şekillenmiş, ekoller ve değişik yaklaşım tarzları tezahür etmişti. Dolayısıyla onun içerik îtibâriyle yeni bir teorik hüküm ortaya koyma şansı kalmamıştı. Ancak Mantık ilminin bu alanda uygulanışı, ıstılahların tarifi ve görüşlerin kanıtlanması açısından eksik gördüklerini ihkam etmiş, daha çok yöntemsel açıdan gördüğü noksanlıkları tashih etme yoluna gitmiştir.¹⁶⁵

Teorik bir fikri temele dayalı olduğu için itikadî ve amelî mezheplerde olduğu gibi geniş halk kitlelerine yansımaya da Râzî'nin fikri etkisi itibariyle bir ekolü oluşmuştur. Özellikle kelam/felsefe ve usulü fıkıh ilimleriyle irtibatlandırılarak “Râzî Mektebi/Ekolü”¹⁶⁶ şeklinde günümüzde açık bir biçimde ifade edilen bu durum, yaşadığı ve sonrasındaki dönemde daha çok öğrencileri kelimesi ile dile getirilmiştir.¹⁶⁷

---

¹⁶⁴ Râzî, *el-Mahsul*, c.1, s.170.

¹⁶⁵ Başoğlu, *Fıkıh Usûlünde Fahreddin er- Râzî*, s.248.

¹⁶⁶ Râzî ekolü/mektebi ismi ile telif edilen eserler bu duruma delil teşkil etmektedir. Örnek olarak bkz. Görgün, Râzî Ekolü; Müstakim Arıcı, “İslam Düşüncesinde Fahreddin er- Râzî Ekolü”, Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er- Râzî* (İstanbul, İsam Yayınları, 2013) ss.167-202; Arıcı, VII./XIII. “Yüzyıl İslam Düşüncesinde Fahreddin Râzî Ekolü,” *İslami Araştırmalar Dergisi* 26 (2011), s.1-37; Başoğlu, *Fıkıh Usulünde Râzî*.

¹⁶⁷ Öğrencileri arasında meşhur tabib Kutbuddin Mısri (v.618/1221), Kutbuddin Muhammed Harzemşah (v.618/1221), Ziyâuddin Mesûdî Hocendî (v.632/1234), hukuk ve kelamcı Şemseddin Husrevşah (v.653/1255), dini ve felsefi ilimlerin tamamında söz sahibi Tâceddin el-Urmevî (v.654/1256), mantık ve felsefe sahasında meşhur Esîruddin

Râzî'nin eserleri, onların uygulayıcısı ve savunucusu olan aynı zamanda ekolünün de teşkil etmesinde önemli rol oynayan öğrencileri sayesinde tıpkı felsefe ve kelimada olduğu gibi usul-ü fıkıhta çok geniş bir sahada etkili olmuştur. Usuldeki diğer eserlerinin kendisine dayandığı *el Mahsul*¹⁶⁸ onun bu sahadaki başyapıtıdır. Râzî'nin usul-i fıkıhtaki tesiri, temsilcisi olduğu Şâfi mezhebi ve ekolü ile sınırlı kalmamış, fikir ve tarz olarak Hanefî, Mâlikî, Hanbelî hatta İsnâaşara mezheplerini, coğrafi etki alanı itibariyle Osmanlı topraklarında yaşayan ulemâyı dahi etkilemiştir. VII. (XIII.) yüzyıl sonrasında Râzî usul anlayışından etkilenmeyen hemen hemen hiçbir mezhep kalmamıştır.¹⁶⁹

---

el-Ebherî (v.663/1264), gibi her biri sahasında otorite isimler yer almaktaydı. İbn Ebî Usaybîa, 'Uyûnü'l-enbâ', s.23; Garigurus (Yuhanna) İbn Harun b. Tuma el-Meldi Ebu'l-Ferec (İbnu'l-İbri), *Târîhu muhtaşari'd-düvel*, tah. Anthony salhani el-Basvir (Beyrut: Daru'ş-Şark, 1992), s.157; Zerkan, *Fahrüddin er-Râzî, ve Arâuhu*, s. 32-36; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Fahrüddin er- Râzî, Nihayetu'l-İcaz", s.146.

¹⁶⁸ Usul-i fikhın ana kaynakları arasında zikredilen ve bu ilmin tedvin edilmesinde (Geniş bilgi için bkz. Taha Feyyaz Cabir el-Alvâni, çev. Selahattin Kıyıcı, "Usul-i Fıkıh İlminin Gelişimi Üzerine Düşünceler," *YüzüncüYıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, 3 (2000) ss.369-395) takip edilen iki yöntemden biri olan mütekellim metodunun en güzel şekilde ortaya konulduğu eserlerden biri olan *el-Mahsul fî uşûli'l-fikh*'ın bu seviyeye ulaşmasının en temel nedeni Râzî'nin kelam ve mantık ilmine derin nüfûzu ve esere kazandırdığı sistematik örgüdür. Te'lifindeki bu sistematik kurgu sayesinde kendinden sonraki eserler üzerinde kalıcı bir tesir bırakmış, birçok şerh ve ihtisarları yapılmıştır. Ferhat Koca, "el-Mahsul" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.27, s.391-392.

¹⁶⁹ Başoğlu, *Fıkıh Usulünde Râzî Mektebi*, s.258-259.

I. BÖLÜM: ARAP DİLİ VE GARİBU'L-KUR'ÂN

Genel Mülahazalar

İnsanın iletişimde bulunması, anlayıp anlaşılması dil vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Kur'ân'ın ifadelerinden anlaşıldığına göre ilâhî kitaplar da anlaşılın diye kendi toplumlarının diliyle inzâl edilmiştir.¹⁷⁰ Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması da evveliyatla dilinin, onu oluşturan lafızlarının bilinmesinden geçmektedir. Nitekim Arap diliyle ilgili bilgiler sistemi, Kur'ân'a göre hayatlarını şekillendirmeyi amaç edinen inananların onu anlama çabalarının neticesinde oluşmuştur. Garîbu'l-Kur'ân ilmi de bu süreçte oluşmuştur ve lafızlarını açıklamayı konu edinmesi itibariyle Kur'ân merkezli bir dil çalışması alanıdır.

Bu bölümde öncelikle dilin önemi ve Kur'ân'ın anlaşılmasındaki ehemmiyetine işaret edilecek daha sonra çalışmamızın ana unsuru olan, Râzî özelinde incelemeye tâbî tuttuğumuz Garîbu'l-Kur'ân kavramı üzerinde durulacaktır. Göreceli bir yapısı olan “anlamı kapalı kelimeleri” konu edinmesi itibariyle uzunca bir dönem tanım/kıstas konulmaksızın, garib kelime örnekleri üzerinden oluşturulan Garîbu'l-Kur'ân ilminin sınırları belirlenmeye çalışılacaktır. İlk dönemlerde yapılmayan tanımın sonraki dönemlerde uçu açık, kapsamı geniş bir biçimde yapılması sebebiyle daha çok bu alandaki eserlerin muhtevası üzerinden hareket edilecektir. Sınırlı sayıda kelime açıklamasıyla başlayan söz konusu ilmin Kur'an lafızlarının tamamını ihtiva eder hale gelişi, bu dönüşümü doğuran etkenler ve yaşanan değişim, Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerin örneğinde gözler önüne serilecek, Garîbu'l-Kur'ân-Lugatu'l-Kur'ân ilişkisine dikkat çekilecektir. Daha sonra bu ilmin geçirdiği süreç, Hz. Peygamber döneminden başlayarak özellikle türün ilk ürünlerini ortaya koyan Abdulah b. Abbas

---

¹⁷⁰ 14/İbrahim:4

örnekliğinde ilk iki nesildeki uygulamalara ve ortaya çıkan zengin edebiyata yer verilecektir.

A. Genel Olarak Dilin Önemi

Kur'ân-ı Kerîm'in doğru bir şekilde yorumlanmasına yardımcı ilimlerden oluşan¹⁷¹ Kur'ân ilimlerinin en temel kaynaklarından birini luğavî bahisler oluşturmaktadır ki bunlardan bir tanesi¹⁷² hatta en başta geleni Garîbu'l-Kur'ân'dır. En başta geleni diyoruz çünkü gerek Hz. Peygamber'den gerekse başta Abdullah b. Abbas olmak üzere ashabtan gelen Kur'ân'la ilgili îzahların ve Ulûmü'l-Kur'ân mevzularının ilk nüvelerini garib kelimelerin oluşturduğunu görüyoruz.¹⁷³ Dolayısıyla Garîbu'l-Kur'ân dil ile ilgilidir. Esasen vahyin kendisi Allah'ın, peygamber aracılığıyla insanlara lisânî bir hitabıdır. Bu hitap her ne kadar Hz. Peygamber zamanında sözel olsa da sonraki

¹⁷¹ Okumuş, "Ulûmu'l-Kur'ân (Kur'an İlimleri)", s.331-332.

¹⁷² Serinsu, *Kur'an ve Bağlam*, s.33. Geniş bilgi için bkz. Serinsu s.29- 48.

¹⁷³ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, c.1, s.64; Gümüş, *Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*, s.12; Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu*, s.68; Bulut, *Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı*, s.394; Ayrıca tefsirle ilgili ilk malumatları bir araya getiren hadis kitaplarının tefsir bölümlerinde açıklaması yapılan garib kelimelerin sayısı oldukça fazladır. Buhârî'nin *es-Sahih*'i'nde Kitabu't-Tefsir bölümünde bu açıklamalar genellikle ta'lık yoluyla yapılmıştır. (isnadının başında bir veya sıra ile daha fazla ravisinin hazfedilerek "qale fulan", "zekera fulan" gibi katiyyet ifade eden yahutta "yurva", "yuzker", "yuhka" ve "hukiye an fulan" gibi yarı kati ifadelerle rivayet edilen hadislerle muallak, bu çeşit rivayete de ta'lık denilmiştir. Buhari'nin *es-Sahih*'inde bunun örneklerine pek çok rastlanır hatta talikat, Buhari'nin en belirgin hususiyetlerinden biri de denilebilir. Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), s.121. Örnekler için Bkz. Buhari, *es-Sahih, K. Tefsir*, c.3, s.1349-1604.

nesillere yazılı halde tesir etmiştir. Bu sebeple dil konusu üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Kur'ân'da insana verilen nimetler bağlamında dil kabiliyetinden bahsedilmesi,¹⁷⁴ insanın ve beyanın (söz, ifade)¹⁷⁵ yaratılışının خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ (insanı, beyanı yarattı) şeklinde arada atıf olmaksızın zikredilerek âdetâ sözün insanla eş değer tutulması, elinden hiçbir şey gelmeyen, âciz kişinin en belirgin özelliğinin dilsizlik (أَبْكَم) olarak ifade edilmesi,¹⁷⁶ aklını kullanmayan, insânî yetilerini yitiren inkârcıların yine bu lafızla nitelendirilmesi¹⁷⁷ dilin insan için nedenli vazgeçilmez ve tefekkürle ne kadar sıkı bir ilişki içinde olduğunu gözler önüne sermektedir. Âyetlerde أَبْكَم kelimesiyle ahras denilen konuşma özürlü kimselerin kastedilmediği açıktır. Nitekim Fahreddin Râzî 2/Bakara 18. âyetin tefsirinde inkârcıların işitme, görme ve konuşma yeteneklerine sahip oldukları için kelimeleri hakiki manaya hamletmenin imkânsız olduğunu, burada inkâr ve inatlarının teşbihlerinin yapıldığını ifade etmektedir.¹⁷⁸ Akıl zâfiyeti sebebiyle konuşma yetisi zayıflayan kişilerin durumu da أَبْكَم kelimesi ile ifade edildiği için¹⁷⁹ âyetlerde esasen akıl ve düşünmenin yoksunluğu ifade edilmeye çalışılmış olsa gerektir.

“Saçma dahi olsa, beşer tarihinde sözün sonsuz gücüne inanılarak tanrılaştırıldığı bile görülür. Nitekim bir Hint inancına göre bütün tanrılar söze bağlıdır; hayvanlar da

---

¹⁷⁴ 90/Beled:9; Ayrıca 30/Rum:22 âyeti de bu bağlam da düşünülebilir.

¹⁷⁵ 3/Al-i İmran:138; Isfahânî, *el-Müfredât*. s.158.

¹⁷⁶ 16/Nahl:76.

¹⁷⁷ 2/Bakara: 171; 8/Enfal:22.

¹⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 84.

¹⁷⁹ Isfahânî, *el-Müfredât*. s.141.

insanlar da bütün yaratıklar söze dayanır...”¹⁸⁰ Yine Yuhanna İncilin’de “Başlangıçta Kelam vardı; Kelam Allah’ta idi ve Kelam Allah idi. Başlangıçta o Allah’ta idi. Her şey onun vasıtasıyla var oldu ve varolan hiçbir şey onsuz olmadı.” denilmek suretiyle kelama özel bir değer verilmiştir.¹⁸¹

Arapça’da dil olgusu lugat ve lisan lafızları ile ifade edilirken Türkçe’de her iki kavrama karşılık dil sözcüğü kullanılmaktadır. Lugat lafzı Kur’ân’da yer almazken lisan kelimesi 14 âyette müfret (لِسَانٍ, لِسَانِكَ, لِسَانِي)¹⁸² şekliyle, 10 âyette ise çoğul (أَلْسِنَةٍ, أَلْسِنَتِكُمْ,)¹⁸³ kalıbıyla geçmektedir. Klasik dönemlerde lisan terimi Arap dili; lugat terimi lehçe anlamında kullanılırken sonraları bazen birbirinin yerine bazen bağlama göre

---

¹⁸⁰Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Kur’ân’ı Yorumlamada Dilin Gücü: Dil, Edebiyat ve Edatlar Bağlamında Bazı Ayetlerin Hermenötik Analizi”, *EKEV Akademi Dergisi*, (3:2) 2001, s.8.

¹⁸¹ Hidayet Aydar – İsmail Ulutaş, “Dilin Kökeni: Kur’an’ı Kerim ve Diğer Kutsal Kitaplara Göre Dil Olgusu” *Turkish Studies, International periodical for the language, Literature and History of Türkisch or Türkic*, 5:4 (2010), s.686.

¹⁸²5/Maide:78; 14/İbrahim:4; 16/Nahl:103, (2 Kez); 19/Meryem:50, 97; 20/Taha:27; 26/Şuara:13, 84, 195; 28/Kasas:34; 44/Duhan:58; 46/Ahkaf:12; 75/Kıyame:16; 90/Beled:9 (19/Meryem:50; 26/ Şuara: 84. âyetlerde anılmak, zikredilmek, 20/Taha:27; 75/Kıyame:16; 90/Beled:9 âyetlerde konuşma organı anlamında, diğer âyetlerde iletişim aracı manasında kullanılmıştır).

¹⁸³ 3/Al-i İmran:78; 4/Nisa:46; 33/Ahzab:19; 16/Nahl:62, 116; 24/Nur:15, 24; 30/Rum:22; 48/Feth:11; 60/Mumtehine:2; 3/Al-i İmran:78; 4/Nisa:46; 16/Nahl:116 ve 33/ahzap:19. âyetlerde ifade şekli, söyleme biçimi; 24/Nur:24. âyette konuşma organı anlamında, diğer âyetlerde ise iletişim aracı anlamında kullanılmıştır.

değişik anlamlarda kullanılmıştır. Bununla birlikte genel anlamda dil olgusunu ifade için lugat; dar anlamda dilden bahsederken lisan terimi kullanılmıştır.¹⁸⁴

İnsanoğlunun duygu, düşünce ve isteklerini lafız denen özel yapılarla ifade edebilmesine imkân sağlayan dil, aynı zamanda iletişim kurmanın da tabii vasıtasıdır. İnsanı diğer varlıklardan ayıran, alâmeti fârikası denen en temel vasfı, tefekkür edip bunu dili vasıtasıyla ortaya koyabilmesidir.¹⁸⁵

Dil, bir taraftan insana dış dünya ile lafızlar vasıtasıyla iletişim kurma olanağı sağlarken diğer taraftan bu lafızların ruhu mesabesindeki düşünce (kelimelerin manası) dünyasının teşekkülüne etki eder. Dil ile düşünce arasında bir varlık bağlantısının bulunduğu hususunda hemen herkes hem fikirdir.¹⁸⁶ Bu sebeple olsa gerek doğru düşünmenin kurallarını, ölçülerini ve yöntemlerini belirleyen Mantık ilmi, Arapça konuşmak anlamındaki نطق kökünden türemiş, söz konusu ilimde insan: “canlı, konuşan ve ölümlü bir varlık” olarak tanımlanmıştır. Yunanca’da hem akıl hem de dil/konuşma anlamına gelen logos kelimesi, mantık ilmi için de kullanılmaktadır.¹⁸⁷

---

¹⁸⁴ Civelek “VII.- XI. Asır İslam Dünyasında Dil Olgusuna Yaklaşımlar” s.205, 207; Şahin Güven “Dil, Anlam ve Çok Anlamlılık” *Bilimname*, c. XXV, 2013/2, s.71.

¹⁸⁵ Fahreddin Râzî, Mutezilî âlim Ebu'l-Huseyin el-Basri'nin usul-i fıkha dair eseri *el-Mute' med*'den naklen kelamı, yani konuşmayı şöyle tanımlar: الْكَلَامُ هُوَ الْمُنْتَضِمُ مِنَ الْحُرُوفِ الْمَسْمُوعَةِ الْمُتَمَيِّزَةِ الْمُتَوَاضِعِ عَلَيْهَا, Kelam: Duyulan, üzerinde hem fikir olunan, ayırtedici sesler sistemidir. Râzî, *el-Mahsûl*, c.1, s.177.

¹⁸⁶ Çiçek, *Dil Olgusuna Genel Bir Bakış*, s.190, 193-194.

¹⁸⁷ Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisânü'l- Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, thsz), c.10, s.354; Isfahânî, *el-Müfredât*. s.811, Tahânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn*, c.1, s.44-47; İbrahim Emiroğlu, “Mantık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.28, s.1;

“Logos kavramında dille düşünce iç içedir. Logos kavramında düşünme ile konuşma, düşünce ile söz ve sözcük birbirinden koparılmaz şekilde kaynaşmış halde bulunurlar.”¹⁸⁸

İnsanoğlu, en önemli özelliklerinden biri olan dile çok eski zamanlardan itibaren merak salmıştır. En eski dil faaliyetleri milattan önce V. ile VII. asırlara kadar ulaşmaktadır.¹⁸⁹ Eski devirlerde dili anlamaya yönelik gayretlerin yanı sıra dillerin kökeni üzerinde de durulmuş, konu ile ilgili kutsal kitaplarda da çeşitli malumatlara yer verilmiştir. Tevrat, İncil ve Kur’ân’da yer alan bilgilerden yola çıkarak, mevcudattan önce sözün var edildiği, varlıkların isimlerini yani sözü, Allah’ın Âdem’e öğrettiği, onun da bu bilgilerden yararlanarak eşyayı isimlendirdiği ve bu durumun insan nesliyle beraber gelişim gösterdiği söylenebilir.¹⁹⁰

B. Kur’ân’ı Anlamada Dilin Önemi

Bütün İlahi kitaplar hitap ettiği toplumun diliyle,¹⁹¹ kendi içlerinden seçilen peygamberler vasıtasıyla gönderilmiştir.¹⁹² Arap yarım adasında inzal edilen ve Kütüb-ü münezzele’nin son halkasını teşkil eden Kur’ân¹⁹³ için de aynı durum söz konusu

---

Faruk Bozgöz, Dil Toplum İlişkisive Ari-Sami Polemiğinde Dil ve Sami Dilleri” *Ekev Akademi Dergisi*, sayı 20, (2004), s.278.

¹⁸⁸ Akarsu, *Dil-Kültür Bağlantısı*, s.36-37.

¹⁸⁹ Çiçek, *Dil Olgusuna Genel Bir Bakış*, s.189.

¹⁹⁰ Hidayet Aydar – İsmail Ulutaş, *Dilin Kökeni*: s,688.

¹⁹¹ 14/İbrahim:4.

¹⁹² 2/Bakara:151; 3/Al-i İmran:164, 9/Tevbe:128.

¹⁹³ 33/Ahzap:40.

olmuş, Araplara kendi içlerinde yetişen Hz. Muhammed aracılığıyla, onu anlayıp tefekkür etsinler diye ana dilleri Arapça ile gönderilmiştir.¹⁹⁴

Kur'ân'ın Arap diliyle inzal edildiği birçok âyette vurgulanmış,¹⁹⁵ diğer diller ise yabancı dil olarak vasıflandırılmıştır.¹⁹⁶ Kur'ân, Arap dilinin âdeta hayat menbaı olmuş, bir taraftan onun gelişmesine kaynaklık edip, yaygınlaşmasının muharrik unsuru olurken diğer taraftan bâkî kalmasının yegâne sebebi olmuştur. Allah tarafından koruma altına alınan Kur'ân,¹⁹⁷ kendi dili Arapça'nın koruyucu zırhı mesabesinde dir.

İslam'ın kabulü ile birlikte Arap toplumunda hayatın her alanında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliğe inancın, ilmin, hukukun, edebiyatın, sanatın kısaca İslam medeniyetinin aslî kaynağı olan Kur'ân sebep olmuştur. Müntesiplerinin hayatına yeni anlamlar yükleyen¹⁹⁸ Kur'ân, düşünce ve ifadenin sembolü ve vasıtası olan, canlı bir unsur olarak hayatla beraber değişen ve gelişen dile ve onun alt birimleri olan kelimelere de yeni anlamlar yüklemiştir.

Dinî, fikhî ve lugavî terimler İslam'dan önce de kullanılmaktaydı. Ancak farklı manalara delalet etmekteydi. Söz konusu kelimeler, İslam'la birlikte değişen hayata paralel olarak yeni anlamlar kazandılar. Örneğin câhiliye döneminde اِيْمَانٌ, doğruluk; كُفْرٌ, kötülük; وَضُوءٌ, temizlik; تَيْمُّمٌ, amaç; صَلَاةٌ, dua; زَكَاةٌ, arınmak; صَوْمٌ, tutmak; حَجٌّ, yönelmek gibi lugat anlamları ifade eden lafızlar İslam'la birlikte sırasıyla inanmak,

---

¹⁹⁴ 12/Yusuf:2; 43/Zuhruf:3.

¹⁹⁵ 12/Yusuf:2; 13/Rad:37; 20/Taha:113; 39/Zümer:28; 41/Fussilet:3; 42/Şura:7; 43/Zuhruf:3; 46/Ahkaf:12.

¹⁹⁶ 16/Nahl:103; 41/Fussilet:44.

¹⁹⁷ 15/Hicr:9.

¹⁹⁸ 17/İsra: 9.

inkâr etmek, abdest, teyemmüm, namaz, zekât, oruç, hac şeklinde ibadet ve inançla ilgili ıstılâhî anlamlar kazanmışlardır.¹⁹⁹ Yine السَّاعَة (Saat) ve الْيَوْم (gün) kelimeleri zaman dilimlerini ifade eden normal birer kelime iken Kur'ân'ın yüklediği derûnî manalar ile sıradan anlamlardan sıyrılıp kıyâmet ânını, âhiret gününü belirten uhrevî anlamlar boyutuna bürünmüşlerdir.²⁰⁰

Bazı kelimelerin yeni anlamlar kazandığı bu dönemde tamamen İslam'a ait yeni lafızlar da ortaya çıkmıştır. İbn Kuteybe, nifak kelimesinin İslami bir kavram olduğunu ve Arapların İslamdan önce bu kavramı bilmediklerini ifade etmektedir.²⁰¹ Hz. Ebu Bekir (v.13/634) zamanında Kur'ân âyetlerinin iki kapak arasında toplanmasıyla oluşan kitaba isim olarak verilen Mushaf ve İslam'dan önceki dönemi ifade eden câhiliye kelimeleri de bu türdendir. Kur'ân Arap edebiyatının muhtevâsını da etkilemiş daha çok tarih, savaş, süfli temaların yer aldığı, müstehcen ve nâhoş ifadelerin eksik olmadığı şiirler yerlerini ahlakın, erdemin, yüceliğin teşvik edildiği şiirlere bırakmışlardır.²⁰²

Arap dilinin ilk yazılı metinlerinden olan Kur'ân'ın bu dil için teşkil ettiği önemi Sayın İşler şöyle dile getirmiştir:

---

¹⁹⁹ Corci Zeydan, *el-Lugatu'l-Arabiyye Kêiniün Hayy* (Kahire, Müessesetü'l-Hindâvî li't-Ta'limi ve's-Sikâfeti, 2012), s.35-36; Seydişehirli Mahmut Esad, "Arap Dili", Sadeleştiren Zafer Kızıklı, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4:2 (2009) s.173.

²⁰⁰ Toshihiku İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, terc. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1975), s.23.

²⁰¹ İbn Kuteybe, *Tefsiru Garîbi'l-Kur'ân*, s.29.

²⁰² Muhammed Abdumunim Hafeci, "İslamiyetin Arap Toplumuna Ve Diline Etkisi," terc. Emine Ersöz, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2, (2003), s.188, 109-191.

İslam öncesi dönemde birkaç edebiyat ürünü dışında Arapların yazılı kültürleri bulunmamaktaydı. Kur'ân'ın indirilişi ve yazıya geçirilmesi Arap kültür tarihinde bir devrim niteliğindedir. Nitekim kutsal kitap Kur'ân'ı doğru anlama kaygısı kısa zamanda Arapça'nın gramerinin yazılması ve dil malzemesinin ilk elden toplanmasına yol açmıştır. Hicri ilk asırda başlayan ve ikinci asırda yaygınlaşarak artan dil çalışmalarının hareket gücünü hep Kur'ân oluşturmuştur. Öyle ki, Kur'ân olmasaydı Arapçayla ilgili yapılan çalışmaların hemen hiçbirinin yapılmamış olacağını söylemek mümkündür.²⁰³

İslam dünyasında yürütülen dile dayalı çalışmalar Kur'ân'ı daha iyi anlama adına yapılmıştır. Bütün bilimsel faaliyetlerini dini gerekçe ve beklentiler doğrultusunda yürüten Müslüman bilginler dille ilgili çalışmalarda da aynı gayeyi gütmüşlerdir.²⁰⁴

Müslümanların hayatlarını Kur'ân ve hadislere göre düzenleme gerekliliği, bu kaynakların dili olan Arapça'ya yönelmeyi zorunlu kılmış bunun sonucunda da Kur'ân ve sünnetten doğan dini bilimlerin eşliğinde dil bilimleri de ortaya çıkmış, Ilmu'n-Nahv (sarf, nahiv) ve Ilmu'l-Luga/Fıkhul-Luga/Metnu'l-Luga (sözlük bilim, lugatçılık)²⁰⁵

---

²⁰³ Emrullah İşler, *Çok Anlamlılık, Anlam Daralması ve Kur'ân'ın Türkçe Çevirisinde Yapılan Yanlışlar*, Yüzüncü Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an ve Dil: Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu (Erzurum: Bakanlar Matbası, 2002), s.386.

²⁰⁴ Civelek, *VII.- XI. Asır İslam Dünyasında Dil Olgusuna Yaklaşımlar*, s.203-204.

²⁰⁵ Ignaz Goldzher, "Arap Dili Mektepleri" terc. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 9, 1990 s.330; O dönemlerde dilin daha çok grameri ile ilgilenen Sibeveyh (v.180/796) ve Müberred (v.286/900) gibi ilim adamları için gramerciler/نَحْوِيُّونَ terimi kullanılırken, dilin söz varlığı, ses ve anlamları ile ilgilenen Halil b. Ahmet (v.175/791), Esmâî (v.216/831)', Ebu Ubeyde Ma'mer ibnu'l-Müsenna (v.210/825) İbn Dureyd (v.321/933) ve Ezherî (v.370/980), İbn Cinnî (v.392/1002), es-Seâlibî (v.429/1038) benzeri âlimlere ise diltçiler/لُغَوِيُّونَ denilmiştir. Bu âlimlerce

gibi dile dayalı bilimler diğer dini bilimlerle beraber gelişim göstermiştir. Dilbilimleri,²⁰⁶ diğer bilimlerin anlaşılmasına vesile olan, onların anlam dünyalarının kapısını açan anahtarlar mesabesinde olduğu için âlet ilimleri adıyla da anılmaktadır.

Vâhidî, meşhur Arap dil âlimi Esmâî (v.216/831)'den dilin önemine dair şu bilgileri aktarmaktadır: “İsrailoğulları bir kelime sebebiyle küfre düştüler. Onlar Allah'ın Hz. İsa için “أَنْتَ نَبِيِّي وَأَنَا وَلَدْتُكَ” (Sen benim peygamberimsin seni ben dünyaya

---

hazırlanan ve dilin söz varlığını toplayan eserler, *Cemheretu'l-luga*, *Tehzibu'l-luga*, adlarını taşıırken, dil varlığını anlamları açısından ele alan ve dilin kuramsal yönüyle ilgilenen eserler ise *el-Hasâis* ve *Fıkhul-luga* şeklinde isimlendirilmiştir. Civelek, *VII.- XI. Asır İslam Dünyasında Dil Olgusuna Yaklaşımlar*, s.202, 203.

²⁰⁶ “XX. Yüzyıldan itibaren dilbilim araştırmaları, çok farklı bir anlayışla yapılmaya başlanmış, klasik yaklaşımın dışına taşmıştır. Bu yeni süreçte dilbilim, Saussure (v.1857-1913)'nin “kuralcı dilbilgisi” adını verdiği ve “ifadelerin doğru ya da yanlış olarak ele alındığı gramer” bağlamındaki incelemeleri ve değer yargılarını bir tarafa bırakarak, doğal dillerin gerçek işleyişini açıklama ve betimlemeyi esas almıştır. Modern dilbilim geleneksel dilbilgisi çalışmalarındaki gibi kurallar üretmek yerine, dilsel olguları gözlemleyerek, bir sistem olarak kabul edilen dili eşzamanlı boyutta ele almaktadır. İşte bu açıdan dilbilim eski uygarlıkların bıraktıkları yazılı metinleri inceleyen ve daha çok edebiyat ve tarih için yardımcı bir bilim dalı olan filolojiden farklıdır. Kısaca dilbilim kural koymaktan çok dil sisteminin işleyişini ve dilsel düzeyleri ortaya koymaya çalışır.” Bkz Civelek, *VII.- XI. Asır İslam Dünyasında Dil Olgusuna Yaklaşımlar*, s.203.

getirdim) ifadesindeki şeddeli lam harfini [وَلَدْتُكَ وَ لَدْتُكَ] şeddesiz okuyarak “seni ben doğurdum” anlamını vermişlerdir. [Böylelikle onu ilah edinmişlerdir.]²⁰⁷

Suyûtî (v.911/1505), *el-İtkân*'da ²⁰⁸ غَرَائِبُ التَّفْسِيرِ başlığı altında bir bahis açmış, tefsir, nahiv ve kıraat âlimi Mahmut b. Hamza el-Kirmanî (v.500/1106)'nin sapkın kimselerin kabul edilmesi mümkün olmayan yorumlarını, Müslümanları uyarmak ve sakındırmak amacıyla derlediği iki ciltlik أَلْغَرَائِبُ وَالْعَجَائِبُ isimli eserinden naklen misallere yer vermiştir. Dikkat edilip sakınılması için derlenen bu eserde yer alan sapkın kişilerin yorumlarından bir kısmına burada yer vermek istiyoruz.

- a) 2/Bakara, 260 âyette yer alan ²⁰⁹ وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قُلُوبِي ifadesindeki قَلْبٌ kelimesi Hz. İbrahim'in bu isimle nitelediği bir dostu;
- b) Aynı sûrenin 286 ayetinde yer alan ²¹⁰ طَاقَةَ رَبِّنَا وَلَا تُحْمَلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ ifadesindeki طَاقَةٌ lafzı sevgi ve aşk;
- c) ²¹¹ وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ şeklide;

---

²⁰⁷ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîd*, tah. Muhammed b. Salih b. Abdullah b. el-Fevzan (Riyad: Mâddetü'l-Bahsil ıllmi (Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmî, 1430[2009]) c.1, s.408-410.

²⁰⁸ Kur'ân ayetlerinin lafız ve mana yönüyle hiç ilgisi olmayan bir anlama gelebilecek şekilde tefsir edilmesidir. Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014, s.73-74.

²⁰⁹ (İbrahim “Rabbim ölüleri nasıl diriltiyorsun, bana göster” deyince...) Kalbim tam kanaat getirsin diye (cevabını verdi).

²¹⁰ Rabbimiz! Üstesinden gelemeyeceğimiz şeyleri boynumuza borç kılma!.

²¹¹ 113/Felak:3, Karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden (Allaha sığınırım).

d) 36/Yasin, 80. âyette zikredilen الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَاراً ifadesindeki الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ (Yeşil ağaç) Hz. İbrahim, نَار ise Hz. Muhammed olarak yorumlanmıştır.

Üçüncü örnekte zikredilen Felak sûresinin yorumu başta olmak üzere vicdan, insaf ve akıl sınırlarını zorlayan bu yorumların tamamına bakıldığında her bir kelimenin, mihenk taşı niteliğindeki lugat anlamından koparılması sebebiyle bu uygunsuz anlamlara büründüğü görülmektedir. Bu sapkın teviller, doğru anlamın tespiti ve keyfi yorumlara mahal vermemek için Kur’ân tefsirinde dilin önemini ortaya çıkarmakta, aynı zamanda Garîbu’l-Kur’ân türü eserlerin neden tefsir çalışmalarının ilk örneklerini teşkil ettiğini izhar etmekte ve bu tür lugavî nitelikli çalışmaların ehemmiyetini daha iyi anlamamıza vesile olmaktadır.

Kelimelerin lugat anlamı adeta lafızların zamanla kazanacakları anlamların rotasını belirlemekte ve sapkın fikirlere, keyfi yorumlara karşı adeta lafzın koruyucu zırhı konumunda yer almaktadır.²¹² Zikri geçen misallerde görüldüğü üzere lafızlara,

²¹² Ulûmü’l-Kur’ân sahasında yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biri olan Suyûtî’nin Kur’ân ilimleri ansiklopedisi niteliğindeki “*el-İtkân*” isimli eserine bakıldığında önemli bir bölümünün dil ile ilgili meselelere ayrıldığı görülür. Müellif, 80 nev’e (bölüme) ayırdığı eserin, ilk cildini, 343-614. sayfalarını kapsayan 36-42. bölümlerini tamamen dilsel konulara ayırmıştır. 36. bölümü Garîbu’l-Kur’ân’a; 37. bölümü Hicaz lugatı dışındaki kelimelerin yer aldığı ayetlere; 38. bölümü Arap dili dışındaki (Acemce: Yabancı dilden geçen) kelimelere; 39. bölümü vücut ve nezâir konularına; 40. bölümü müfessirin bilmesi gereken harf (اذ), isim (مَهْمَا) fiil (تَبَارَكَ) ve zarf (مَتَّى) türünden edatlara [Müellif bu bölüme cümleden çıkarılacak anlamın ve hükümlerin edatlara göre farklılık gösterdiğinden, bu sebeple önemli olduklarından bahsederek giriş yapar ve her birini birçok âyet örnekleriyle ayrıntılı şekilde açıkladığı 111 edata değinir. Örnek olması açısından harfî cerlerle ilgili Suyûtî’nin değindiği bir örneği burada zikretmek

makul bir gerekçe olmaksızın asli anlamından uzaklaştırılıp keyfe keder anlamlar yüklendiğinde önü alınmaz yorumların, izahı mümkün olmayan te'villerin yaygınlık kazanacağı izahtan varestedir.

C. Garîbu'l-Kur'ân

1. Garîbu'l Kur'ân Kavramı

Uzaklaşmak, ayrılmak, güneşin batması anlamındaki غَرَب kökünden türeyen garib (غَرِيب) kelimesi غَرِبًا - يَغْرُبُ - غَرَبَ şeklinde çekimlenip sözlükte insanlardan, vatanından ve her şeyden uzak [yalnız, tek] olan, kendi türleri arasında benzeri bulunmayan, manası kapalı söz anlamlarına gelmektedir ki Kur'ân'da 13 farklı kalıpta 19 yerde kullanılmıştır.²¹³

---

istiyoruz. Zekâtın sarf yerleri olan 8 sınıfın açıklandığı إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ 9/Tevbe, 60. âyette ilk dört sınıf için ل harfi ceri, ikinci dört sınıf için ise فِي harfi ceri kullanılmıştır. Bu durum ikinci sınıfın birinci sınıftan zekâta daha fazla ihtiyacı olduğuna işaret etmektedir. Çünkü فِي harfi cerinde kap gibi, bir şeyi içinde bulundurma manası vardır. Bir şeyin kaba konularak karar kılındığı gibi bu sınıfın zekât hususunda daha fazla hak sahibi olduklarına işaret etmek için فِي harfi ceri kullanılmıştır.] Suyûtî, *el-İtkân* c.1, s.460) Biz buraya kadar dil ile doğrudan alakalı konulara değindik. Eğer dolaylı olarak irtibatlı olan (Muhkem-müteşabih; mutlak-mukayyed; âm-hâs; mücmel-mübeyyen; mantuk-mefhum; hakikat-mecaz; teşbih-istiare... vb. konulara da yer verseydik eserin yarısından fazlasının dil ile ilgili olduğunu görürdük. Geniş bilgi için bkz: Suyûtî, *el-İtkân*, c.2, s.5-210.

²¹³ 2/Bakara:115, 142, 177, 258; 18/Kehf:17, 86; 5/Maide:31; 7/Araf:137; 20/Taha:130; 24/Nur:35...

Garib kelimesi, kullanıldığı ilim dalına göre farklı ıstılâhi anlamlar kazanmıştır. Astroloji (مُصْطَلَحُ الْمُنَجِّمِينَ) ıstılâhında bulunduğu yerle ilgili herhangi bir mâlumatin olmadığı yıldızları ifade ederken; aruz ilminde sekizli فَاعْلُنْ ve mütedârik denilen nadir vezinleri; belağat ilminde edebi zevke uygun olmayıp kulağı tırmalayan lafızları; Hadis ilminde herhangi bir tabakada râvinin tek başına kaldığı rivâyetleri ifade etmektedir. Lugat ve tefsir ilminde manası mübhem olan, kişinin manasını anlamakta zorlandığı ve başka birinin açıklamasına ihtiyaç duyduğu, kullanımı yaygın olmayan lafızlar kastedilmektedir.²¹⁴ Nitekim kişi yabancı ve az kullanılan bir kelime ile meramını ortaya koyunca “تَكَلَّمْتُ فَأَعْرَبْتُ”; kişinin kullandığı kelime anlaşılmayıp kapalı bulunduğu “عَرَبْتُ كَلِمَةً” ve “عَرَبْتُ هَذِهِ الْكَلِمَةَ” ifadeleri kullanılır.²¹⁵

Türkçe’de kimsesiz, zavallı (sıfat olarak), yabancı, gurbette olan, dokunaklı, hüznü veren anlamında ve şaşkınlık ifadesi olarak kullanılan garib sözcüğü²¹⁶ Arapça’da anlamı kapalı olduğu, nadir kullanıldığı, Kureyş lehçesi dışındaki farklı bir lehçeden geldiği veya yabancı dilden geçtiği için kolaylıkla anlaşılmayan kelime/ifadeler için kullanılmaktadır.²¹⁷

---

²¹⁴ et-Tahânevî, *Keşşâfû Istılâhâtî’l-fünûn*, s.1250-1251; Tılib, *Garîbu’l Kur’ân* s.26; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlu*, s.147.

²¹⁵ Ebu’l-Kasım Cârullah Mahmud b. Omer b. Ahmed Zemaşeri, *Esâsü’l-belâğa*, tah. Muhammed Bâsil Uyunu’s-Sûd (Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmıyye, 1998), c.1, s.697.

²¹⁶ Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr> (29.04.2019).

²¹⁷ Tılib, *Garîbu’l Kur’ân*, s.25-26; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlu*, s.152; “Garîbu’l Kur’ân” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.13, s.380; Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, (İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), s.141; Nurettin

Ulûmü'l-Kur'ân mevzûları arasında önemli bir yeri olan ve çok sayıda eserin telif edildiği Garîbu'l Kur'ân ilmini²¹⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib'in *el-Umde fi Garîbi'l Kur'ân* isimli eserini tahkik eden Yusuf Maraşlı "Arap dili ve lugatındaki esaslar doğrultusunda Kur'an'daki anlamı kapalı lafızları açıklamakla iştiğal eden, tefsir ilminin dilsel yönünü veya dile mahsus araştırmaları konu edinen ilim dalıdır"²¹⁹ şeklinde açıklamaktadır. *Târîhu Âdâbi'l-Arap* isimli eserinde "*Müfredâtu'l-Kur'an*" başlığı altında konuyu ele Mustafa Sâdik er-Râfîi, Kur'ân'da yer alan ve garib terimiyle ifade edilen kelimelerle fesahatten uzak, kulağa hoş gelmeyen, insanı rahatsız eden kelimelerin değil (çünkü Kur'an bunlardan münezzehdir) bilakis fasih ve güzel olan ancak açıklaması noktasında zorluk çekilen ve manasını bilmede işin ehli uzmanlarla diğer kişilerin eşit olmadığı lafızların kastedildiğini ifade etmektedir. Aynı zamanda çeşitli lehçeler ve yabancı dilden Arap diline geçen kelimeler sebebiyle gariblik olgusunun ortaya çıktığını beyan etmektedir."²²⁰ Garîbu'l Kur'ân ilmiyle ilgili kapsamlı çalışmasında Abdulhamid Seyyid Tılib ise "kişinin ilk işittiği anda idrak etmekte zorluk çektiği ancak tefekkür ve anlama gayretinden sonra çözümleyebildiği lafızlar Kur'ân'ın garib kelimelerini oluşturur"²²¹ ifadeleri ile Garîbu'l Kur'ân ilminin ham maddesi niteliğindeki garib kelimelere işaret etmektedir.

Turgay, "Halil b. Ahmed ve Garîbu'l Kur'ân", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:2 (2013), s.62.

²¹⁸ Zerkeşi, *el-Burhân*, c.1, s.291; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.343.

²¹⁹ Mekkî b. Ebî Tâlip, *el-Umde fi Garîbu'l Kur'ân*, Tahkik edenin açıklaması, Giriş kısmında, s.14.

²²⁰ er-Râfîi, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, s.405-406.

²²¹ Tılib, *Garîbu'l Kur'ân*, s.26.

Görüldüğü üzere sık kullanılmadığı için herkes tarafından bilinmeyen anlamı kapalı lafızların tespiti ve izahı Garîbu'l Kur'ân ilminin mevzusunu teşkil etmektedir. Kur'ân'da yer alıp kolaylıkla anlaşılmayan lafızların Arap dili esasları doğrultusunda açıklanması bu ilmin en temel gayesidir.

Yukarıda Garîbu'l Kur'ân ilmi ile ilgili (lehçeler ve muarreb kelimeler istisna edilirse) tanım/açıklamalar içerisinde yer verilen “anlamı kapalı, manası kolaylıkla anlaşılmayan, sık kullanılmayan lafızlardır” şeklindeki ifadeler göz önünde bulundurulduğunda söz konusu garibliğin sınırlarını tam olarak tespit etmenin, efrâdını câmî agyârını mânî olan, konuyu her yönüyle kuşatan diğer taraftan yanlış anlaşılmaya fırsat tanımayan belirgin bir tanımın zorluğu aşikârdır. Çünkü kelimeyi sık kullanmak, manasını kolaylıkla bilememek, anlamının kapalı gelmesi gibi bir lafzı garib, anlaşılmaz kılan unsurlar tamamen izâfidir ve kişiden kişiye, bölgeden bölgeye, dönemden döneme değişmektedir. Bu durum dilin yapısından kaynaklanmaktadır. Dil durağan değil canlıdır. Kültürü kuran ve geliştiren en temel unsurlardan birisi de dildir ve kültürün devinimine ayak uydurmaktadır.²²²

Araştırmamıza esas teşkil eden Garîbu'l Kur'ân ilminin kapsamı da dille ilgilidir. Râzî, Arapça'yı öğrenmeden Kur'ân ve sünneti anlamanın mümkün olmayacağı düşüncesiyle Arapça öğrenmenin Kur'ân ve sünnetten daha öncelikli olduğunu beyan etmiştir.²²³ Garib kelimelerle ilgili bir tanım ortaya koyan, *Garibu'l-Hadis* isimli eserin yazarı Süleyman Hattâbî ise (v.388/998) söz konusu eserinin giriş kısmında öncelikle

---

²²² Ruhattin Yazoğlu, “Süreklilik ve Değişim Açısından Dil-Kültür İlişkinin Felsefi Bir Tahlili” İlyas Altuner- Osman Bayraktutan (ed.) *Uluslar Arası Din ve Dil Sempozyumu*, (İğdır: İğdır Üniversitesi Yayınları, 2018), s.32, 34.

²²³ el-Alvânî, *İmâm Fahreddin er-Râzî*, s.91

şeriat ilimlerinin kaynağının Arap dili olduğunu, muhkem bir şekilde dil öğrenmenin ilim ehline zorunlu olduğunu, lügat ilimlerinin her yönüyle öğrenmeye gayret edilmesi gerektiğini beyan eder.²²⁴ Taşköprüzâde (v.968/1561)'nin ilimler tarihi ve tasnifiyle ilgili ansiklopedik eseri *Miftâhu's-Saâde*'nin Garîbu'l Kur'ân'ı ele aldığı bölümünde ilk olarak bu ilmin müfessir için zorunlu olduğu beyan edilir ve ardından bu ilim sahasında bilgi elde etmek için isim, fil ve harf yönüyle lügat bilgisine ihtiyaç olduğu ifade edilir.²²⁵

Garîbu'l Kur'ân sahasında ortaya konulan ilk eserlerden kabul edilen, Abdullah b. Abbas'a ait *Mesâilü Nâfi b. el-Ezrak*'ta²²⁶ garib kelimelerin anlamı, önce sözlük

²²⁴ Ebu Süleyman Hamd b Muhammed b. İbrahim el-Hattâbî, *Garîbu'l-Hadis*, tah. Abdülkerim İbrahim el-Azbâvî, (Mekke: Câmîiatu Ümmül Kurâ, 1982), c.1, s.53.

²²⁵ Ahmed b. Mustafa (Taşköprüzâde), *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-'ulûm*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmıyye, 1985), c.2, s.373.

²²⁶ Söz konuş esere, öncelikle Suyûtî, *el-İtkân* isimli eserinin Garîbu'l Kur'ân bölümünde yer vermiştir. İbnu'l-Enbârî'nin *Kitabu'l-Vakf* ve Taberani'nin *Mu'cemu'l-Kebîr*'inden aldığı bölümleri, *el-İtkân*'da ibn Abbas'la Nâfi b. Ezrak arasındaki diyalogu yansıtacak tarzda soru cevap şeklinde ele alan Suyûtî, mushafa ya da alfabeye dayalı bir sistem gözetmemiş 70/Meâric:37. âyette yer alan عَزِينَ kelimesini izahla başlamış, 6/Enam: 113. âyetteki وَأَفْتَرُفُوا مَا هُمْ مُفْتَرُونَ ifadesi ile bitirmiş ve 190 kelimeye yer vermiştir (Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.386-415). *Mesâilü Nâfi b. el-Ezrak*, daha sonra Muhammed Fuad Abdalbâki tarafından *Mu'cemu Garibi'l-Kur'an Mustehracen Min Sahihi'l-Buhâri*, isimli kitabın son kısmında yayınlanmıştır. Abdalbaki, tekrarın oluşturacağı bıkkınlıktan kaçınmak amacıyla soru cevap kısmını zikretmediğini belirtmiş, kelime açıklamasına ve şiire dip not kısmında yer vermiştir. Babu'l-Hemze başlığı altında 80/Abese:31. ayette yer alan أَبَا kelimesi ile başlamış ve 6/Enam 99.

manası, ardından şiirle istihsad yoluyla ortaya konulmuştur.²²⁷ Yine *el-İtkân*'da aynı bahis içerisinde yer verilen²²⁸ bölümlerin yeniden ele alınarak Abdulmunim Reccal tarafından tahkik edilmiş şekli olan *Tefsiru İbn Abbas el-Müsemma bi-Sahifeti Ali b Ebi Talha an İbn Abbas fi Tefsiril-Kur'an'il-Kerim*'de²²⁹ garib kelimeler, sözlük manası ve kelime açıklamaları ile izah edilmiştir.²³⁰ Ata b. Ebi Rabah'ın Abdullah İbn Abbas'tan naklettiği rivayetleri içeren *Kitabu'l-lugât fi'l-Kur'ân*, adıyla yayınlanan *Garîbu'l - Kur'ân*'da²³¹ ise garib kelimeler lehçelerde kazandığı sözlük anlamlarıyla²³²

âyetteki يَنْعِهِ kelimesi ile bitirerek 200 kelimeye yer vermiştir. Abdulbâki, *Mu'cemu Garibi'l-Kur'an*, s.234-292.

²²⁷ Örneğin 5/Maide:26. فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ âyetinde فَلَا تَأْسَ kelimesine لَا تَحْزَنُ (üzülme) anlamı verilmiş ve bu anlama İmruu'l-Kays (v.540 ?)'ın:

وَقُوفاً بِهَا صَحْبِي عَلَى مَطِيئِهِمْ يَقُولُونَ لَا تَهْلِكْ وَتَجْمَلِ

(Arkadaşlarım orada binek hayvanlarını başımın ucunda durdurarak şöyle diyorlardı: Yahu üzülüp kederlenerek kendini yiyip bitirme; sabırlı olmaya çalış), *el-İtkân*, c.1, s.399; Abdulbâki, *Mu'cemu Garibi'l-Kur'ân*, s.238.

²²⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.345-380, Suyûtî, Buhâri'nin *el-Sahihî*'nden, Taberi ve İbn Ebi Hatim'in tefsirlerinden Ali b Ebi Talha tarıkıyla gelen rivâyetleri derleyerek bu eseri ortaya çıkarmıştır. Suyûtî, *el İtkân*, c.1, s.345-346.

²²⁹ İbn Abbas, *Tefsir-u İbn Abbas*.

²³⁰ Örneğin 2/Bakara:180 ayetteki إِنَّ تَرْكَ خَيْرٍ إِذَا خَيْرٌ (varlık, kıymetli eşya) şeklinde açıklamıştır. İbn Abbas, *Tefsir-u İbn Abbas*, s.94.

²³¹ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, Abdulhamid seyyid Tilib, *Garîbu'l-Kur'ân* çalışmalarını hicri I. Asırdan başlayarak dönemlere göre ele aldığı eserde İbn Abbas'ın bu kitabını *Lugatu'l-Kabâili'l Vâridâti fi'l-Kur'ân* ismiyle zikretmektedir. *Garîbu'l -Kur'ân*, s.36.

açıklanmıştır. Üç eserde de sözlük anlamı diyebileceğimiz kelime açıklamaları ortak noktayı oluşturmaktadır.

Bu türün ilk örneklerini oluşturan İbn Abbas'a nispet edilen bu üç eserde garib kelime veya Garîbu'l -Kur'ân'la ilgili herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. Biz bu üç eserdeki 78/Nebe'den 114/Nâs'sa kadar yer alan sûrelerde (otuzuncu cüz) zikredilen garib kelimeleri mukayese ederek ortak kelimeleri tespit etmek ve benzer yönlerden hareketle söz konusu eserlerdeki kelimelerin garib kabul edilmesinin sebebini, garib lafızların kriterini tespit etmeyi ve Garîbu'l -Kur'ân /garib kelime tanımına ulaşmayı hedeflemekteyiz. Eserlere baktığımızda *Mesâilu Nâfi B. el-Ezrak*'ta 19²³³, Ali b. Ebi Talha' tarîkiyle İbn Abbas'tan gelen *Tefsir-u İbn Abbas*'da 105²³⁴ ve Ata b. Ebi Rabah tarîkiyle İbn Abbas'tan gelen *Lugâtu'l-Kur'ân*'da ise 22²³⁵ garib kelime yer almaktadır.

---

²³² Örneğin 2/Bakara:13. ayetteki السُّفَهَاءِ lafzı “وَالسَّيِّئَةُ الْجَاهِلُ بِلُغَةِ كِنَانَةَ” şeklinde ele alınıp açıklanmıştır. İbn Abbas, *Kitâbu'l-Lugât* s.20.

²³³ Abdalbâki, *Mu'cemu Garibi'l-Kur'an*, s.234-292, Eser Mushaf sırasına göre te'lif edilmeyip kelimeler alfabetik sıraya göre karışık yer aldığı için *Mesail*'in başlangıç ve bitiş numarasısını vermek zorunda kaldık. *el-İtkân*'da da aynı şekilde Mushaf sırası gözetilmemiştir. Suyûtî, *el-İtkân*, . c.1, s.388-414.

²³⁴ İbn Abbas, *Tefsir-u İbn Abbas*, s. 513-544.

²³⁵ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.52-56.

Tablo 1: İbn Abbas'a ait üç eserde²³⁶ Nebe' –Nas sûreleri arasındaki âyetlerde ortak olarak zikredilen garib kelimeler.

No	Sure –Ayet	Kelime	Anlamı	<i>Garibu'l-Kur'an/Tefsîru İbn Abbas</i>	<i>Lugâtu'l-Kur'an</i>	<i>Mesâilü Nâfi b. el-Ezrak,</i>
1	78/Nebe:14	المُعْصِرَات	Bulut.	السَّحَابِ (bulut) Sayfa, 513.	السَّحَابِ (bulut) Kureyş lugatı, Sayfa, 52.	السَّحَابِ يَعْصِرُ بَعْضُهُ بَعْضًا... (birbirini sıkıştırarak yağmur yağan bulutlar) Sayfa, 268.
2	78/Nebe:34.	كَأْسًا دَمَاقًا	(Dolu kadeh).	مُمْتَلِنًا (dolmuş) s.514- 515.	مُلَاي (dolmuş), Huzey Lehçesi, s.53.	مُلَاي (dolmuş) s.253.
3	78/Nebe:14.	تَجَّاجًا	(Dökülen, serpilen [yağmur])	مُنْصَبًا, (dökülerek), s.513.	رَشَّاشًا (serpiştirerek), Eşar lehçesi, s.53.	- yer verilmemiş
4	79/Nâziât:8.	وَاجِفَةً	Korkmak.	خَائِفَةً, s.516.	Hemadan lehçesi, s.53.	-
5	79/Nâziât:29.	أَعْطَشَ لَيْلَهَا	[Allah] geceyi kararttı.	أَظْلَمَ, s.517.	أَظْلَمَ, Enmar ve Eşar lehçesi s.53.	-
6	80/Abese:15.	(بِأَيْدِي) سَفْرَةَ	Kâtip[meleklerin]elleriyle [yazdığı sahifeler].	كُتِّبَةً, (sahifeler) s.518.	كُتِّبَةً, (sahifeler), Kinane lehçesi, s.53.	-
7	80/Abese:30.	(حَدَائِقُ) غَلْبًا	Gür, (bahçeler).	طَوَالًا, (uzun) s.518.	المُتَلَفَّةُ, (sarmaş dolaş), Kureyş ve Kays lehçeleri s.53.	-
8	82/Tekvir: 18.	(وَاللَّيْلِ) إِذَا عَسْعَسَ	[karanlığa] geceye (yemin olsun).	إِذَا أَدْبَرَ, (Yöneldiğinde, peşi sıra gittiğinde), s.520.	أَدْبَرَ, Kureyş lehçesi, s.53	-
9-	86/Tarık:3.	(النَّجْمِ) الثَّاقِبِ	Aydınlatan (yıldız).	المُضْيِيءُ (aydınlatan), s.527.	المُضْيِيءُ, Kinane lehçesi, s.54.	-

²³⁶ İbn Abbas, *Tefsir-u İbn Abbas*, s.513-544; *Kitâbu'l-lugât*, s.52-56; *Mesâilü Nâfi b. el-Ezrak*, F. Abdalbâki, *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân*, içinde s. 234- 292.

10	88/Gaşiye:6.	مِنْ ضَرِيْعٍ	Ateşli ağaç- tan, çöl dike- ninden.	شَجَرٌ مِنْ نَارٍ (ateşten ağaç), s.529.	بُرُقٌ: وَهُوَ شَوْكٌ يَكُونُ فِي الْبَادِيَةِ (Şıbrık: Çölde yetişen bir diken), Kureyş lehçesi s.54.	-
11	88/Gaşiye:15.	مَصْفُوفَةٌ لِمَارِقٍ	(dizili) yastık- lar, rahatlığı temin.	الْمَرَاقِقُ (rahatlığı temin eden dizi dizi şeyler), s.530.	الْوَسَائِدُ (sıra sıra yastıklar), Kureyş lehçesi s.54.	-

Tabloya bakıldığında her üç eserde de ortak olarak zikredilen kelimelerin yalnız *المُعْصِرَاتِ* (bulutlar) ve *كَأْسًا دِهَاقًا* (dolmuş kadeh) kelimeleri olduğu görülmektedir. Yine en fazla ortak kelime *Garibu'l-Kur'an/Tefsîru İbn Abbas* ve *Lugâtu'l-Kur'an/Kitâbu'l-Lugât* arasında yer almaktadır. Bu lafızların içerisinde de *نَمَارِقٌ* ve *ضَرِيْعٍ*, *غُلْبًا*, *نَجَاجًا* kelimeleri iki eserde farklı şekilde açıklanırken *وَاجِفَةٌ* kelimesinin anlamıyla ilgili *Lugâtu'l-Kur'an/Kitâbu'l-Lugât*'ta her hangi bir açıklama yapılmayıp yalnız ait olduğu kabilenin ismi zikredilmiştir. Görüldüğü üzere türün ilk örneklerini ortaya koyan İbn Abbas'a ait olan, Kur'an kelimelerini ele alması itibariyle aynı içeriğe sahip olan eserlerde dahî gariblik yönünden ortaklık oldukça sınırlı kelimelerdedir. Söz konusu Abdullah b. Abbas'a ait üç esere bakıldığında otuz yedi surenin bulunduğu (78 Nebe-114 Nâs), garib kelimelerin sıkça yer aldığı Kur'an'ın son bölümünde yalnız iki kelime ortak olarak zikredilmektedir. Abdullah b. Abbas'tan gelen garib kelimelerle ilgili rivayetler göz önünde bulundurulduğunda kapalılığın bazen bizzat kelimenin lugat manasının bilinmemesinden²³⁷ bazen ise âyet bağlamında kazandığı anlamın bilinmemesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.²³⁸

²³⁷ Abdullah b. Abbas, *غَسَلِينَ* (69/Hakka: 36), *حَنَّان* (19/Meryem: 13), *لَأَوَاهِ* (9/Tevbe: 114) ve *الرَّقِيمِ* (18/Kehf: 9) kelimeleri hariç Kur'an'ın bütün kelimelerinin anlamını bildiğini haber vermektedir. Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.344.

Kur'ân'la alakalı lugavî çalışmaların oldukça yoğun olduğu hicri üçüncü yüzyılda²³⁹ te'lif edilen eserlerden Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (v.276/889)'nin Ebu Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı ve Ferrâ (v.207/822)'nin *Meâni'l-Kur'ân*'ından fazlasıyla istifade ederek hazırladığı²⁴⁰ *Tefsiru Garîbi'l-Kur'ân*'ını İbn Abbas'a nisbet edilen üç eserle mukayese etmek istiyoruz. Böylelikle kısmen de olsa Garîbu'l-Kur'ân edebiyatının gelişim süreci ve bu türle ilgili dönemler arasında ortaya çıkan farklılıklar ortaya konulmuş olacaktır. Aynı zamanda gayemiz olan Garîbu'l-Kur'ân eserlerinin muhtevassından yola çıkarak bu ilmin kuşatıcı bir tanımına ulaşma hususunda ipuçları aranacaktır.

Tablo 2: İbn Abbas'a ait üç eser ile İbn Kuteybe'nin *Garibu'l-Kur'ân*'ında Nebe suresinde zikredilen garib kelimeler ve açıklamaları.

No	Ayet No	Kelime	Garibu'l-Kur'an/ Tefsiru İbn Abbas	Lugâtu'l Kur'ân	Mesâilü Nafi b. el-Ezrak,	İbn Kuteybe, Garîbu'l- Kur'ân
1	2	الثَّيْبُ الْعَظِيمُ	-	-	-	s.508. يُقَالُ: الْقِرَانُ-الْقِيَامَةُ
2	6	مِهَادًا	-	-	-	s.508. فِرَاشًا
3	7	أَوْتَادًا	-	-	-	s.508. أَوْتَادًا لِلأَرْضِ
4	8	أَزْوَاجًا	-	-	-	s.508. أَصْنَافًا وَأَصْنَافًا
5	9	سُبَاتًا	-	-	-	s.508. رَاحَةً لِأَبْدَانِكُمْ

²³⁸ Abdullah b. Abbas, ... رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا... (7/Araf: 89) âyetinde yer alan افْتَحْ kelimesinin hükmetmek manasına geldiğini “Binti Zi Yezen’in kelimeyi bu manada kullanan kadar bilmediğini” haber vermektedir. (أَخْرَجَ ابْنُ أَبِي حَاتِمٍ عَنْ قَتَادَةَ قَالَ قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ مَا كُنْتُ أَدْرِي مَا قَوْلُهُ) (افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ) حَتَّى سَمِعْتُ قَوْلَ بِنْتِ ذِي يَزْنَ نَعَالَ، أَفَاتِحَكَ) (رَبَّنَا) , Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.344-345.

²³⁹ Tılib, *Garibu'l-Kur'an*, s.91.

²⁴⁰ İbn Kuteybe, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, muhakkikin mukaddimesi, ج sayfası.

6	10	لِبَاساً	-	-	-	s.508. سِتْرًا لَكُمْ
7	13	وَهَاجًا	s.513. مُضِيئًا	-	-	s.508. وَقَادَ يَغِي الشَّمْسُ
8	14	المُعْصِرَاتِ	s.513. مِنَ السَّحَابِ	s.52. مِنَ السَّحَابِ	يَسْحَابُ يَعْصِرُ بَعْضُهُ ...بَعْضَنَا s.268	السَّحَابُ. يُقَالُ: شَبِهْتُ بِالسَّحَابِ الْجَوَارِي. وَالْمُعْصِرُ: الْجَارِيَةُ الَّتِي دَنَتْ الْحَيْضُ وَيُقَالُ: هُنَّ ذَوَاتُ الْأَعْصِيرِ، الرِّيَاحِ s.508
9	14	تَجَاجًا	s.513. مُنْصَبًا	-	-	s.508. سَبَالًا
10	16	الْفَافَا	s.513. مُجْتَمِعَةً	-	-	قَالَ أَبُو عُبَيْدَةَ: وَاجِدُهَا لِفٌ وَيُقَالُ هُوَ جَمْعُ كَانَ وَاجِدُهُ أَلْفٌ وَلَفَاءٌ وَجَمَعُهُ لُفٌ، وَجَمْعُ s.509 الجَمْعُ: أَلْفَاةٌ
11	23	أَحْقَابًا	-	-	-	يُقَالُ: الْحَقْبُ ثَمَانُونَ سَنَةً... s.509.
12	24	بَرْدًا	-	sayfa 52. نَوْمًا	-	نَوْمًا: قَالَ الشَّاعِرُ: وَإِنْ شَبِثَ حَرَمْتُ النِّسَاءَ سِوَاكُمْ وَإِنْ شَبِثَ لَمْ أَطْعَمْ نَفَاحًا وَلَا وَالنَّفَاةُ: الْمَاءُ، الْبَرْدُ: النَّوْمُ وَيُقَالُ: لَا يَذُوقُونَ s.509. فِيهَا بَرْدَ الشَّرَابِ
13	25	خَمِيمًا	-	-	-	s.510. وَهُوَ: الْمَاءُ الْحَرِيرُ
14	25	غَسَاقًا	Sayfa, 513. الرَّمَّهْرِيرُ	-	-	s.510. صَنِيدًا
15	26	وَفَاقًا	s. 514. وَافِقَ أَعْمَالِهِمْ	-	-	s.510. وَفَاقًا لِأَعْمَالِهِمْ
16	27	لَا يُرْجُونَ	-	-	-	s.510. لَا يَخَافُونَ
17	31	مَفَازًا	s. 514. مُنْتَرَهَا	-	-	s.510. مَوْضِعَ الْفَوْزِ
18	32	حَدَائِقَ	-	-	-	s.510 بِسَاتِينَ نَحْلِ، وَاجِدُهَا حَدِيقَةً
19	33	كَوَاعِبَ	s.514 نَوَاهِدًا	-	-	s.510 نِسَاءً قَدْ كَعِبَتْ نَدِيهِنَّ
20	33	أَثْرَابًا	s.514 مُسْتَوِيَاتٌ	-	-	s.510 عَلَى سِنٍ وَاحِدٍ
21	34	دِهَاقًا	514-515 مُمْتَلِنًا	s.53 مَلَى	s.253 مَلَى	s. 510 مُنْزَعَةً مَلَى
22	36	عَطَاءً جِسَابًا	-	-	-	يُقَالُ أَغْطَيْتُ فَلَانًا عَطَاءً جِسَابًا، وَ أَحْسَبْتُ أَكْثَرَتْ لَهُ. قَالَ الشَّاعِرُ: وَنَفَقِي وَوَلِيدَ الْحَيِّ نُ كَانَ جَائِعًا، وَنَحْسَبُهُ إِنْ كَانَ لَيْسَ بِجَائِعٍ، أَصْلُ هَذَا: أَنْ يُعْطِيَهُ حَتَّى يَقُولَ: حَسْبِي. s.510

23	38	صَفَا	-	-	-	فَا. وَيُقَالُ لِيَوْمِ الْعِيدِ: يَوْمُ الصَّفْتِ. وَقَالَ فِي أَخْر: وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفَاً صَفَاً، فَهَذَا s.511, يُذَلُّ عَلَى الصُّوفِ
24	38	الرُّوحُ	كُ (عَظِيمٍ مِنْ) أَكْظَمِ الْمَلَائِكَةِ خُلُقاً, s.515	-	-	-
25	38	صَوَابًا	أَذِنَ لَهُ الرَّبُّ بِشَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَهُوَ مُنْتَهَى الصَّوَابِ s.515	-	-	-
26	39	مَابًا	-	-	-	جَعَا إِلَى اللَّهِ بِالْعَمَلِ الصَّالِحِ: كَانَهُ إِذَا عَمِلَ بِخَيْرٍ أَرَدَهُ إِلَى اللَّهِ، وَإِذَا عَمِلَ شَرًّا بَاعَدَهُ مِنْهُ s.511

(دهاقًا – الْمُعْصِرَات) Tabloda görüldüğü üzere söz konusu dört eserde iki kelime ortak olarak yer almaktadır. Abdullah b. Abbas'ın eserlerinde olduğu gibi İbn Kuteybe'nin *Garîbu'l-Kur'ân*'ında da ne bir garib kelime açıklaması ne *Garîbu'l-Kur'ân*'la ilgili tanımlama ne de yer verilen lafızların neye göre garib kabul edildiğine dair bir açıklama yoktur. Garib kelime sayısında ilerleyen dönemde belirgin bir çoğalma söz konusu olmuş, *Lugâtu'l-Kur'an* ve *Mesâil*'de üçer kelime açıklanırken İbn Abbas'a nisbet edilen eserler içerisinde en fazla kelimeye ver veren *Garîbu'l-Kur'ân/Tefsiru ibn Abbas*'ta 11 kelimeye yer verilmiş, *İbn Kuteybe'nin Tefsiri*'nde neredeyse bütün âyetlerde açıklamada bulunulmuş, toplamda 21 kelime izah edilmiştir. Genişleme ise kelime sayısından öte ele alınan kelimelerin izah biçiminde olmuştur. İbn Kuteybe'nin *Garîbu'l-Kur'ân*'ında kelimenin lafzındaki kapalılığa yer verilirken aynı zamanda âyette kazandığı anlamla ilgili açıklamalar da geniş yer bulmaya başlamış söz konusu sûrenin ilk âyeti, sekiz, dokuz ve onuncu âyetler, ayrıca yirmi üç, yirmi altı, yirmi yedi ve otuz birinci âyetlerde kelime açıklamasından ziyâde âyet içinde kazandığı tefsiri anlama değinilmiş, يُقَالُ meçhul sığasıyla kelime ile ilgili açıklamalara yer verilmiş, şiir

ve Arap dilindeki kullanımla kelime anlamı istiṣhad edilmiş, kelime açıklaması ile ilgili değerlendirmelerde bulunulmak suretiyle lafzın âyette delâlet ettiği mana ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca lafızların müfret – cemisi ve ismi mekân anlamı ile ilgili bilgilere yer verilerek lugavî konulardan istifâde edilmiştir.²⁴¹ Yine İbn Kuteybe'nin *Garîbu'l-Kur'ân*'ındaki açıklamalardaki somutlaşma, izâhatta kullanılan somut misaller dikkatimizi çeken diğer bir husustur. Örneğin 2. âyette yer alan “النَّبَا الْعَظِيمُ” Kur'ân ve kıyamet, 13 âyetteki “وَهَاجَأُ” güneş, 25. âyetteki “حَمِيمًا” sıcak su kelimeleri ile açıklanmıştır.

Hicri dördüncü yüzyılda te'lif edilen *Garîbu'l-Kur'ân* sahasındaki kıymetli eserlerden²⁴² Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (v.330/941)'ye ait olan “*Nuzhetu'l-Kulûb fî Tefsîri Kur'ân'il-Azîz*”, daha önce görülmemiş şekilde kelimeleri Kur'ân'da geçtiği şekilde alfabetik olarak ele aldığı tertibi başta olmak üzere kelimeyi âyet,²⁴³ hadis,²⁴⁴ sahâbe-tabiîn kavli²⁴⁵, şiir²⁴⁶ ve Arap dilindeki kullanımı²⁴⁷ ile istiṣhad etmesi,

---

²⁴¹ Müslim b. Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*, s.508 – 510.

²⁴² Zerkeşî ve Suyûtî bu alanın en meşhur eserlerinden biri (وَمِنْ أَشْهَرِهَا كِتَابُ الْعَزِيزِيِّ) olarak zikreder. Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1. s.291; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.343.

²⁴³ es-Sicistânî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, s.197, 198, 199, 201 En çok kullandığı istiṣhad metotlarından biridir. Kısa açıklamada bulunduğu kelimeleri istisna edersek hemen her kelimedede kullanmıştır.

²⁴⁴ Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 185, 231, 241-242,

²⁴⁵ Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 58, 61, 78, 188, 102, 188

²⁴⁶ Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 60, 72, 87, 90, 202, 208

²⁴⁷ Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 61, 70, 74, 95

dil bilginlerinin görüşlerine yer vermesi²⁴⁸; özellikle kelimenin aslı, müfret-cemisi, çekimi, kalıbı/vezni, edatlarla ilgili açıklamaları, idgâm/i'lâl kaideleri olmak üzere ayrıntılı şekilde lûgavî konulara yer vermesi,²⁴⁹ az da olsa fikhî²⁵⁰, meselelere değinmesi itibariyle kendine has özellikler taşımaktadır. Eserde garib kelimelerin manalarının kısa açıklamalarına önemli ölçüde yer verilmekle beraber²⁵¹ istihsad unsurları kullanılmak suretiyle tefsîrî nitelikli açıklamalara da geniş bir biçimde yer verilmiştir.²⁵² Eser, bahsi geçen muhtevasıyla *Garîbu'l-Kur'ân* türü olmaktan ziyade lûgavî tefsir hüviyetindedir. Ancak Sicistânî'nin eserinde de daha önceki eserlerde olduğu gibi eserin muhtevâsına dâhil edilen kelimelerin gariblik yönü ile ilgili hiçbir açıklamada bulunulmamıştır.

İlk yüzyıl Garîbu'l -Kur'ân'larını (ki kastımız İbn Abbas'a nispet edilen zikri geçen üç eserdir) kendi içinde ve sonrakilerle karşılaştırmak ve tablolara dökmek suretiyle ortaya koymaya çalıştığımız husus şudur: Garîbu'l -Kur'ân te'lifinin en parlak olduğu hicri üçüncü ve dördüncü yüzyıla kadar²⁵³ ortaya konulan eserlerin muhtevası yukarıda temas ettiğimiz bu ilmin efrâdını câmî ağyârını mânî bir tarifini çıkarmak şöyle dursun genel çizgilerle sınırlarını belirlemeye dahi fırsat vermemektedir. Türün ilk örneklerini ortaya koyan İbn Abbas'a ait olan, Kur'an kelimelerini ele alması itibariyle aynı içeriğe sahip olan eserlerde dahi gariblik yönünden ortaklık oldukça sınırlı kelimelerdedir. Dolayısıyla aynı müellife ait ilk dönem eserlerinin muhtevâsından hareket ederek Garîbu'l-Kur'ân ilminin her yönüyle kapsayıcı bir tanımına ulaşmak dahi oldukça

---

²⁴⁸ Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 80. 99.

²⁴⁹ Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 60- 63, 111, 119, 121, 234, 237.

²⁵⁰ Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 92. 100.

²⁵¹ es-Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 64- 66, 249, 265, 267.

²⁵² es-Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 71-72, 75, 90, 113.

²⁵³ Tilib, *Garîbu'l-Kur'ân*, 30.

zordur. Ancak İbn Abbas'ın naklettiği *Lugâtu'l-Kur'ân*'ın yabancı dillerden Arapçaya geçen ve farklı Arap lehçelerinden gelen kelimelerden teşekkül etmesi ileriki dönem eserlerinde yapılan Garîbu'l-Kur'ân ilmi tanımlamasında²⁵⁴ etkili olduğu görülmektedir. Diğer taraftan garib kelime sayısının ihtiyâca binaen zamanla çoğalması normalken Garîbu'l-Kur'ân eserlerinin muhtevasının aşırı derece genişlemesi gariblikle ilgili ortak tanımı zorlaştıran bir diğer husustur. İbn Abbas'a ait *Kitâbu'l-lugât*'ta garib kelimelerin yer aldığı sayfa sayısının toplam 36 olduğu şekliyle²⁵⁵ ilk asır *Garîbu'l-Kur'ân*'larında kelimeler sınırlı sayıdaki iken²⁵⁶ Sicistâni'nin eserinde olduğu üzere hicri dördüncü yüzyıl te'lifatında yaklaşık 2500 civarında kelime garib görülmüştür. Yani ilk dönem Garîbu'l-Kur'ân'larından İbn Abbas'a ait *Kitâbu'l-lugât*'ın tamamı 36 sayfa iken hicri dördüncü yüzyıl eseri *Nüzhetü'l-kulûb*'un yalnız fihristi 50 sayfaya tekâbül etmektedir.²⁵⁷

---

²⁵⁴ er-Râfiî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, s.406; Cerraoglu, *Tefsir Usûlu*, s.147; *Tefsirde Ata b. Ebi Rabah...* s.22; Okumuş, *Ulûmu'l-Kur'an (Garîbu'l-Kur'ân)*, ss.357-359.

²⁵⁵ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.20-55.

²⁵⁶ *Mesâilu Nâfi b. el-Ezrak*'ta 200 kelime açıklanmıştır. (bkz. Abdalbâki, *Mu'cemu Garibi'l-Kur'an*, s.234-292); İbn Abbas'a ait ilk üç eser içerisinde garib kelimelerin en ayrıntılı şekilde ele alındığı, kimi zaman tefsiri nitelikli açıklamalarda bulunulan *Garîbu'l-Kur'ân/Tefsiru İbn Abbas*'da dahî toplam 650 kelimeye yer verilmiştir. *Tefsiru İbn Abbas*. s.77-544.

²⁵⁷ *Nuzhetu'l-Kulûb*'un son kısmında muhakkik tarafından oluşturulan garib kelime fihristi 50 sayfa tutmaktadır. es-Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s.526-576.

Beşinci yüzyılda te'lif edilen ve Garîbu'l-Kur'ân sahasının en güzide eserlerinden biri olan²⁵⁸ Rağıp Isfahânî'nin *el-Müfredât*'ı, kelimeleri kök harflerine göre alfabetik sırayla ele alışı,²⁵⁹ aynı kökten türeyen türevleriyle Kur'ân lafızlarının tamamına yakınına yer vermesiyle beraber kelimelerin hakiki – mecâzi manalarını,²⁶⁰ belagat,²⁶¹ kıraat,²⁶² nahiv-sarf²⁶³ konuları gibi lugavî unsurları, âyet²⁶⁴, hadis,²⁶⁵ şiir,²⁶⁶ Arabinin kullanımı²⁶⁷ gibi istişhad malzemesini kullanması itibariyle Garîbu'l-Kur'ân

---

²⁵⁸ Zerkeşî ve Suyûtî bu alanın en güzel eserlerinden biri (وَمِنْ أَحْسَنِهَا كِتَابُ الْمُفْرَدَاتِ لِلرَّاعِبِ) olarak zikreder. Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1. s.291; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.343.

²⁵⁹ Garîbu'l-Kur'ân, te'lifâtı içerisinde alfabetik sıraya göre eser telif eden ilk kişi daha önce değinildiği üzere es-Sicistânî'dir. Ancak o kök harflerine göre değil ilk harf ve harekesine göre Kur'ân'da geçtiği şekliyle ve sûre sırasına göre kelimeleri ele almıştır. es-Sicistânî, *Nüzhetü'l-kuşûb* s.58, 112, 119; Daha sonra Herevi (v.401/1011) Kur'ân ve hadislerde geçen garib kelimeleri alfabetik sıraya göre ele aldığı eserinde kelimeleri kök harfleri âyet ve hadislerde geçtiği şekliyle ele alıp yalnız bu kelimeleri açıklamıştır. Ebu Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî, *Kitâbü'l-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, tah. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Riyad: Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, 1999).

²⁶⁰ Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 173, 176.

²⁶¹ Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 148, 159,176.

²⁶² Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 167.

²⁶³ Isfahânî, *el-Müfredât*, 141, 147, 153, 154, 163, 164.

²⁶⁴ Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 137, 138, 142, 144.

²⁶⁵ Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 138- 139, 151-152, 16, 172.

²⁶⁶ Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 219, 225, 227.

²⁶⁷ Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 152, 156, 171.

geleneğinin dönüm noktasını oluşturmuştur. Bu sahada yazılan eserlerin en kıymetlisi²⁶⁸ ve en rağbet göreni olan *el-Müfredât*, Kur’ân kelimelerinin tamamına yakını içerikte ve aralarında garib kelimesinin kökü (عَرَب) de bulunmaktadır. İsfahânî, garib kelimesinin lugat anlamı üzerinde durup “uzakta olan, cinsleri arasında eşi ve benzeri bulunmayan her şey garibtir” (قِيلَ لِكُلِّ مُتَبَاعِدٍ غَرِيبٌ، وَلِكُلِّ شَيْءٍ فِيمَا بَيْنَ جِنْسَيْهِ عَدِيمِ النَّظِيرِ غَرِيبٌ) ifadelerini kullanmakla birlikte lafzın tefsir veya Garîbu’l-Kur’ân ilminde kazandığı anlamla ilgili hiçbir açıklamada bulunmamaktadır.²⁶⁹ Eserin mukaddimesinde garib kelime veya Garîbu’l-Kur’ân ilmi ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmayan İsfahânî, Kur’ân ilimleri içerisinde lafzî ilimlerin önemine değinildikten sonra eserini yazmadaki amacını şöyle ifade etmektedir: “Ben Kur’ân kavramlarını eksiksiz şekilde alfabetik olarak ele alan bir eser imla etmek için Allah’tan hayır dileğinde bulundum.”²⁷⁰

Buraya kadar değindiğimiz eserlerde Garîbu’l-Kur’ân’la ilgili bir tanımlama ya da garib kelimeleri belirlemede esas alınan herhangi bir kıstasa değinilmemektedir. Bu sahanın en meşhur ve rağbet gören eseri olan *el-Müfredât*’ta dahi Garîbu’l-Kur’ân’ın sınırlarına dair bir belirleme yapmak mümkün olmamaktadır. Çünkü çerçeve Kur’ân’daki bütün kavramları ele alacak şekilde genişlemiştir. Bu durum sekizinci yüzyıl müelliflerinden Ebu Hayyan el-Endülûsî’nin Kur’ân’daki garib lafızları içeren eserinin mukaddimesinde “Kur’an lafızları iki kısımdır. İlki gök (السَّمَاءُ), yer (الأَرْضُ),

---

²⁶⁸İsfahânî, *el-Müfredât*, muhakkikin mukaddimesi, s.13-15; Ömer Kara, “el-Müfredât”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c.31, s.504.

²⁶⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, s.604, İsfahânî, eserine yazdığı mukaddime Kur’an’da geçen kavramları ele almayı hedeflediğini açıkça beyan ederken konu ile ilgili burada da herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. *el-Müfredât*, s.55.

²⁷⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, s.55.

üst (فَوْق), alt (تَحْت) kelimeleri gibi Arabin avam ve havasının tamamına yakınının manasını bildiği kelimelerdir. Diğerleri ise ancak Arap dilinde uzmanlaşıp derin bilgi sahibi olanların bilebileceği ve bu sahada çok sayıda kişinin eser te'lif edip Garîbu'l-Kur'ân adını verdiği kelimelerdir”²⁷¹ şeklinde ifade ettiği genel bir Garîbu'l-Kur'ân tanımlamasıyla da tezat teşkil etmektedir. Çünkü *el-Müfredât*'ta gök (السَّمَاء),²⁷² yer (الأَرْضُ),²⁷³ üst (فَوْق),²⁷⁴ alt (تَحْت)²⁷⁵ kelimelerinin her biri türevleriyle de olsa izah edilmiştir.

Bu durum karşısında sonraki dönem müellifleri haklı olarak Garîbu'l-Kur'ân'ın sınırlarını ortaya koyan net bir tanım yapamamış bunun yerine yukarıda yer verilen Ebu Hayyan'ın tanımında olduğu gibi kişilere göre değişen izafi kavramlardır şeklinde ucu açık genel değerlendirmelerde bulunmuşlardır.²⁷⁶ Tespitlerimize göre garib kelimeleri konu edinen bir eserde bu kelimelerin tanımına yönelik açıklamada bulunan ilk kişi *Garîbu'l-Hadis* yazarı Süleyman el-Hattâbî'dir. O, söz konusu eserinin oldukça uzun olan mukaddimesinde garib kelimesinin anlamı ve kökeni (مَعْنُ الْغَرِيبِ وَاشْتِقَاقِهِ) başlığı altında bir bahis açmış ve “ailesinden ayrı vatanından uzak kişinin örneğinde olduğu gibi anlaşılmaktan uzak manası kapalı kelimelere garib denir” şeklinde lafzı tanımlamıştır.²⁷⁷ Bu tanımda garib kelimenin çerçevesi geniş tutulup “anlaşılmaktan

---

²⁷¹ Ebu Hayyan, *Tuhfetü'l-erîb* s.40.

²⁷² Isfahânî, *el-Müfredât*, s.427-429.

²⁷³ Isfahânî, *el-Müfredât*, s.72.

²⁷⁴ Isfahânî, *el-Müfredât*, s.648-649.

²⁷⁵ Isfahânî, *el-Müfredât*, s.164.

²⁷⁶ Ebu Hayyan, *Tuhfetü'l-erîb*, s.40; benzeri ifadeler için bkz. İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, c.9, s.90; et-Tahânevî, *Keşşâfü Istilâhâti'l-fünûn*, s.1250-1251.

²⁷⁷ el-Hattâbî, *Garîbu'l-Hadis*, c.1, s.70-71.

uzak olması, manasının kapalı olması” ifadeleriyle kavram göreceli bir biçimde ortaya konulsa da garib kelimelerle ilgili tanımların ilkinin oluşturması ve kendisinden sonra yapılacak değerlendirmelere esas teşkil etmesi açısından önemlidir.²⁷⁸

Garîbu'l-Kur'ân ilmiyle ilgili bir tanım ortaya koyan ve kendisinden sonraki müellifler tarafından açıklamaları esas alınan²⁷⁹ bir diğer kişi yukarıda tarifine yer verdiğimiz Ebu Hayyan el-Endülüsî'dir. O, manası herkes tarafından bilinen ve garib olmayan gök, yer, üst, alt gibi somut örnekler yoluyla bu ilmi tarif etmeye çalışmıştır. Ancak hangi tür kelimelerin garib kabul edileceğine dair net bir kriter ortaya koymamakta, Arap diline hâkim olan ve bu alanda uzmanlaşıp Garîbu'l-Kur'ân türü eserler te'lif edenlerin ele aldığı kelimeleri garib kabul etmektedir. 18. yüzyılda Suyûtî'nin *el-İtkân*'ını tamamlamak için²⁸⁰ te'lif edilen ve Kur'ân ilimleri sahasında o zamana kadar yazılan eserlerin en kapsamlısı olan²⁸¹ *el-İtkân şerhü ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* yazarı İbn Akîle'nin ifade ettiği gibi Ebu Hayyan Garîbu'l-Kur'ân'ı

---

²⁷⁸ Hattâbî'nin tanımı Kâtip Çelebi (v.1067/1657)'nin ilimler ansiklopedisi niteliğindeki *Keşfu'z-Zunûn* isimli eserinde Garîbu'l-Hadis ve Kur'ân ilimleri bölümünde aynen paylaşılmıştır. (Mustafa b. Abdullah Hacı Halife Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tah. Şerafettin Yalçınkaya (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l- Arabi, 1941) c.2, s,1203); Bu tanıma yer veren diğer eserler için bkz: Tıllı, *Garîbu'l-Kur'ân*, s.26; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s.147.

²⁷⁹ İbn Akîle, Garîbu'l-Kur'ân'ı açıklarken Ebu Hayyan'ın ismini de zikretmek suretiyle yukarıda zikrettiğimiz tanıma yer verir *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, c.9, s.90.

²⁸⁰ Abdülhamit Birışık, “İbn Akîle”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.19, s.305.

²⁸¹ Birışık, “Muhammed b. Akîle ve ez-Ziyade ve'l-ihsan fi Ulûmi'l-Kur'an'ı” (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1990), s.21.

dönemden döneme kişiden kişiye değişen izafi bir kavram olarak tarif etmektedir.²⁸²

Görüldüğü üzere Ebu Hayyan el-Endülüsî'nin ortaya koyduğu tanım da geniş kapsamlı olup Garîbu'l-Kur'ân sahasının sınırlarını belirlemede bize yardımcı olmamaktadır

Kur'ân ilimleriyle beraber Garîbu'l-Kur'ân ilmini araştırma konusu yapması itibariyle ulûmü'l-Kurân türü eserlerde bu ilmin nasıl ele alındığına bakmamız gerekmektedir. Bu sahanın güzide eserlerinden olan ve Râzî'den yaklaşık iki asır sonra vefat eden Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı ve Râzî ile üç asırlık zaman farkı bulunan Suyûtî'nin *el-İtkân*'ında Garîbu'l-Kur'ân ilmi için müstakil bölüm başlıkları açılmış,²⁸³ bu sahada yazılan eserlere bu ilmin önemine ve müfessir için gerekliliğine değinilirken, Garîbu'l-Kur'ân'la ilgili herhangi bir tanımlama yapılmamış garib kelime örneklerine yer vermekle yetinilmiştir.²⁸⁴

Bazı eserlerde Garîbu'l-Kur'ân konusunu ayrıntılı şekilde ele aldığı ifade edilen²⁸⁵ Şah Veliyyullah Dihlevî (v.1176/1762)'nin *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr* isimli eserinde Garîbu'l-Kur'ân konusuna hiç yer verilmemektedir. Muhtemelen bu durum üçüncü babın üçüncü faslında yer verilen Kur'ân'daki ilginç, nadir ve eşsiz konuların açıklaması (في بيان غرائب القرآن الكريم) bölümünün kelime benzerliği sebebiyle Garîbu'l-Kur'ân'la ilgili olduğu zannından kaynaklanmaktadır.²⁸⁶

---

²⁸² İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân* c.9, s.90.

²⁸³ Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1. s.291; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.343.

²⁸⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1. s.291-296; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.343-415.

²⁸⁵ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), s.26.

²⁸⁶ Ahmed b. Abdirrahman el-Ma'ruf bi Veliyilleh ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr* (Dimeşk: Dâru'l-Gavsân li'd-Dirâseti'l-Kur'aniyye, 2008), s.142-144.

Garîbu'l-Kur'ân ilmine dair sadra şifa veren bir tanıma ulaşmak adına son dönemlerde Arap âleminde te'lif edilen Ulûmul-Kur'ân türü eserlere baktığımızda birçok eserde konuya yer dâhî verilmediği görülmektedir. Örneğin yirminci yüzyılda Kur'ân ilimleri sahasında yazılmış en güzide eserlerden biri kabul edilen²⁸⁷ Muhammed Abdulazim Zerkâni'nin te'lif ettiği *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*'da Kur'an İlimleri²⁸⁸, Nüzûlu'l-Kur'ân²⁸⁹, Esbâbı Nüzul²⁹⁰, Yedi Harf²⁹¹, Mekki- Medeni²⁹², Nâsîh- Mensuh²⁹³, Muhkem- Müteşâbih²⁹⁴ İ'cazu'l-Kur'ân²⁹⁵ meseleleri ayrıntılı şekilde ele alındığı halde Garîbu'l-Kur'ân konusuna yer verilmemiştir. Yine Kur'an ilimleri sahasında ön plana çıkan Subhi Salih²⁹⁶ ve Mennâul Kettân'ın²⁹⁷ aynı isimle ele

---

²⁸⁷ Arif Serkan Eser, "Ulûmu'l-Kur'ân Gelenegi ve Muhammed Abdulazim Zurkâni'nin Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an Adlı Eseri (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2011), s.IV.

²⁸⁸ Muhammed Abdulazim Zurkâni, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatu'l-Albani el-Halebi ve Şurakêuhu, 1943), c.1, s.12-28.

²⁸⁹ Zurkâni, *Menâhilü'l-irfân*, c.1, s.40-91.

²⁹⁰ Zurkâni, *Menâhilü'l-irfân*, c.1, s.106-136.

²⁹¹ Zurkâni, *Menâhilü'l-irfân*, c.1, s.137-191.

²⁹² Zurkâni, *Menâhilü'l-irfân*, c.1, s.192-237.

²⁹³ Zurkâni, *Menâhilü'l-irfân*, c.1, s.175-270.

²⁹⁴ Zurkâni, *Menâhilü'l-irfân*, c.1, s.270-300.

²⁹⁵ Zurkâni, *Menâhilü'l-irfân*, c.1, s.331-438.

²⁹⁶ Subhi es-Salih, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlm lilmelâyîn, 1977).

²⁹⁷ Mennâul-Kettân, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü'l-Vehbiyye, 2000).

aldıkları *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserlerde, Adnan Zarzur'un *Ulûmü'l-Kur'ân*²⁹⁸ ında da Garîbu'l-Kur'ân konusuna yer verilmemiştir. Modern dönemin önemli usul eserlerinden olan ve ülkemizde kimi ilahiyat fakültelerinde lisans ve lisansüstü programlarda kaynak kitap olarak okutulan²⁹⁹ Halid Abdurrahman el-Akk'a ait *Usûlu Tefsir ve Kavâiduhû* isimli kitapta Garîbu'l-Kur'ân için müstakil bir başlık açılmıştır (غَرَائِبُ الْأَفْظِ فِي الْقُرْآنِ). el-Akk, söz konusu ilmi yukarıda tanımına yer verdiğimiz³⁰⁰ Mustafa Sadık er-Râfiî'den yaptığı alıntılarla açıklamıştır. el-Akk'a göre garib kelimeler, izahında sıkıntı yaşanan ve anlamını ancak uzmanların bilebileceği lafızlardır. Çeşitli lehçelerden gelen ve yabancı dilden geçen kelimeler bu duruma sebep olmaktadır.³⁰¹

Ülkemizde yapılan çalışmalarda Garîbu'l-Kur'ân tanım ve değerlendirmelerinin bir kısmına burada yer vermek istiyoruz. Ömer Nasuhi Bilmen “Kur'ân'daki muğlak, üstü kapalı, anlaşılması güç muhtelif Arap lehçelerine ait veya aslen yabancı olup Arapçalaştırılmış kelimelere verilen isimdir. İşte Kur'ân'da bu izaha muhtaç kelimelerin açıklanması ve izahına “Garîbu'l-Kur'ân'ın tefsiri”, bunları bir araya getiren ve manalarını açıklayan tefsir kitaplarına “Garîbu'l-Kur'ân tefsirleri (lugatları)” denir. Bu

---

²⁹⁸ Adnan Zarzur, *Ulûmü'l-Kur'ân el-Medhal ilê Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyâni icâzihi* (Beyrut: Mektebetü'l-İslam, 1981).

²⁹⁹ Zeynep Nermin Aksakal, “Usûlu Tefsir ve Kavâiduhû”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Dergisi*, sayı 38 (2014), s.215, 220.

³⁰⁰ Çalışmamız içerisinde, s.70.

³⁰¹ el-Akk, *Usûlü Tefsir ve Kavâiduhû*, s.150-151.

kelimelerin açıklanmasıyla uğraşan ilme de “Garîbu’l-Kur’ân ilmi” adı verilir.³⁰² ifadeleri ile bu ilmi tarif etmiştir.

Ülkemizde Garîbu’l-Kur’ân konusunda fazlaca mesaisi bulunan³⁰³ ve bu konuda akla gelen ilk isim olan İsmail Cerrahoğlu, Garîbu’l-Kur’ân’la ilgili bir tanım yapmasa da bu meseleyi ortaya çıkaran iki durumdan bahseder:

- Sık kullanılmaması sebebiyle mana itibariyle bilinmeyen ve anlaşılması güç olan lafızlar,
- Kureyş lehçesi dışındaki bir lehçeden gelen ve yabancı dilden geçen lafızlardır.³⁰⁴

Yine bu sahada çalışması bulunan Mesut Okumuş, Garîbu’l-Kur’ân’ı “İslam dini gelmeden önce Arapça dışındaki diğer dillerden Arapçaya girmiş veya Kureyş lehçesi

---

³⁰² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c.1, s.119.

³⁰³ Cerrahoğlu , “Garîbu’l-Kur’ân”, (*Tefsir Usulü*, ss.147-154) “Tefsirde Ata b. Ebi Rabah ve İbn Abbas’tan rivayet ettiği Garîbu’l-Kur’ân’ı” (ss.17-104) ve “İbn Hişam ve Siresindeki Garîbu’l-Kur’ân” (*İslam ilimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*, sayı 3, 1977) ss.1-28, Garîbu’l-Kur’ân (İlim dalı), “Garîbu’l-Kur’ân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.13, ss.379-380; Garîbu’l-Kur’ân (İbn Kuteybe’nin Garib kelimelere dair eseri,) *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.13, ss.380-381) “Kur’an Tefsirinde Şiirden Faydalanma” (*Diyanet İlmi Dergi*, 9:94-95, 1970, s.69-72) “Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki yeri” (*Diyanet İlmi Dergi*, 11:2 (1972), ss.74-83) “Ali İbn Abi Talha’nın Tefsir Sahîfesi”nde (*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.17, ss.55-82).

³⁰⁴ Cerraoğlu, *Tefsir Usulü*, s.147, “Garîbu’l-Kur’ân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.13, ss.379, *Tefsirde Ata b. Ebi Rabah*, s.22.

dışındaki diğer lehçelere ait kelimelerin Kur'ân'da yer almasına denir" ifadeleri ile tarif etmiştir.³⁰⁵

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığı üzere hicri sekizinci yüzyıla kadar telif edilen Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerde söz konusu ilimle ilgili hiçbir tanımlama yapılmamış, Ebu Hayyan'ın tanımının esas alındığı sonraki dönem eserlerinde ise "manası kolay bilinmeyen lafızlar" şeklinde uçu açık, kapsamı geniş ifadelerle tanımlar yapılmıştır. Son dönemde yapılan çalışmalarda ise bu tanıma ek olarak mühtelif lehçeler ve yabancı dilden geçen lafızları içeren tanımlamalar ön plana çıkmaktadır.

İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ıyla birlikte Kur'ân'da yer alan tüm kelimeler Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerde ele alınmaya başladığı ve bir anlamda Kur'ân'ın bütün lafızları garib kapsamında değerlendirildiği için *el-Müfredât*'dan itibaren daha önceki Garîbu'l-Kur'ân eserlerinden farklı olarak bütün Kur'ân kelimelerini tanımlama yoluna gidilmiştir. Garîbu'l-Kur'ân ilminin öncüsü Abdullah b. Abbas'ın garib kelimeleri içeren *Kitabu'l-lugât fi'l-Kur'an*'da³⁰⁶ kelimeleri çeşitli lehçelerdeki anlamları doğrultusunda açıklanmasının, diğer eserlerinde manası kapalı lafızlarla beraber yabancı dilden Arap diline geçen muarreb kelimelere yer verilmesinin ve daha sonra te'lif edilen eserlerde de bazı kelimelerin açıklanmasında aynı yolun takip edilmesinin³⁰⁷ zamanla lehçelerin ve muarreb kelimelerin bu tanıma dâhil edilmesinin temel sebeplerinden biri olduğu kanaatindeyiz.

---

³⁰⁵ Okumuş, *Ulûmu'l-Kur'ân (Garîbu'l-Kur'ân)*, ss.357-359.

³⁰⁶ Abdullah b. Abbas, *Kitâbu'l-lugât*.

³⁰⁷ Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferra, *Meânil-Kur'an*, (Beyrut: Alemul-Kütüb, 1983) c.I, s.253, 480, c.II, s.422; Ebu İshak İbrahim b. Serri (Zeccac) *Meânil- Kur'ân ve İ'râbuhu*, tah. Abdülcelil Abduh Selbi (Beyrut: Alemul-Kütüb, 1988), c.I, s.123-124, 173.

Ortaya konulan tanım ve açıklamalara göre bir kelimeyi garip kılan üç temel sebep vardır:

- Arap diline sonradan giren muarreb bir kelime olması,³⁰⁸
- Kureyş lehçesi dışındaki farklı bir lehçeden gelmesi,³⁰⁹
- Anlamın kolay bilinmemesi.³¹⁰

Buraya kadar yaptığımız araştırma ve değerlendirmelerden yola çıkarak Garîbu'l-Kur'ân ilmini şu şekilde tanımlayabiliriz: Başlangıçta anlamı kapalı olup kolay anlaşılmayan, çeşitli Arap lehçelerinden ve yabancı dillerden geçerek Arap diline mâl olan, normal kişilerin değil de dil sahasında uzman olanların anlayabileceği belirli sayıdaki Kur'an lafızlarını konu edinen, bu yönüyle sonraki dönemlerde Kur'an lafızlarının tamamını ele alan *Lugatu'l-Kur'ân*'ların ilk aşamasını oluşturan ilme Garîbu'l-Kur'ân denir.

Kelimenin anlamının kolay bilinmemesi kişiye göre değişen ve sınırlarını belirlemenin, belli bir ölçüt koymanın mümkün olmadığı bir durumdur. Bu sebeple

---

³⁰⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.429-430; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c.1, s.119; Cerraoglu, *Tefsir Usulü*, s.147, “Garîbu'l-Kur'ân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.13, s.379, *Tefsirde Ata b. Ebi Rabah*, s.22; Okumuş, “Ulûmu'l-Kur'ân (Garîbu'l-Kur'ân)”, ss.357-359.

³⁰⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c.1, s.119; Cerraoglu, *Tefsir Usulü*, s.147; *Garîbu'l-Kur'ân*, *TDV Ansik.* c.13, s.379; *Tefsirde Ata b. Ebi Rabah*, s.22; Okumuş, “Ulûmu'l-Kur'ân (Garîbu'l-Kur'ân)”, ss.357-359; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.387-428; İbn Abbas, *Kitâbul-Lugât*, s.19-56, bu iki eserde garib kelime ile ilgili tanım verilmemekte ancak ilgili sayfalarda garib kelimeler lehçelerdeki anlamları doğrultusunda açıklanmaktadır.

³¹⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.343-344; et-Tahânevî, *Keşşâfü Istulâhâti'l-fünûn*, s.1250.

çalışmamız içerisinde, Araştırmanın Amacı-Yöntemi bölümünde ifade edildiği üzere³¹¹ bizler ilk iki maddeyi muarrab kelime ve lehçeleri gariblikte esas alarak Râzî'nin yabancı dilden ya da farklı bir lehçeden geçtiğini kabul edildiği kelimeleri garib kabul edip tefsirinde tespit etmeye çalışacağız.

Son olarak Garîbu'l-Kur'ân edebiyatı içerisinde eserine Garîbu'l-Kur'ân ismini veren ilk kişi ile ilgili tespitlerimizi ortaya koyarak bu bölümü bitirmek istiyoruz. Bu sahada çalışmalar yapıp eser telif eden ilk kişinin ibn Abbas olduğu yönünde genel bir kabul bulunmakla birlikte³¹² Garîbu'l-Kur'ân ismi ile ilk telifatta bulunan kişinin kim olduğu hususunda bir ittifak olmayıp farklı yaklaşımlar söz konusudur.³¹³ Aradan geçen uzun süre ve bu konudaki farklı rivayetlerin söz konusu olması bu duruma gerekçe olarak ileri sürülmektedir.³¹⁴

Sahasında şöhret bulmuş kişilerin biyografilerini konu edinen klasik tabakât ve terâcim tarzı kitaplarda,³¹⁵ Garîbu'l-Kur'ân çalışmalarında³¹⁶ ve filolojik tefsir konularını ele alan çalışmalarda³¹⁷ kendisine Garîbu'l-Kur'ân isnad edilen ilk müellif

---

³¹¹ Bkz: çalışmamız içinde, s.18-20

³¹² ez-Zehebî, *Târîhul-İslam*, c.5, s.151; es-Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.345; Sezgin, *Târîhu't-türâşi'l-'Arabî*, c.1, s.66; Muhammed Hüseyin Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, (Kahire: Mektebetü'l-Vehbiyye, 2000) c.1, s.58; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.152.

³¹³ Tılib, *Garîbu'l-Kur'ân*, s.30; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.152.

³¹⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.152.

³¹⁵ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, tah. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbil-İslâmî,1993), c.1, s.38; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, c.1, s.404.

³¹⁶ Ebu Hayyan, *Tuhfetü'l-erîb*, muhakkikin ön sözü içerisinde s.23; Tılib, *Garîbu'l-Kur'ân*, s.30.

³¹⁷ Müsaid b. Süleyman, *et-Tefsîru'l-lügavî*, s.123.

olarak Eban b. Tağleb Cerîrî (v.141/758)'in ismi zikredilse de yakın tarihte yazılmış, İslam dünyasında eser veren müellif, eserleri ve biyografilerini konu edinen GAL diye bilinen Carl Brockelmann (1868-1956)'a ait “*Geschichte Der Arabischen Litteratür*”de ifade edildiği gibi³¹⁸ çeşitli baskıları bulunan³¹⁹ *Tefsiru Garîbi'l-Kur'ân'il-Mecid*'in müellifi Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talip (v.122/740), Garibu'l-Kur'ân ismi ile eser te'lif eden ilk kişidir. Bu sahada eser telif eden ilk kişi olarak Ebu Ubeyde Mamer b. Müsenna et-Teymî (v.209/824)'nin ismi geçse de bu durum Onun eserinin bu sahada yazılan ilk mükemmel eser oluşundan kaynaklanmaktadır.³²⁰

2. Garîbu'l-Kur'ân – Lugatu'l-Kur'ân İlişkisi

Lugatu'l-Kur'ân deyince ilk olarak Kur'ân'ın kendisiyle inzal edildiği Arap dili akla gelmektedir.³²¹ Yine ilk dört asırda Arapça yazılan eserler, tercümelemler ve bunların yazarları hakkında bilgileri içeren İslam dünyasının ilk biyografik eseri olan İbn Nedim

---

³¹⁸ Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratür*, Leiden, 1943, Erster Supplementband, s.314.

³¹⁹ Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talip, *Tefsîru ġarîbi'l-Ķur'âni'l-mecîd*, tah. Muhammed Yusufu'd-Din, Hayrabat, 2001.³¹⁹ Diğer baskısı tah. Muhammed Cevad el-Huseyni el-Celâli, Beyrut: Daru'l-Va'yil-İslam. Tsz.

³²⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûli*, s. 152.

³²¹ er-Râfiî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, s.400; Muhammed Ravvas Kalacî, *Lugatu'l-Kur'an Lugati'l-Arabi'l-Muhtârat*, (Beyrut: Dâru'n-nefâis, tsz.) s.7-8; Abdülcélil Abdürrahim, *Lugatu'l-Kur'ân'il-Kerîm*, (Umman: Mektebetü'l-Risaleti'l-Hadise, 1981) s.8.

(v.385/995 [?])'in *Fihrist*'inde³²² Garîbu'l-Kur'ân ve Lugâtu'l-Kur'an, iki farklı tür olarak değerlendirilmiş ve peş peşe iki farklı başlık altında ilgili eserlerin müellifleri zikredilmiştir.³²³ Ancak burada çoğul olarak zikredilen Lugâtu'l-Kur'ân ifadesinden kasıt, diller veya Kur'ân sözlükleri değil, Kur'ân da yer alan lehçelerdir. Çünkü Kur'ân'ın birçok dili yoktur bizzat kendisinin beyânı ile tek bir dili vardır o da Arapçadır.³²⁴ “Kur'ân lehçeleri ile ilgili telif edilen eserlerin müellifleri, كُنْتُبُ الْمُؤَلَّفَةِ فِي لُغَاتِ الْقُرْآنِ başlığı altında ismine yer verilen âlimler de, Kur'an'daki lehçeler konusunda yazılıp ta zamanımıza ulaşamayan eserlerin müellifleridir.³²⁵

Garîbu'l-Kur'ân'la ilişkisini ele aldığımız Lugatu'l-Kur'ân'dan kastımız ne Arap dilidir ne de Kur'ân'da yer alan lehçelerdir. Bilakis başlangıçta Kur'ân'da 700 civarındaki garib kelime³²⁶ ile başlayan Garîbu'l-Kur'ân eserlerinin zamanla Kur'ân kelimelerinin tamamını alfabetik sıraya göre ele alan Kur'ân sözlüklerine dönüşmüş halidir. Normal lugatlerden farklı olarak, Kur'ân'da yer alan kelimelerin daha iyi anlaşılması için oluşturulan ve yalnız Kur'ân'da yer alan lafızları harf sırası tertibiyle ele alan sözlüklerdir.

---

³²² Ayşe Alan “İbnu'n-Nedim'in el-Fihrist Adlı Eserine Göre Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler” (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2018), s.24; Nasühi Ünal Karaaslan, “İbnu'n-Nedim” *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c.21, s.172.

³²³ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.37-38.

³²⁴ 12/Yusuf, 2; 43/Zuhruf, 3.

³²⁵ Etab Altohan, “Eski Arap Lehçeleri (İbnu'l-Enbârî Örneği)” (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2017), s.22-23 (Arapça olarak telif edilmiştir.).

³²⁶ er-Râfî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, s.405; el-Akk, *Usûlü Tefsir*, s.150.

Garîbu'l-Kur'ân geleneğinin öncüsü olan İbn Abbas'tan itibaren bu sahada te'lif edilen eserlerin tertib ediliş tarzına baktığımızda (manzum tarzda yazılanları bir tarafa koyarsak)³²⁷ iki türlü metot uygulandığı görülür. Birincisi sûre ve âyet sırasına göre tertip edilenler: Abdullah b. Abbas, Ebu Ubeyde ve İbn Kuteybe'nin eserleri başta olmak üzere Sicistânî'ye kadar yazılanlar bu türdendir. İkincisi alfabetik sıraya göre tertip edilenler:³²⁸ Sicistânî'nin *Nüzhëtü'l-ku'lûb*'u, Isfahânî'nin *el-Müfredât*'ı ve Semin el-Halebî'nin *Umdetü'l-huffâz*'ı bu türün en meşhur eserleridir.

Garîbu'l-Kur'ân türünün ortaya çıkış sürecine ve bu türdeki eserlerin yazılış sebebine baktığımız zaman Kur'ân'da yer alan anlamı kapalı olan ya da fazla bilinmeyen kelimelerin doğru anlaşılmasının temel gayeyi oluşturduğu görülür. Arap lugatçılığı sahasında te'lif edilen eserler de aynı gaye ile telif edilmişlerdir. Yapılan çalışmalarda her iki alanın ilk nüveleri olarak sahabenin ve özellikle İbn Abbas'ın Garîbu'l-Kur'ân sahasında yaptığı çalışmalar zikredilmektedir.³²⁹

---

³²⁷ Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Mustafa Kurt "Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Kur'ân'a Dair Müstakil Eserler" (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1984), s.61, 65.

³²⁸ Bu sistem üzere yazılanlar kendi aralarında beş ayrı tarzda yazılmıştır. Bkz. Kurt "Garîbu'l-Kur'ân'a Dair Müstakil eserler", s.65.

³²⁹ Ahmed Abdulgafur Attar, *Mukaddimetu's-Sıhah* (Beyrut: Darul-İlm Lilmelâyîn, 1979), s.43,44; Tilib, *Garîbu'l-Kur'ân*, s.29; Müsâid b. Süleyman, *et-Tefsîru'l-Lugavî*, s.329; Ahmed Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-Meâcim* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993) s.6, 16-17; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlu*, s.149; Selami Bakırcı. "IV. Abbasi Asrında Dil Çalışmaları (Lugat, Nahiv, Sarf) (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk üniversitesi, Erzurum, 1993), s.9; Muhammet Abay, "Hâherzâde'nin Minhâcu'l-Beyân'ı

Bu konuda farklı değerlendirmeler bulunmakla birlikte³³⁰ Ahmed Abdulgafur Attar'a göre Arap lugatlarının tedvin süreci üç aşamadan oluşmaktadır.

- İlk merhale: Sahâbenin Kur'ân, hadis ve Arap dilinde anlamadıkları bazı lafızları araştırmaları,
- İkinci merhale: İlk merhalenin de bir bölümü olan ve en güzel örneklerini Abdullah b. Abbas'ın ortaya koyduğu, Kur'ân ve hadislerdeki garib lafızların insanlara tefsir edildiği, Arap kelâmına uygun şekilde müfredâtın izah edildiği aşamadır ki daha sonra bu müfredat düzensiz şekilde genişlemiş ve bir araya getirilmiştir.
- Dil bilginlerinin kelimeleri belli bir sisteme göre mana veya konularına göre toplayıp te'lif ettikleri aşamadır. Halil b. Ahmed (v.175/791)'in *Kitâbü'l-'Ayn*'ı, Cahız (v. 255/869)'ın canlı türlerine dair yazdığı *Kitâbü'l-Hayevân*'ı bu aşamanın en güzide örnekleridir.³³¹

Görüldüğü üzere Arap lugatçılığının oluşumu ile Garîbu'l-Kur'ân'ın teşekkülü ilk iki merhalede sahâbede, özellikle İbn Abbas'ın te'lifâtında tamamen aynı kaynaktan birleşmektedir. Daha açık bir ifade ile Kur'ân'da yer alan anlamı kapalı/garib lafızların izahı aynı zamanda Arap lugatçılığının ibtidâî örneklerini oluşturmaktadır. Yalnız Arap lugatçılığının değil dünya lugatçılık tarihinin en güzel örneklerinden biri olan ve Arap lugatçılığının üçüncü aşamasında ortaya konulan, harf sıralamasında gırtlak harflerinden dudak harflerine doğru bir sıralama takip edilen, ilk sırada kitaba ismini veren ayn

---

Çerçevesinde Osmanlı'da Kur'an Sözlükçülüğü", *Sahn'ı Seman'dan Daru'l-Funun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası; Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler, XVIII. Yüzyıl*, c.1, s.85-88.

³³⁰ Rıdvan Yeşilyurt, "Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (İlmi, Hayatı, eserleri)" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2015), s.49-50.

³³¹ Attar, *Mukaddimetu's-Sıhah*, s.51.

harfinin yer aldığı³³² Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l- 'Ayn*'ı bilimsel düzeni ve muhtevası itibariyle³³³ Arap lugatçılığı sahasında te'lif edilen ilk eser olarak kabul edilmektedir.³³⁴ Bunun yanında *Kitâbü'l- 'Ayn* içeriği ve Kur'ân lafızlarına yer verip manalarını açıklaması itibariyle genel olarak dilbilimsel tefsire³³⁵ özel olarak da dil bilimsel tefsirin bir cüzü olan Garîbu'l-Kur'ân'a benzetilmektedir.³³⁶

Alfabetik sırayı gözeterek lugat tertibinin esas alındığı ilk Garîbu'l-Kur'ân türü eser olması hasebiyle bu türün Lugatu'l- Kur'ân'lara dönüşmesindeki ilk aşamayı oluşturan *Nüzhetü'l- kûlûb* yazarı Sicistânî, İslam âleminin en önemli ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'ta yaşamıştır.³³⁷ Halil b. Ahmed ve öğrencisi Sibeveyh'in kurduğu Basra dil mektebi ile beraber Arap dilinin iki ana mektebini oluşturan Kisâî'nin kurduğu Kûfe

---

³³² Bakırcı. "IV. Abbasi Asrında Dil Çalışmaları", s.13; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed" *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c.15, s.310.

³³³ Derya Adalar Subaşı, "Araplarda Sözlükçülük Çalışmaları ve el-Mu'cemu'l- Arabiyyu'l-Esâî Adlı Sözlüğün Eleştirisi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 4, (2011), s.241.

³³⁴ Abdolvâhid b. Ali Ebû Tayyib Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2009) s.46; Attar, *Mukaddimetu's-Sihâh*, s.95; et-Tayyar, *et-Tefsîru'l-lugavî*, s.392, Yeşilyurt, "Halil b. Ahmed" s.51; İbrahim H. Karşlı, "Kur'an Tefsiri Açısından İlk Arap Lügatı Kitabı'l-Ayn'ın Değerlendirilmesi", *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 4:14 (2004), s.50.

³³⁵ Karşlı, *Kur'an Tefsiri Açısından İlk Arap Lugatı*, s.61.

³³⁶ et-Tayyar, *et-Tefsîru'l-lugavî*, s.392.

³³⁷ Zehebî *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, c.15, s.216; Sicistânî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, (muhakkikin ön sözü içinde), s.19.

Mektebi ulemâsındandır.³³⁸ Tasnifi için on beş yılını harcadığı tek eseri olan *Nüzhetü'l-kulûb* yazımında desteğini gördüğü Arap dilinde yer alan zıt anlamlı lafızları içeren en kapsamlı lugat olan *Kitâbü'l-Ezdâd*'ın yazarı hocası Ebu Bekir İbn el-Enbârî (v.328/940) de Kufe dil mektebinin önde gelen âlimlerindendir.³³⁹ Dolayısıyla Sicistânî, gerek yaşadığı bölge itibariyle gerekse ilim tahsil ettiği hocaları itibariyle lugatçılardan istifade etmiş, eseri *Nüzhetü'l-kulûb*'un tertibini alfabetik sisteme dönüştürmek suretiyle bu birikimini gözler önüne sermiştir.

Modern dönemdeki lugat tertibi üzere te'lif edilen ilk eser Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî'(v.401/1011)'nin Kur'ân ve hadislerde yer alan garib kelimeleri bir arada topladığı *Kitâbü'l-Gâribeyn fi'l-Kur'ân ve'l-ḥadîs* isimli eseridir.³⁴⁰ *Kitâbü'l-Gâribeyn* başta olmak üzere çeşitli isimlerle anılan eser Kur'ân ve hadislerdeki garib kelimeleri ihtiva etmesi ve kelimelerin tertibinde uyguladığı alfabetik yöntem açısından kendi sahsındaki ilk eser olarak kabul edilmiş, kendisinden sonra gelen birçok âlim tarafından ortaya koyduğu yöntem benimsenerek uygulanmaya gelmiştir.³⁴¹

---

³³⁸ Tilib, *Garîbu'l-Kur'ân*, s.247; Atik Aydın, "İbn Cerir et-Taberî ve Arap Dil Ekolleri", *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11:33 (2011), s.44-45.

³³⁹Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* c.15, s.216; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, s.171; *el-Müzhir*, c.1, s.397, Aydın, *İbn Cerir et-Taberî*, s.45.

³⁴⁰ Müellif öncelikle ilk harfleri kitaplara (كِتَابُ الْهَمْزَةِ - كِتَابُ الْبَاءِ...), (el-Herevî, *el-Gâribeyn*, s.36, 133), daha sonra harf sırasına göre bu kitapları bablara (بَابُ الْهَمْزَةِ الْبَاءِ), (el-Herevî, *el-Gâribeyn*, s. 37), (بَابُ الْهَمْزَةِ مَعَ الْتَاءِ...), (el-Herevî, *el-Gâribeyn*, s. 41) ayırarak garip kelimeleri tertip etmiştir.

³⁴¹ Muhsin Demirci, "Herevî, Ahmed b. Muhammed", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c.17, s.220.

Kur'ân ve hadislerdeki garib kelimeleri müşterek olarak içeren bir eser olarak alfabetik tertibe ilk yer veren eser Herevî'nin *Kitâbü'l-Ġarîbeyn*'i olsa da hadislerde geçen lafızları konu edinmeksizin yalnız Kur'ân'daki garib lafızları içeren, *Garîbu'l-Kur'ân* geleneğinin en meşhur, en rağbet gören eseri olan ve modern manada lugat tertibini esas alan yukarıda muhtevâsı hakkında bilgi verdiğimiz İsfahani'nin *el-Müfredât*'ıdır.³⁴² Alfabe harfleriyle sözlük sırasına göre eserini te'lif ettiğini mukaddimesinde beyan eden müellif³⁴³ kelimeleri ilk önce “*كِتَابُ الْبَاءِ*”³⁴⁴ “*كِتَابُ الْأَلْفِ*”³⁴⁵ şeklinde kitaplara ayırmış, ardından alfabetik sıraya göre lafızlara (*أَبَى* – *أَبْ*)³⁴⁶ yer vermiştir.³⁴⁷

İbn Abbas'ın Kur'ân'daki anlamı kolay anlaşılmayan lafızları izah için ortaya koyduğu eserler her ne kadar *Garîbu'l-Kur'ân* ve Arap lugatçılığı geleneği için temel teşkil edip Kur'ân'da yer alan anlamı izaha muhtaç lafızlar, her iki türde yazılan eserlerin ana gayesini oluştursa da yine son dönem çalışmalarında görüldüğü üzere

---

³⁴² Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.291; *Suyûtî, el-İtkân*, c.1, s. 343; Abdülcelil Abdurrahim, *Lugatul-Kur'an'il-Kerim*, (Amman: Mektebetu'l-Risaleti'l-Hadise, 1981), s.469; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlu*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), s.143.

³⁴³ İsfahânî, *el-Müfredât*, s.55.

³⁴⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, s.57.

³⁴⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, s.106

³⁴⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, s.57-58

³⁴⁷ *Müfredât*'ta takip edilen yöntemin ayrıntıları için bakınız: Yusri Ali Muttah Alhddar, “‘أَفْعَلْ’ Fiil Kalıbının Ragıp el-İsfahânî'nin *Müfredatu Alfâzı'l-Kur'an Adlı Eserindeki Anlamları (Morfolojik İncelemesi)*” (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, 2018), s.8-9

Garîbu'l-Kur'ân ve Lugatu'l-Kur'ân kavramları aynı mefhumu ifade eder hale gelse³⁴⁸ biz bu iki türün aralarında bir takım farklılıklar olduğu kanaatindeyiz.

Baştan belirtelim ki bu husus müstakil bir makale ya da tez konusu olarak karşılaştırmalı bir biçimde lugat ve Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerin ele alınıp ayrıntılı şekilde incelenmesiyle ortaya konulabilecek kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duymaktadır. Biz burada ayrıntıya girmeden yapılacak çalışmalara ışık tutması düşüncesiyle birkaç meseleyi örnek vererek asıl konumuza döneceğiz.

Garîbu'l-Kur'ân türü eserler Arap lugatçılığına temel teşkil edip bu türün ilk nüvelerini oluşturmakla beraber ileriki dönemde tam tersi bir etkileşim söz konusu olmuş Garîbu'l-Kur'ân müellifleri tertip ve yöntem olarak lugatçıların eserlerinden etkilenmişler âyet ve sûre sırasına göre kelime tertibi sisteminden vazgeçip alfabetik sisteme göre eserlerini tertip etmeye başlamışlardır. Arap dil eğitimin önemli ekollerinden Küfe dil ekolünün müntesibi olan,³⁴⁹ tertip olarak Garîbu'l-Kur'ân'ın Lugatu'l-Kur'ân'a dönüşmesinde ilk örneği ortaya koyan Sicistânî'nin eseri bu durumun en güzel örneğini teşkil etmektedir.

---

³⁴⁸ Yeşilyurt, *Halil b. Ahmed*, s.48-49; İsmail Kurt “Kur'an Lugatlarının Doğuşu ve Gelişimi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 45, (2017), ss.81-122, (Müellif Kur'an Lugatlarının Doğuşu ve gelişimi başlığı altında, İbn Abbas'tan başlamak suretiyle Garîbu'l-Kur'ân ilminin geçirdiği aşamaları ele almıştır.); Ugur Boran “Sözlükçülük Geleneğimize Umumi bir Bakış ve Edirne Müftüsü Fevzi Efendi'nin Arapça-Türkçe Sözlüğü Tuhfe-i Fevzi,” *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı 28, (2016), s.73, 75; *el-Müfredât*'ın Türkçe tercümesi *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü* ismi ile yayınlanmıştır. (İsfahânî, *el-Müfredat*, ter. Abdülbaki güneş- Mehmet Yolcu, (İstanbul: Yarın Yayınları, 2015).

³⁴⁹ Tılib, *Garibu'l-Kur'an*, s.247.

Kur'ân'da yer alan anlamı kapalı lafızları açıklama gayesiyle ortaya konulan Garîbu'l-Kur'ân türü eserler, kelime açıklama esasına dayanan Arap lugat geleneğinin temelini teşkil ettiği gibi aynı şekilde lugat sisteminin Kur'ân'a uygulanmış şekli olan Lugatu'l-Kur'ân tarzının da temelini teşkil etmektedir.

Garîbu'l-Kur'ân ve Lugatu'l-Kur'ân arasında eserlerin tertibinde takip edilen metot yönüyle bir takım farklar vardır. İlk türde âyet ve sûre tertibi esas alınırken ikinci türde alfabetik metot esas alınmaktadır. Tertip sisteminde takip edilen değişiklik, yani sûre tertibinden alfabetik tertibe geçiş muhtevayı da etkilemiş daha önce anlamı kapalı/garib lafız odaklı yapılan kelime açıklamaları garib, garib olmayan ayrımı yapılmaksızın Kur'ân'da yer alan kelimelerin tamamını kapsar hale gelmiş, yani ilk önceleri amaç, garib kelimeyi izah iken daha sonraları Kur'ân lafızlarının tamamını ele almaya dönüşmüştür. Örneğin Hârici reisi Nâfi b. Ezrak'ın Kur'ân'da kapalı bulup anlamını sorduğu lafızlara İbn Abbas'ın verdiği cevaplardan oluşan *Mesâilu Nâfi b. el-Ezrak*'ta her defasında Araplar bunu biliyorlar mı? diye sorulmak suretiyle yalnız garib kelime üzerinde yoğunlaşılırken,³⁵⁰ İbn Abbas'ın *Kitâbu'l-lugât*'ında Arap dilinde farklı lehçelerdeki kullanım sebebiyle ortaya çıkan garib kelimeler ele alınıp,³⁵¹ aynı müfessirin *Garîbu'l-Kur'ân/Tefsiru İbn Abbas*'ta yalnız belirli garib kelime ve ifadelere yer verilirken,³⁵² özellikle Lugatu'l-Kur'ân türü eserlerin en güzel örneğini teşkil eden İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ı ile birlikte hemen hemen Kur'ân'daki bütün lafızlar ele alınmış hatta eserinde yer vermediği birkaç lafızdan dolayı İsfahânî eleştirilir hale gelmiştir.³⁵³

---

³⁵⁰ *el-İtkân*, c.1, s.388- 415.

³⁵¹ İbn Abbas, , *Kitâbu'l-lugât*, s.19-64.

³⁵² İbn Abbas, *Tefsiru İbn Abbas*, s.77-544.

³⁵³ Semin el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, s.38-39.

Muhtevâdaki gelişme yalnız ele alınan kelime sayısıyla yani kemiyetle sınırlı kalmamış aynı zamanda keyfiyet yani kelimenin açıklanma boyutunda da ciddi bir gelişme olmuştur. Örneğin 1/Fâtiha altıncı ayette yer alan رَبُّب kelimesi, sûre tertibine göre te'lif edilen İbn Kuteybe'nin *Tefsiru Garîbi'l-Kur'ân*'ında yalnız رَبُّB lafzı ile açıklanırken,³⁵⁴ aynı kelime Isfahânî'nin *el-Müfredât*'ında ise âyet, hadis, Arap dilindeki kullanım örnekleri ve dilsel unsurlarla yaklaşık bir sayfayı bulan izahlar doğrultusunda açıklanmıştır.³⁵⁵

Netice itibariyle her iki türü mukayese ettiğimizde şunu söyleyebiliriz: Kur'ân lafızlarının tamamını alfabetik olarak ele alan Lugatu'l-Kur'ân türü eserler Garîbu'l-Kur'ân kapsamına girerken Mushaf sırasına göre belirli kelimeleri içeren Garîbu'l-Kur'ân'lar, Lugatu'l-Kur'ân kapsamına girmemektedir. Diğer bir ifadeyle her Lugatu'l-Kur'ân bir Garîbu'l-Kur'ân iken her Garîbu'l-Kur'ân Lugatu'l-Kur'ân değildir.

3. Garîbu'l-Kur'ân İlminin Önemi

Birçok ayette Kur'ân'ın tefekkür³⁵⁶ ve tedebbür³⁵⁷ edilmesi istenmiş, bunu yapmayanlar kınanmıştır ki³⁵⁸ manasını bilmeden âyetler üzerinde i'mâli fikir yapılamayacağı âşikardır. Bu sebeple müfessirin bilmesi gereken ilimlerin başında dil ilimleri gelmektedir.³⁵⁹

³⁵⁴ İbn Kuteybe'nin, *Tefsiru Garîbi'l-Kur'ân*, s.39.

³⁵⁵ Isfahânî, *el-Müfredât*, s.368-369.

³⁵⁶ 3/Al-i İmran: 191; 7/Araf:176; 10/Yunus:24; 13/Rad:3; 16/Nahl:11.

³⁵⁷ 4/Nisa:82; 38/Sad:294.

³⁵⁸ 23/Müninun:68; 47/Muhammed:24.

³⁵⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 463-464.

Yukarda ifade edildiği üzere Kur’ân’da anlamı kapalı lafızları konu edinen Garîbu’l-Kur’ân ilmi, âyetlerin anlaşılması, üzerlerinde tefekkür ve tedebbür etmeye vasıta olacak lafız ve ifâdeleri anlaşılır kılması yönüyle tefsir ilimleri içinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Bedrettin Zerkeşî (v.794/1392), Kur’ân ilimleri sahasında yazılmış en önemli ve en mükemmel te’liflerden biri olan³⁶⁰ 47 bölümlük (أَنْوَع) *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*’ın 18. bölümünü Garîbu’l-Kur’ân’a ayırmıştır.³⁶¹ Yine bu sahanın önemli bir diğer eseri olan ve Zerkeşî’nin *el-Burhân*’ı esas alınarak ve onun tertibi üzere hazırlanan³⁶² Suyûtî (v.911/1505)’nin 80 bölümden oluşan *el-İtkân*’ının 36. bölümü bu ilim dalına tahsis edilmiştir.³⁶³

Her iki müellif te Garîbu’l-Kur’ân ilmini bilmenin müfessirler için zorunlu olduğunu ifade ederken Zerkeşî, bu ilme sahip olmayan kişinin Kur’ân hakkında konuşmaya cüret etmesinin helal olmayacağını beyan eder³⁶⁴ ve görüşünü şu delillerle pekiştirir.

- Abdullah İbn Ömer’in merfu olarak rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber “ مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَأَعْرَبَهُ، كَانَ لَهُ بِكُلِّ حَرْفٍ عَشْرُونَ حَسَنَةً، وَمَنْ قَرَأَهُ بِغَيْرِ إِعْرَابٍ كَانَ لَهُ بِكُلِّ حَرْفٍ عَشْرَ حَسَنَاتٍ (her

³⁶⁰ Mustafa Öztürk “Zerkeşî’nin Kaynakları el-Burhan fî Ulumi’l-Kur’an Üzerine Bir İnceleme” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3:2 (2003) s,181; Menderes Gürkan, “Zerkeşî, Bedrettin”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.44, s.289.

³⁶¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.291.

³⁶² Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.38, 40.

³⁶³ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.5-210.

³⁶⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.291; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.343.

kim Kur'ân okur ve anlamını bilirse her harf için yirmi sevap kazanır. Kim de anlamını bilmeden okursa her harf için on sevap kazanır.)³⁶⁵

- Malik b. Enes (v.179/795), “ لا أُوتِي بِرَجُلٍ يُفَسِّرُ كِتَابَ اللَّهِ غَيْرَ عَالِمٍ بِلُغَةِ الْعَرَبِ إِلَّا جَعَلْتُهُ نَكَالاً ” (Arap dilini bilmediği halde Allah'ın kitabını tefsir eden bir kimse bana getirilirse yapacağım şey onu cezalandırmaktır)³⁶⁶ buyurmuştur.
- Mücahid b. Cebr (v.103/721), “ لَا يَجِلُّ لِأَحَدٍ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ يَتَكَلَّمَ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِذَا لَمْ يَكُنْ عَالِماً ” Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kimsenin Arap dilini bilmezken Allah'ın kitabı hakkında konuşması helal olmaz” buyurmuştur.³⁶⁷

Ragıp İsfahânî meşhur eseri *el-Müfredât*'ın ön sözünde bütün dini ilimlerin temelini oluşturan Kur'ân kavramlarını konu edinen Garîbu'l-Kur'ân ilminin önemi hakkında şunları söyler:

Kur'ân ilimleri içinde kendisi ile iştilal etmeye en fazla ihtiyaç duyulanı lafzî ilimlerdir. Kur'ân kavramlarını araştırmak ta bu gerekli ilimlerdenidir. Kur'ân'ın manasını anlamak isteyen ilk yardımcı olacak olan ve öğrenmesi gereken Kur'ân kavramlarıdır. Bu, bina yapmak isteyen kişinin en büyük ihtiyacı olan tuğlaları elde etmesine benzemektedir. Bu durum sadece Kur'ân ilimleri için değil bütün dini ilimler için geçerli ve gereklidir. Çünkü Kur'ân ilimleri Arap kelâmının özü, esası, en kıymetlisi ve amaca ulaşmaya en çok vesile olanıdır. Fakihler ve bilginler hüküm ve bilgilerini bu lafızlarla elde eder, şair ve belagatçıların nazım ve nesirleri ona dayanır. Kur'ân lafızları ve onlardan türetilenler ile

³⁶⁵ Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-Câmi 'u'l-muşannef fi beyâni şu 'abi'l-îmân*, tah. Abdulali Abdulhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), c.3, s.549, (no:2097); Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.343.

³⁶⁶ Beyhakî, *Şu 'abi'l-îmân*, c.3, s.543, (no:2090); Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.291; Suyûtî, *el-İtkân*, c.2, s.461-462.

³⁶⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.291; Suyûtî, *el-İtkân*, c.2, s.464.

bunların dışındakilerin durumu, meyvenin özü ile kabuk ve çekirdeği, buğdayın içi ile kepeği arasındaki farka benzer.³⁶⁸

4. Garîbu'l-Kur'ân İlminin Târihî, Doğuşu ve Gelişmesi

4. a. Hz. Peygamber Döneminde Garîbu'l-Kur'ân

Risalet görevinin doğal bir sonucu olarak tebliğ³⁶⁹ ve tebyin³⁷⁰ ile görevlendirilen Hz Muhammed, bu vazifeyi yerine getirebilecek kabiliyet ve özelliklere sahipti. Nitekim Kur'ân'da "...Onların içlerine tesir edecek güzel söz söyle"³⁷¹ buyrulmak suretiyle onun bu kabiliyete sahip olduğu beyan edilmiş, Hz. Peygamber de kendisini "efsahu'l-Arap"³⁷² ve "cevâmîu'l-kelim"³⁷³ olarak nitelemiş böylelikle Arap

³⁶⁸ Isfahânî, *el-Müfredât*. s.54-55.

³⁶⁹ 5/Maide:67 ... يَا أَيُّهَا الرَّسُولَ بَلِّغْ مَا نَزَّلَ الْإِلَهِ ...

³⁷⁰ 16/Nahl:44 ... وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ ...

³⁷¹ 4/Nisa:63 ... وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا ...

³⁷² "أَنَا أَفْصَحُ الْعَرَبِ". Suyûtî, *el-Müzhir*, c.1, s.209; Bir şeyin kendisini lekeleyecek, bulandıracak şeylerden arınmış olması anlamındaki فَصَح kökünden türeyen أَفْصَحُ kelimesi en açık, en anlaşılır, en düzgün konuşan anlamına gelmektedir. Bkz. Isfahânî, *el-Müfredat*, s.637.

³⁷³ Buhâri, *es-Sahîh*, K. Cihad, 122 B. Kavlu Nusırtu bir'Rubi, c.2 s.916, (no.2977) (بُعِثْتُ) بِجَوَامِعِ الْكَلِمِ، وَنُصِرْتُ بِالرُّغْبِ، فَبَيَّنَّا أَنَاإِيْمٌ أَتَيْتُ بِمَفَاتِيحِ خَزَائِنِ الْأَرْضِ فَوَضَعْتُ فِي يَدِي) (ben cevâmîu'l-kelim ile gönderildim. [Düşmana] korku salmak suretiyle yardım olundum. Bir defasında uyduğumda bana yerdeki hazinelerin anahtarları getirilerek iki avucumun içine konuldu.) "Az sözle çok mana ifade etme" anlamına gelen "cevâmîu'l-kelim" ile kastedilenin Kur'ân olduğunu söyleyenler varsa da ulemanın çoğunluğuna göre hadisler

diline vukufiyetini ortaya koymuştur. Hayat arkadaşı Hz. Aişe “Hz. Peygamber’in konuşması, dinleyen herkesin anlayabileceği kadar açıktı”³⁷⁴ sözü ile bu durumu teyit etmiştir.

Vazifelerinden birisi de âyetleri açıklamak olan Hz. Peygamber, bunu insanüstü bir çaba ile yerine getirmiş,³⁷⁵ sınırlı sayıda da olsa manası kapalı olan garib kelimeleri açıklamış, “أَعْرَبُوا الْقُرْآنَ وَالتَّمَسُّوا غَرَائِبَهُ، Kur’an’ın i’rabını yapınız,³⁷⁶ garib kelimelerini araştırınız”³⁷⁷ buyurmak suretiyle Kur’an’ı anlamaya yönelik çalışmalar yapılmasını teşvik etmiş, anlamı kapalı kelimeleri bilmeyenlerin onu tefsir etmekten sakınmalarına işaret etmiş, yanlış okuyan birisini işittiğinde “أَرْشِدُوا أَخَاكُمْ، kardeşinize doğruyu

---

kastedilmiştir. İbn Manzur, *Lisânü’l-‘Arab*, c.8, s.53-54; Bkz. Yaşar Kandemir, “Cevâmiu’l-Kelim” *Tdv İslam Ansiklopedisi*, c.7, s.440.

³⁷⁴ Ebu Dâvud, *Sünen, K. Edeb, B. el-Hedyu fi’l-Kelâm*, c.7, s.208, (no: 4839) (كَانَ كَلَامًا) (رَسُولَ اللَّهِ كَلَامًا فَصَلًّا، يَفْهَمُهُ كُلُّ مَنْ سَمِعَهُ).

³⁷⁵ 26/Şuarâ:3. لَعَلَّكَ بَاحِعٌ نَفْسِكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ. İman etmiyorlar diye neredeyse kendini helak edeceksin.

³⁷⁶ Burada i’rab ile ıstılâhî anlamı “Arap dilinin söz dizimi, sentaks” kastedilmemiş, kelimelerin lafzî manası kastedilmiştir. Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.343.

³⁷⁷ Hâkim Nisaburi, *Müstedrek*. tah. Mustafa Abdülkadir Ata, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002) c.2, s.477 (no:3644); el-Beyhakî, *Şuabi’l-İman*, c.3, s.547-8 (no:2093-2094) İsmail Cerrahoğlu, Hz. Peygamber zamanında i’rab ve Garîbu’l-Kur’an tartışmaları varmış intibâi uyandırdığı için böyle bir rivayeti peygamber sözü olarak mümkün görmez. Sonraki yıllarda yapılan filolojik çalışmaları gösteren bir haberin peygambere dayandırılmış yanlış isnadı olarak değerlendirir. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, “Kur’an Tefsirinde Şiirden Faydalanma” *Diyanet İşleri Başkanlığı*, 9:94-95 (1970), s.70.

gösteriniz”³⁷⁸ diyerek hatalı okuyuşa fırsat verilmemesi gerektiğini ve usûlüne uygun bir biçimde doğru okuyuş ve anlamı temin için gayret gösterilmesi gerektiğini bizlere tavsiye etmiştir.

“Kur’ân her ne kadar apaçık bir Arapçayla gönderilmişse de edebi seviyesinin yüksekliği, muhtevâsının genişliği ve muhataplarının ümmiliği gibi sebeplerle onun bazı kısımları anlaşılamiyor ve açıklanmasına ihtiyaç duyuluyordu. Peygamber’in îzahı olmadan bu kısmın manasını anlamak mümkün değildi.”³⁷⁹ Bu tür sebeplerden dolayı Hz. Peygamber’e âyet veya kelimelerle ilgili çeşitli sorular sorulmuş, o da cevap niteliğinde veya ihtiyaca binâen anlamı kapalı ifadelerle ilgili, çeşitli açıklamalarda bulunmuştur:

a) Sahabeden Ebu Zer el-Gifârî (v.32/653) Hz Peygamber’e 36/Yasin sûresindeki “مُسْتَقَرُّهَا تَحْتَ الْعَرْشِ”³⁸⁰ âyetinin ne anlama geldiğini sormuş. O da “Güneşin müstekarrı, akıp gittiği yer, arşın altıdır”, buyurmak suretiyle açıklamada bulunmuştur.³⁸¹

b) Ebu Hureyre (v.58/678), 32/Secde sûresinde yer alan Allah’ın emirlerini yerine getiren kullar için hazırlanan gizli nimetleri ifade eden “فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةٍ”³⁸² âyetini Hz. Peygamber’in kutsi bir hadiste “مَالَاعَيْنٌ رَأَتْ، وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَيَّ قَلْبِ بَشَرٍ...”

³⁷⁸ Nisâburi, *Müstedrek*, c.2, s.477 (no:3643); Suyûtî, *el-Müzhir*, c.2, s.296.

³⁷⁹ Gümüş, *Garibu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*, s.12.

³⁸⁰ 36/Yasin:38, Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider.

³⁸¹ Buhârî; *es-Sahîh*, K. *Tefsir*, 36, B. *Tefsîru Sureti Yâsin*, c.3 s.1515 (no.4803).

³⁸² 32/Secde:17, (yaptıklarına karşılık olarak) onlar için ne mutluluk saklandığını kimse bilemez.

hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir beşerin aklına gelmeyen (nimetler)) şeklinde açıkladığını beyan etmiştir.”³⁸³

c) Abdullah b. Amr (v.65/684/85)’ın rivâyet ettiği bir hadiste bedevinin birisi Kur’ân’da birçok âyette geçen ³⁸⁴الصُّورُ kelimesinin anlamını sormuş, Hz. Peygamber de “كَعْكَرَ الزَّيْتِ فَإِذَا قَرَّبَ إِلَيَّ وَجْهَهُ”³⁸⁵ ifadeleri ile lafzı açıklamıştır.

d) Çeşitli âyetlerde geçen ³⁸⁶الْمُهْلُ kelimesi Ebu Saîd el-Hudrî (v.74/693-94)’nin rivâyet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber tarafından “كَعْكَرَ الزَّيْتِ فَإِذَا قَرَّبَ إِلَيَّ وَجْهَهُ” [o cehennemde kızdırılmış] bir yağ tortusudur ki yaklaştırıldığında [hararetinden] kişinin kafa derisi onun içine düşer”³⁸⁷ şeklinde açıklanmıştır.

e) Kur’ân’da yalnız 23/Mü’minun sûresinde geçen كَالْحُونَ kelimesi, yine Ebu Saîd el-Hudrî’nin rivâyet ettiği bir Hz. Peygamber tarafından “تَسْوِيهِ النَّارِ فَتَقْلَصُ شَفْنَهُ الْعَالِيَةَ” حَتَّى تَبْلُغَ وَسَطَ رَأْسِهِ، وَتَسْرَخِي شَفْنَهُ السُّفْلَى حَتَّى تَضْرِبَ سُرَّتَهُ yarısına çekilmesi, alt dudağın göbeğe kadar sarkmasıdır [pişmiş kelle sureti]³⁸⁸ şeklinde açıklanmıştır.

³⁸³Buhârî; *es-Sahîh*, K. *Tefsir*, 32, B. *Tefsîru Sureti Tenzil [secde]*, c.3 s.1503 (no.4779,4780); Tirmizi, *es-Sünen*, K. *Tefsiru’l-Kur’ân*, 33, B. *Suretu es-Secde* s.619 (no:3197).

³⁸⁴الصُّورُ kelimesi tamamında نُفِّحُ/يُنْفِخُ kelimeleriyle olmak üzere 10 âyette geçmektedir. Bkz: 6/Enam:73; 18/Kehf:99; 20/Taha:102; 23/Mü’minun:101; 27/Neml:87; 36/Yasin:51; 39/Zümer;68; 50/Kaf:20; 69/Hakka:13; 78/Nebe:18.

³⁸⁵Tirmizi, *es-Sünen*, K. *Tefsiru’l-Kur’an*, 40, B. *Suretu’z-Zümer*, s 628 (no:3244).

³⁸⁶الْمُهْلُ lafzı Kur’ân’da 18/Kehf:29; 44/Duhan:45 ve 70/Meâric:8 âyetlerde olmak üzere toplam üç yerde zikredilir. Hepsinde de kıyametin ahvali ve azabı tasvir edilmektedir.

³⁸⁷Tirmizi, *es-Sünen*, K.*Tefsiru’l-Kur’an*, 68, B. *Suretu Seele Sêilün*, s. 643 (no:3322).

³⁸⁸Tirmizi, *es-Sünen*, K.*Tefsiru’l-Kur’ân*, 24 B. *Suretu’l-Mü’minin*, s 613-14 (no:3176).

Hız. Peygamber, İlk iki misalde görüldüğü üzere bazen âyetlerde yer alan manası açık olmayan cümlelerle ilgili açıklamalarda bulunmuş ve âyetleri kendi bağlamları içerisinde açıklama yoluna gitmiş, üçüncü misalde olduğu gibi bazen anlamı kapalı kelimelerle ilgili izahatta bulunmuş ve kelimeyi mürâdif anlamı ile açıklamış bazen ise son iki misalde olduğu üzere lafzı lugavî anlamı ile açıklayarak mefhumu tasvir etmiş, Kur'ân'ın manasını tespit etmek için anlamı kapalı ifade ve lafızların araştırılması noktasında bize hem önderlik hem de örneklilik teşkil etmiştir.

Risâlet görevini Allah'tan aldığı vahiy doğrultusunda yürüten³⁸⁹ Kur'ân'ı en iyi anlayan kişi ve onun ilk müfessiri olan Hız. Peygamber'in yaptığı bu izahlar aynı zamanda tefsir ve Garîbu'l-Kur'ân ilminin ilk safhasını teşkil etmiştir. İleriki yıllarda yapılacak tefsir çalışmalarında ve Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerin yazımında bu yöntem takip edilegelmiştir. Dil bilginlerinin yaptığı gibi Hız. Peygamber garib kelimeleri izah ederken şiirle ya da lugavî unsurlarla istişhatta bulunmamıştır. Çünkü O'nun buna ihtiyacı yoktu. Arap dili hususunda özel bir konuma sahipti. Yukarıda ifade edildiği üzere O dile her yönüyle hâkimdi ve Arapların en fasîhi idi.³⁹⁰ “Peygamberimizin tefsirinde Allah'ın muradını beyan vardır. O'nun tefsiri, hükümleri açıklamak, güzel ahlakı şerh ve ona teşviktir. Âyetlerdeki kelime manalarından ziyade âyetin bütün

---

³⁸⁹ 53/Necm:3 “Kişisel arzularına göre konuşmamaktadır.”

³⁹⁰ أَنَا أَعْرَبُ الْعَرَبِ وَأَدْتَنِي فُرَيْشٌ وَنَشَأْتُ فِي سَعِيدِ بْنِ بَكْرِ فَأَنِّي يَا تَبْنِي اللَّحْنُ؛ (Ben Arapların en fasîhiyim, Kureyş soyundanım ve Benî Sa'd kabilesinde yetiştim. Benden dille ilgili bir hata nasıl ortaya çıkabilir ki?) Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, tah. Hamdî Abdulmecid es-Selefî, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983) c.6, s.35-36 (no:5437); Ali b. Husameddin el-Muttakî, *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-aqvâl ve'l-ef'âl*, (Beirut: Müessesetu'r- Risale, 1989) c.11 s,527 (no: 31873).

olarak manasını öğretirdi”³⁹¹ İfadeleri O’nun tefsirini özetler mahiyette olup lisân-ı kâlden ziyade lisân-ı hâl ile Kur’ân’ı tefsir ettiğini beyan etmektedir.

Genel olarak anlamı kapalı ifadeler, özel olarak garib kelimelerle ilgili Kur’ân’dan ve Hz. Peygamberin hadislerinden seçtiğimiz, bize bu mevzûda rehberlik edecek misallerden sonra şimdi sahâbenin bu meseleye yaklaşımına değinmek istiyoruz.

4. b. Sahâbe Döneminde Garîbu’l-Kur’ân

Kur’ân³⁹² ve hadislerde³⁹³ defâaten kendilerinden övgüyle bahsedilen, Hz. Peygamber tarafından Kur’an eğitimi için örnek gösterilen³⁹⁴, Onun duâsına mazhâr olan³⁹⁵, Kur’an’ı kaynağından öğrenip, vahyin inişine şâhit, gayesine vakıf olan, onu en iyi bilen³⁹⁶, Hz. Peygamber’den sonra Kur’ân’ın anlaşılması hususunda en etkin rolü üstlenen³⁹⁷, İslam’ın kurucu nesli olan ashâbın açıklamaları tefsirin üçüncü kaynağını oluşturmakta, Kur’ân’ı anlama hususunda gösterdikleri çabalar da bize örneklik teşkil etmektedir.

---

³⁹¹ Cerrahoğlu, “Tâbiîlerin Tefsir İlmine Hizmetleri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 31:3 (1972) s.152.

³⁹²59/Haşr:9; 48/Fetih:29; 22/Hac:58; 16/Nahl:41; 9/Tevbe:20; 8/Enfal:72,74, 75.

³⁹³ Buhârî; *es-Sahîh*, K. *Fedâilu Eshâbi’n-Nebiy*, B. 1-30, c. 3, s. 1123-1155; Müslim, *es-Sahih*, K. *Fedâilu Eshâbi’n-Nebiy*, B. 1-76, s. 486-528.

³⁹⁴ Buhârî; *es-Sahîh*, K. *Fedâilu Eshâbi’n-Nebiy*, B. 26, c.3, s.1152-1153 (No: 3758, 3760).

³⁹⁵ Buhârî; *es-Sahîh*, K. *Fedâilu Eshâbi’n-Nebiy*, B 24, c.3, s.1152 (No:3756).

³⁹⁶ Müslim, *es-Sahih*, K. *Fedâilu Eshâbi’n-Nebiy*, B.36, s.508 (No:1694-1695).

³⁹⁷ Yusuf Abdullah Muhammed Abdi’l-Berr, *el-İstî’âb fî ma`rifeti’l-aşhâb*, tah. Muhammed Ali el-Becâvî, (Beyrut: Dâru’l-Ceyl, 1992) c.2. s.957 (tek cilt halinde).

Meşhur Endülüslü, Mâlikî fakîhi ve dil âlimi Şâtîbî (v.790/1388), *el-Muvâfaķāt* isimli eserinde teklifi hükümlerle ilgili Hz. Peygamberin beyanının sıhhatinde şüphe olmadığını delillerini ortaya koyduktan sonra aynı konuda sahâbenin icmâ ettiği durumlarda da bir şüphe olmadığını ifade eder. Aynı zamanda sahâbenin eşsiz değerini de ortaya koyar ve bunu iki gerekçeye dayandırır:

- a) Arap diline vakıf, fasih Araplardan olmaları hasebiyle Kur’ân ve sünneti en iyi bilen kişiler olmaları.
- b) Yaşanan olay ve hadiseler, kitap ve sünnet vasıtası ile inen vahye doğrudan muhatap olmaları sebebiyle, [nas ve olaylar arasındaki] karineleri en iyi anlayan, esbâb-ı nüzûlü en iyi bilen, diğer kimselerin idrak edemediği incelikleri idrak eden kimseler olmaları. Çünkü onlar teklifi hükümler ve onların karineleri ile ilgili kendilerinden sonra hiç kimsenin görmediği şeyleri görmüşlerdir. Gören ise görmeyen gibi değildir.³⁹⁸

Sahâbe, âyetleri tefsir ederken Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsirinden istifâde etmiş, Hz. Peygamber’den duydukları malumatı aktarmış, herhangi bir açıklamanın yapılmadığı âyetleri ise kendi icthatları doğrultusunda izah etmişlerdir. Arap diline vukûfiyetlerine ve çeyrek asra yakın bir süreçte tedrici olarak inzâl edilen âyetlerin muhatapları ve canlı müşahitleri olmalarına rağmen bir kısım sahâbe kendilerine yabancı gelen garib kelimelerden söz etmiş ve anlamlarını tespit hususunda çaba sarf etmişlerdir.

Örneğin Hz. Ebu Bekir (v.13/634) kendisine “وَفَايَكُ وَأَبَا”³⁹⁹ âyetinin anlamı sorulduğunda “eğer Allah’ın kitabında manasını bilmediğim bir şey hakkında konuşursam hangi sema beni gölgelendirir, hangi yer beni barındırır?” buyurmuştur.⁴⁰⁰

³⁹⁸ İbrahim b. Musa eş-Şâtîbî, *el-Muvâfaķāt*, tah. Ebu Ubeyde (Hasan el-Selman), (Hubar (Suud): Dâru ibn el-Affan, 1997) c. 4, s.127-128.

³⁹⁹ 80/Abese:31 “Meyveler ve çayırlar bitirdik”.

⁴⁰⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.344.

H. Ömer (v.23/644), bir gün minberde aynı âyeti okumuş “فَاكِهَةٌ” kelimesinin meyve manasına geldiğini biliyoruz ama أَبَا ne anlama gelmektedir?” diye sormuş, biraz düşündükten sonra anlamını hatırlayarak “bu bir ot çeşididir” sözleri ile kelimeyi îzah etmiştir.⁴⁰¹

Sâid b. Cübeyr (v.94/713 ?)’e “وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا”⁴⁰² âyetinin anlamı sorulmuş o da aynı soruyu hocası İbn Abbas’a sorduğunu ancak onun cevap vermediğini haber vermek suretiyle, kelimenin anlamı hususunda her ikisinin de bilgilerinin olmadığını ifade etmiştir. Yine İbn Abbas Kur’ân’daki bütün kelimelerin anlamlarını bildiğini ancak “غَسِيلِينَ”⁴⁰³, “حَنَانًا”⁴⁰⁵, “الْأَوَاهُ”⁴⁰⁴ ve “الرَّقِيمِ”⁴⁰⁶ kelimelerinin manaları hakkında bir fikrinin olmadığını beyan etmiştir.⁴⁰⁷

Garib ifade/kelimelerle ilgili açıklamada bulunmak suretiyle İslam’ın ilk yıllarından itibaren manası kolaylıkla anlaşılmayan kelimelerle ilgilendiklerini bize gösteren sahâbe-i kiram yalnız mezkûr kişilerden ibaret değildi. Hz. Ali (v.40/661), 51/Zâriyât suresi 1. âyette yer alan “الذَّارِيَّاتِ” kelimesini “الرِّيَّاحِ” (rüzgâr) lafzı ile;⁴⁰⁸ Abdullah b. Mesud (v.32/652-53) 53/Necm, 18, “لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى”⁴⁰⁹ âyetini

---

⁴⁰¹ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.344.

⁴⁰² 19/Meryem:13 “Ona katımızdan şefkat (verdik)”.

⁴⁰³ 69/Hakka:36.

⁴⁰⁴ 9/Tevbe:114.

⁴⁰⁵ 19/Meryem:13.

⁴⁰⁶ 18/Kehf:9.

⁴⁰⁷ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XXI, s.83; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.344.

⁴⁰⁸ Buhârî, *es-Sahîh*, K. *Tefsir*, 51 B. *Tefsîru Sureti Zâriyât*, c. 3 s.1540, (قَالَ عَلِيٌّ عَلَيْهِ) قَالَ عَلِيٌّ عَلَيْهِ (السَّلَامُ: الذَّارِيَّاتُ الرِّيَّاحُ) Buhârî ta’lık olarak yer vermiştir.

⁴⁰⁹ Hiç kuşkusuz o, rabbinin ayetlerinden en büyüğünü görmüştü.

“رَأَى رَفْرَفًا أَحْضَرَ قَدْ سَدَّ الْأَفْقَ”⁴¹⁰ ifadeleri ile; Berâ b. Âzib (v.71/690[?]) ise 76/İnsan, 14, “وَذَلَّلْتَ فُطُوفَهَا” âyetini “يَفْطُفُونَ كَيْفَ شَاؤُوا” [cennet meyvelerini] Diledikleri şekilde koparıp alabilirler”⁴¹¹ şeklinde açıklamıştır.

Yukarıda zikredilen misallerde görüldüğü üzere bazı sahâbelerden garib kelimelerle alakalı rivâyetler gelmişse de bunlar münferit düzeyde kalmıştır. Tefsir ilmi denildiğinde akla ilk gelen sahâbi, yine Garîbu'l-Kur'ân konusunda otorite kabul edilen ve bu ilmin kurucusu olan Abdullah b. Abbas'tır. Hz. Peygamber'den sonra Müfessirlerin ilki, önderi olan⁴¹² ve kendisinden her âyet hakkında bir veya birden fazla rivayet gelen İbn Abbas, tefsir ve Garîbu'l-Kur'ân ilminde özel bir konuma sahiptir.⁴¹³ Kendi beyanı ile birkaç kelime dışında Kur'ân'ın tamamına vâkıf olan, sahâbenin ileri gelenleri arasında sözü dikkate alınacak kadarengin bilgiye sahip olan İbn Abbas, haklı olarak Kur'an'ın tercümanı anlamında “tercümânü'l-Kur'ân”, tefsir ilminin okyanusu

⁴¹⁰ Buhârî, *es-Sahîh, K. Tefsir, 53 B. Tefsîru Sureti Necm*, c.3 s.1542 (no:4858), İbn Hacer (v.852/1449), bu ifadeyi ilgili diğer hadislerle destekleyerek Cebrail'in yeşil bir giysi içerisinde ufku kapladığı şeklinde yorumlamıştır. (Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, tah. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz – Muhammed Fuad Abdalbâkî – Muhibbiddin el-Hatîb, (Kahire: Mektebetü's-Selefiyye, ths.) c.8, s.611.

⁴¹¹ Buhârî, *es-Sahîh, K. Tefsir, 76 B. Tefsîru Sureti'l-İnsan*, c.3, s.1578.

⁴¹² Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, c.1 s.64.

⁴¹³ Râzî'nin tefsir kaynaklarından birisi de İbn Abbas'tan gelen nakillerdir. O, tefsir rivâyetleri içinde en fazla İbn Abbas'ın nakillerine yer vermiş, neredeyse her âyetin îzâhında bir veya birden fazla rivâyeti ondan nakletmiştir. Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIV, s.75, 76, 81,82, 83, 90, 95, 98, 99, 155, 160, 164, 178, 196, 197, 198, 208, 212, 213, 217, 220, 224, 225, 226.

anlamında “bahru’t-tefsir” ve ümmetin bilgini anlamında “hıbru’l-ümme” ünvanları ile vasıflandırılmıştır.⁴¹⁴ O, Dini ilimlerde derin bilgiye ve üstün yorum gücüne nail olma hususunda Hz. Peygamber’in duasına mazhar olan müstesna simalardan biridir.⁴¹⁵

Ona izafe edilen Garibu’l-Kur’ân türü eserlerin, kendisi ya da derslerine iştirak eden öğrencileri tarafından yazıldığı şeklinde farklı yaklaşımlar söz konusu olsa da bu sahada çalışmalar yapan ilk kişinin İbn Abbas olduğu şeklinde genel kabul vardır.⁴¹⁶ Bu eserler, tefsir, Arap dili açısından son derece önem arz etmekte ve Garibu’l-Kur’ân ilminin ilk telif unsurlarını oluşturmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere Kur’ân’la ilgili eşsiz bir bilgi birikimine sahip olması açısından bu tür eserleri Onun kendisinin kaleme alması mümkündür. Ancak ister şiirle istişhad, isterse genel tefsir rivâyetleri olsun İbn Abbas’a dayandırılan rivâyetlerin sıhhat açısından hepsinin bir olmadığı

---

⁴¹⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, c.6, s.327-328, 331; İbn Hacer, *el-İsâbe* c.6, s.234-235, 238; Şemsü’d-din Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l- (tabakâtü’l-)meşâhîr ve’l-a’lâm*, tah. Omer Abdusselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l Arabî, 1990) c.5, s.151.

⁴¹⁵ اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ وَعَلِّمَهُ التَّأْوِيلَ (Allah’ım onu dinde fakih kıl ve ona te’vili öğret), Müslim, *es-Sahih*, K. . *Fedâilu eshâbi’n-nebiy* B.33, s. 507 (No:1689); Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa’lebî en-Nisâbûrî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân (Tefsiru’s-Sa’lebî)*, tah. Ebu Muhammed b. Âşur – Nazîru’s-Sâidî (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsü’l-Arabî, 2002), c.1, s.75.

⁴¹⁶ ez-Zehebî, *Târîhul-İslâm*, c.5, s.151; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.345; Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l- Arabî*, c.1, s.66; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, c.1, s.58.

içlerinde zayıf ve mevzû nitelikli isnatların da var olduğu ve bu hususta temkinli olunması gerektiği yönünde değerlendirmeler vardır.⁴¹⁷

İbn Abbas, şiirle istişhad alanında temâyüz etmiş ve garib kelimeleri açıklarken şiirden fazlasıyla istifade etmiştir. İslam'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber, Kur'ân ve Müslümanlara karşı hakaret ve baskı vasıtası olarak kullanılan şiir, zamanla İslam'a ve tefsire hizmet edecek konuma getirilmiştir. Müşriklerin inananlara karşı kullandıkları şiir unsuru, müminler tarafından müşriklere karşı kullanılmaya başlanmış, sonuçta Arapların en köklü edebi geleneği olan şiir, Kur'ân'daki garib kelime ve manaların anlaşılır kılınması için başvurulan muteber bir külliyat haline getirilmiştir.⁴¹⁸

Şiirle istişhad, sahâbe dönemine kadar uzanacak kadar köklü bir uygulamaya sahiptir. Hz. Ömer bir gün minberde iken 16/Nahl suresi 47. ayetteki⁴¹⁹ “أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَىٰ” ifadesinin ne anlama geldiğini sormuş, insanlar sukût etmişler, Benî Huzeyl kabilesinden yaşlı bir kimse bu bizim lehçemizdendir التَّنْقِصُ (yavaş yavaş noksanlaşmak, harap, viran olmak) anlamına gelmektedir demiştir. Hz. Ömer: “Araplar bu kelimeyi şiirlerinde kullanıyorlar mı” diye sormuş o kişi de şairleri Ebu Kebir el-Huzeli'nin تَخَوُّفٍ kelimesini kullandığı şiirini, mananın doğruluğuna şahit tutmuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer:

---

⁴¹⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.88-89; İsmail Aydın, “İbn Abbas: Filolojik Tefsirin Öncüsü”, *Ekev Akademi Dergisi*, 15:48 (2011), s.119.

⁴¹⁸ Mustafa Kayhan, “Şiirle İstihad Açısından Kurtubî Tefsiri (Ankebut Suresi Örneği)”, *Türkish Studies: Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages*, 12/27, (2017), s.262.

⁴¹⁹ أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَىٰ تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ, yoksa Allah'ın içlerine felaket korkusu salarak kendilerini cezalandırmayacağına dair bir güvenceleri mi var? Ama sizin rabbiniz kuşkusuz çok şefkatli, çok merhametlidir.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ، عَلَيْكُمْ بِدِيَوَانِكُمْ شِعْرَ الْجَاهِلِيَّةِ، فَإِنَّ فِيهِ تَفْسِيرَ كِتَابِكُمْ وَمَعَانِي كَلَامِكُمْ

“Ey insanlar! Dîvânınıza yani cahiliye şiirine yönelin. Onda kitabınızın tefsiri ve kelamınızın anlamları vardır” buyurmuştur.⁴²⁰

İbn Abbas bu yöntemi daha da ilerleterek hâricilerin reisinin kendisine sorduğu iki yüz kadar âyetteki lafızların anlamlarına şiirle delil getirmek suretiyle cevap vermiş ve Garîbu'l-Kur'ân ilimleriyle ilgili kendisine isnat edilen üç eserden biri olan *Mesâilu Nâfi b. el-Ezrak* ortaya çıkmıştır. Böylelikle o, Kur'ân'da anlamı kapalı olan lafız ve manaların anlaşılması için uygulanan şiirle istişhad metodunun kurucusu ve öncüsü olmuş, “Kur'ân'daki garib kelimelerle ilgili bana bir şey soracağınız zaman onu şiirde arayın. Çünkü şiir Arap'ın divanıdır”⁴²¹ sözü ile bu hususta çalışmalar yapılmasını teşvik etmiştir.

Yukarda sözü edilen Hâricilerin reisi Nâfi b. Ezrakla İbn Abbas arasında geçen hadise şöyle cereyan etmiştir: İbn Abbas Kâbe'nin avlusunda bulunduğu esnada insanlar etrafını sarmış ve Kur'ân tefsiri ile alakalı sorular sormaya başlamışlardı. Bunu gören Nâfi, arkadaşı Necde b. Uveymir'e “kalk! Bilgisi olmadığı konularda Kur'ân tefsirine cüret eden şu kişiye gidelim” dedi. Beraberce yanına geldiler ve “biz sana Allah'ın kitabından bazı şeyler sormak istiyoruz. Allah, Kur'ân'ı apaçık bir Arapça ile indirmiştir. Onu bize tefsir et ve Arap dilinden karşılığını getir” dediler. İbn Abbas bütün sorularına Arap şiirinden delil getirmek suretiyle cevap verdi.

⁴²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, s.40; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, c.12, s.332.

⁴²¹ Zerkeşi, *el-Burhân*, c.1, s.293; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.387; benzer rivayetler için bkz: Ebu Bekir Muhammed b. Kasım b. Beşar el-Enbâri, *Kitâbü İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'*, tah. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dîmeşk: Matbûātu Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyyeti bi Dîmeşk, 1971), s.100-101.

Bu hadisede İbn Abbas'la Nâfi b Ezrak'ın arasında geçen ilk diyaloga, örnek olması kabilinden burada yer vermek istiyoruz.

فَقَالَ نَافِعٌ: أَخْبَرَنِي عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: (عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ عِزِينَ)⁴²²

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ (عِزِينَ): أَلَخَلَقُ الرَّقَّاقَ

فَقَالَ نَافِعٌ: هَلْ تَعْرِفُ الْعَرَبُ ذَلِكَ :

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: نَعَمْ، أَمَا سَمِعْتَ عُبَيْدَ ابْنَ عَبْرَةَ وَهُوَ يَقُولُ:

فَجَاءُوا يُهْرَعُونَ إِلَيْهِ حَتَّى يَكُونُوا حَوْلَ مَنبَرِهِ عِزِينَاً

Nâfi: (عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ عِزِينَ) âyetinde[ki عِزِينَ kelimesinden] bize bahset.

İbn Abbas: عِزِينَ, dost halkaları, grupları anlamına gelmektedir.

Nâfi: kelimenin bu anlamını Araplar biliyorlar mı?

İbn Abbas: Elbette, Ubeyde b. Abras'ın şiirindeki şu sözü duymadın mı?

“Koşarak ona geldiler ve minberinin etrafında halka, grup oluşturdular.”⁴²³

İbn Abbas'ın genel olarak Kur'an'ı ve özel olarak ondaki anlamı kapalı kelimeleri izah etmek için yaptığı bu çalışmalar Kur'an'ı dil bilimsel yolla, lugavî unsurlar ile açıklamanın ilk örneklerini teşkil etmiştir. Tabiîn döneminin önde gelen âlimlerinden olup aynı zamanda onun ders halkasında bulunan öğrencileri onun açmış olduğu yolu takip ederek daha da geliştirmişler⁴²⁴ böylelikle tefsir ilminde dile ağırlık veren bir ekol ortaya çıkmıştır.

İbn Abbas'ın özel konumu istisna tutulursa sahabe döneminde genel olarak şekli müşkiller ve belli garib kelimeler dışında Kur'an lafızlarının mana, maksat ve delâlet

⁴²² 70/Meâric:37, grup grup sağdan soldan sana doğru (koşuyorlar).

⁴²³ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.388.

⁴²⁴ Sezgin, *Târîhu 't-türâsi 'l-'Arabî*, c.1, s.65.

yönünden araştırılmasına ihtiyaç hissedilmemiştir. Çünkü ashâb dile hâkimdi ve yabancı unsurlarla etkileşim sonraki yıllara göre daha sınırlı olduğu için Arap dili bozulmamıştı. Âyetlerin nüzûlüne şahit olduklarından dolayı Kur'ân'ın maksat ve delâletini çok rahat kavrayabiliyor, Zihinlerine takılan konularda Hz. Peygamber'den ya da sahâbenin ileri gelenlerinden yardım almak suretiyle sorularına cevap bulabiliyorlardı. Bu sebeple Sahâbenin tefsiri kendi içtihatlarının söz konusu olmadığı sahada Hz. Peygamber'e nispet edilerek merfu hadis, içtihadın söz konusu olduğu sahada ise kendilerine nispet edilmek suretiyle mevkuf hadis hükmünde sayılarak ittifakla kabul görmüştür.⁴²⁵

Onların cevap aradıkları sorular, lafızların lugat anlamlarından ziyade şer'î, dini anlamlarıyla ilgiliydi. Örneğin 6/Enam, 82, “...الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ...”, inanıp ta imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya...” . âyeti nazil olunca âyetin mefhumu sahâbeye ağır geldi. Hz. Peygamber'e gelerek “hangimiz kendimize zulmetmedik ki” diyerek âyetin maksadını öğrenmek istediler. O da “âyette ifade edilmek istenen sizin zannettiğiniz gibi değildir. Buradaki zulüm 31/Lokman, 13, “يَا بَنِيَّ لَا تَشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ”, sevgili oğlum! Allah'a ortak koşma; çünkü ona ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır” ayetinde Hz. Lokman'ın oğluna söylediği gibidir”⁴²⁶ buyurmuş ve ظُلم kelimesinin lugat anlamından farklı olarak şirk anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.

---

⁴²⁵ Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, c.2, s.13.

⁴²⁶ Müslim, *es-Sahîh, K. Tefsir*, B. 14, s.643 (no:2136); Buhârî, *es-Sahîh, K. Tefsir*, 3 B. *Tefsîru Sureti'l Maide*, c.3 s.1413, (no: 4629); diğer bir örnek olarak Adiy b. Hâtim'in 2/Bakara:187, âyetteki “...الْحَبِطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْحَبِطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ...” ifadesinin mecazi boyutunu farklı anlaması verilebilir. (Buhârî, *es-Sahîh, K. Tefsir*, 28 B. *Tefsîru Sûreti'l Bakara*, c.3 s.1364, (no: 4510-4511).

4. c. Tabiîn Döneminde Garîbu'l-Kur'ân

Fetihler aracılığıyla geniş bir coğrafî sahada insanların İslam'la tanışıp farklı inanç, kültür ve anlayışa sahip kişilerin Müslüman olması neticesinde daha önce söz konusu olmayan bir takım konular gün yüzüne çıkmıştır. Çeşitli beldelere idârî veya ilmî tadrîsat amacıyla yayılan sahâbenin çabaları, onların yetiştirdiği tabiîn'in bu konudaki hassasiyeti, ortaya çıkan soru ve sorunlara çözüm bulma amacıyla gerçekleştirilen ilmi faaliyetler neticesinde Kur'ân tefsirine yoğun ilgi gösterilmiştir. Çünkü Kur'ân Müslümanların hayat rehberi, temel anayasası ve ilk müracaat kaynağıydı.

Tefsirle ilgili rivâyetlerin çoğunluğu tabiînden gelmiştir. Hz. Peygamber ve sahâbe kendilerine kapalı gelen sınırlı sayıdaki âyetleri tefsir etmişlerdir. Peygamber eğitiminde yetişen bu ilk nesilden uzaklaşıldıkça anlaşılmayan ifadeler çoğalmış, tabiîn bu açığı kapatmak için tefsir ilmiyle daha fazla iştigal etmiştir. Tabiîn dönemi müfessirleri de âyetlerin âyetle ve hadisle tefsirinden faydalanmış, sahâbenin ayetlerle ilgili Hz. Peygamberden naklettikleri ve kendi görüşleri ile ortaya koydukları îzâhattan istifade etmişlerdir. Sahâbeden kendilerine malumatın gelmediği konularda ictihad etmek suretiyle kendi görüşlerini ortaya koymuşlar, aynı zamanda Arap dilinden de yararlanmışlardır.⁴²⁷

Bu süreçte tefsir ekolleri teşekkül etmiş, bu ekollerin kurucusu ve muallimleri sahâbe, talebeleri ise onlara ittibâ edip yollarını takip eden İslam'ın ikinci nesli tabiîn olmuştur.⁴²⁸ Tefsir sahasında bu ekollerden Mekke, Medine ve Irak ekolleri şöhret bulmuştur.

---

⁴²⁷ Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, c.1, s.76.

⁴²⁸ Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, c.1, s.76-77; Zurkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, c.2, s.14.

Mekke ekolünün önderi ve muallimi yukarıda meziyetlerine değindiğimiz Abdullah b. Abbas'tır. Hadis ilminde en çok hadis rivâyet eden sahâbilerden (Muksirun)⁴²⁹, yine fıkıh sahasında verdiği fetvalarla meşhur olan Abâdile (Abdullahlar)⁴³⁰, den olan İbn Abbas ve onun kurduğu ekolün mensupları, insanlar içinde tefsir ilmini en iyi bilen kişiler olarak addedilmiştir.⁴³¹ Mücahid b. Cebr (v.103/721), İkrime el-Berberî (v.105/723), Said b. Cübeyr (v.94/713), Katâde b. Diâme (v.117/735) ve Dahhak b. Müzâhim (v.105/723) Mekke ekolü müntesiplerinin en meşhur olanlarıdır.

Bu ekolün en güvenilir, en sika müfessiri Mücâhid b. Cebr'dir.⁴³² Kur'ân'ın tamamını İbn Abbas'a otuz kez arz ettiğini⁴³³, yine bütün Kur'ân'ı İbn Abbas'a üç kez

---

⁴²⁹ Muhammed b. Muhammed Ebu Şehbe, *el-Vasît fi Ulûmi Mustalahi'l-Hadis* (Kuveyt: Âlemu'l-Ma'rife, 1983), s.62-63; Cemal Ağırman, "Müksirûn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.31, s.534.

⁴³⁰ Abâdile, Hanefilere Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbas'tır. Hanefilerin dışındakiler ise bu ifadenin kapsamından Abdullah b. Mesud'u hariç tutup onun yerine Abdullah b. Amr b. As ve Abdullah b. Zübeyr'i dâhil etmişlerdir. Bkz: Celâlettin es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, tah. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Ferayânî (Beyrut: Mektebetu'l-Kevser, 1415), s.679; Tahânevî, *Keşşâfî Istilâhâti'l-fünûn*, s.1161.

⁴³¹ İbn Teymiyye, Takıyyud'din Amed b. Abdilhalim, *Muqaddime fi uşûli't-tefsîr*, tah. Adnan Zarzur (Dımaşk: byy. 1972), s.35.

⁴³² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.119.

⁴³³ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, tah. Ali Muhammed Bâcevî, (Beyrut: Dâru'l-Mârife, thsz), c.3, s.439; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (Kâhire: Daru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1993) c.10, s.43.

arz ettiğini ve her bir âyet üzerinde tek tek durarak nerede ve nasıl bir şekilde indiğini ayrı ayrı sorduğunu bizzat kendisi haber vermektedir.⁴³⁴ O, İbn Abbas'ın açıkladığı kelime/âyetlerle ilgili tefsir rivâyetlerini aktarmış, açıklamadıklarını ise kendisi izah etmiştir. Tabiîn müfessirleri içerisinde, âyetlerin kelime anlamı ile ilgili en fazla rivâyetin nakledildiği kişi Mücâhid'tir. O'ndan gelen rivâyetlerin çoğunu garib ve muğlak kelimeler oluşturmaktadır. Mücâhid'ten gelen bu kelime açıklamaları sebebiyle Arap dilini kaynak ve metot olarak en fazla kullanan ekolün Mekke ekolü olduğu ifade edilmiş,⁴³⁵ Mücâhid'te Kur'ân'daki garib kelimeleri îzah hususunda sahâbeden sonra gelen ilk Arap lugatçısı olarak nitelendirilmiştir.⁴³⁶ Örnek verecek olursak, 11/Hud, 36. âyette yer alan “تَقْرَضُهُمْ” kelimesini üzölmek (تَحْرَنُ)⁴³⁷; 18/kehf, 17. ayetteki “تَقْرَضُهُمْ”

⁴³⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c.10, s.43: Mekke ekolü müfessirleri içerisinde Buhâri'nin *es-Sahîh*'inde Kitâbu't-tefsir bölümünde, ta'lık yoluyla en fazla kelime anlamı açıklamasında bulunan müfessir Mücâhid b. Cebr'dir. (c.3, s.1351, 1377, 1437, 1438, 1439, 1448, 1449, 1451,1454) İsnad zinciri yoluyla İbn Abbas'tan en fazla rivayette bulunan ise Said b. Cübeyr'dir. (c.3 s.1354, no: 4481; s. 1395, no:4584; s. 1397, no: 4590; s.1400, no: 4599...).

⁴³⁵ Muhammed b. Abdullah b. Ali el-Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn, Arz ve Dirâsetu Mukârene* (Riyad: Dâru'l-Vatan lin-Neşr, tsz .), c.2, s.684.

⁴³⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.120-121, (Mekke ekolü müfessirleri içerisinde Buhâri'nin *es-Sahîhi*'nde Kitabu't-tefsir bölümünde, ta'lık yoluyla en fazla garib kelimenin anlamını açıklayan müfessir Mücahid b. Cebr'dir. (c.3, s.1351, 1377, 1437, 1438, 1439, 1448, 1449, 1451,1454) İsnad zinciri yoluyla İbn Abbas'tan en fazla rivâyette bulunan ise Said b. Cübeyr'dir. (c.3 s.1354, hadis no: 4481; s.1395, no:4584; s. 1397, no: 4590; s.1400, no: 4599).

⁴³⁷ Buhârî, *es-Sahîh, K. Tefsir, 11. B. Tefsîru Sureti Hud*, c.3, s.1438.

lafzını terk etmek, dokunmadan geçmek (تَتْرُكُهُمْ)⁴³⁸ ve 33/Ahzab, 26. âyette yer alan “صَيَّاصِيهِمْ” lafzını saray, kale (فُصُورِهِمْ)⁴³⁹ şeklinde açıklamıştır.⁴⁴⁰ O, garib kelimelerle ilgili yaptığı izahatta nadir de olsa hataya düşmüştür. Örneğin 12/Yusuf sûresi 31. âyette zikredilen ve kendisine yaslanılan mekân anlamındaki⁴⁴¹ “مُنَّكَ” kelimesini “أُتْرُجُ” (turunç, ağaç kavunu)⁴⁴² şeklinde açıklamıştır.⁴⁴³

Bir diğer tefsir ekolü olan Medine ekolünün kurucusu ve muallimi ise Ubey b. Ka'b'(v.33/654 [?]) tır.⁴⁴⁴ Akabe biatlarına katılan yetmiş kişinin içerisinde yer almış, cahiliye döneminde okuma yazma bilen az sayıdaki kişilerden biri olup asr-ı saadette vahiy kâtipliği yapmıştır.⁴⁴⁵ Medine’de kalarak eğitim faaliyetlerine devam etmiş

⁴³⁸ Buhârî, *es-Sahîh, K. Tefsir, 18. B. Tefsîru Sureti Kehf*, c.3, s.1463.

⁴³⁹ Buhârî, *es-Sahîh, K. Tefsir, 33. B. Tefsîru Sureti Ahzab*, c.3, s.1504.

⁴⁴⁰ Râzî'nin Mekke ekolü içerisinde kendisinden en fazla rivayet naklettiği müfessir, Mücâhid b. Cebr'dir. Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, III, 107; XIV, 75, 99, 212, 218, 224; XXXI, 115, 142.

⁴⁴¹ Isfahâni, *el-Müfredât*, s.167.

⁴⁴² Serdar Mutçalı, *el-Mu'cemu'l-Arabiyyul-Hadis*, (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1999) s. 3.

⁴⁴³ Buhârî, *es-Sahîh, K. Tefsir, 33. B. Tefsîru Sureti Yusuf*, c. 3 s. 1443; Ragıp İsfahâni *el-Müfredat* isimli meşhur eserinde مُنَّكَ kelimesine turunç anlamı verildiğini beyan edip kaynak olarak Mücahid'in söz konusu ifadesini göstermiştir. Isfahâni, *el-Müfredât*, s. 167.

⁴⁴⁴ Râzî'nin âyetleri tefsir ederken görüşlerine yer verdiği sahâbelerden birisi de Übey b. Ka'b'tır. Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, III, 107; IV, 13; XXXI, 177.

⁴⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c.3, s.462.

tabiinden birçok kişiye kurmuş olduğu medresede tefsir dersleri vermiştir. Kendisinden ders alan çok sayıda tabiîn müfessiri bulunmakla birlikte en meşhurları Ebu'l-Aliye er-Riyâhî (v.90/709), Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (v.108/726 [?]) ve Zeyd b. Eslem el-Adevî (v.136/754)' dir.⁴⁴⁶ Bu ekolün önde gelen müfessirlerinden Ebu'l-Aliye'nin "Hz. Peygamber'in vefatından sonra on yıl Kur'an okudum" sözünü Katâde nakleder. Kütübü sitte eserlerinden *es-Sünen* sahibi Ebu Davud (v.275/889)'un oğlu İbn Ebi Davud (v.316/929), Ebû Aliye hakkında "Sahâbe'den sonra kıraat konusunda Ebû Aliye'den daha bilgili kimse yoktur" ifadesini kullanmak suretiyle onun üstün ilmî meziyetini ortaya koymuştur.⁴⁴⁷ Ebû Âliye'nin 2/Bakara, 10 âyetteki "مَرَضٌ" kelimesine şüphe (شكّ) anlamı vermesini kelime açıklamasına örnek verebiliriz.⁴⁴⁸

Meşhur tefsir ekollerinin sonuncusu olan Küfe ekolü, "Nassın söz konusu olmadığı durumlarda i'mâli fikir ve nazarla şahsi görüşünü ortaya koymak"⁴⁴⁹ anlamındaki re'y ekolü gibi Irak'ta tezâhür etmiştir. Her iki ekolün kurucusu, Hz. Ömer zamanında Küfe'ye muallim olarak gönderilen Abdullah b. Mesud'tur.⁴⁵⁰ İlk Müslümanlardan olan İbn Mesud, İslam'a giren altıncı kişi olduğunu ve yetmiş sûreyi

---

⁴⁴⁶ Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, c.1, s. 86-88.

⁴⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c.3, s.284-285.

⁴⁴⁸ Buhârî, *es-Sahîh*, K. *Tefsîr*, 2. B. *Tefsîru Sureti Bakara*, c.3 s.1351.

⁴⁴⁹ Omar Süleyman el-Aşkar, *el-Medhal ilê Dirâseti'l-Medârisi'l-Mezhebi'l-Fıkhıyye*, (Beyrut: Daru'n-Nefâis, 1998), s.21.

⁴⁵⁰ Râzî'nin tefsir kaynakarından birisi de Abdullah b. Mesud'dan gelen rivayetlerdir.

Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, III, 107; XIV, 197, 217; XVI, 136; XXXI, 117, 149.

doğrudan Hz. Peygamber'den öğrendiğini bizzat kendisi haber vermektedir.⁴⁵¹ Hz. Peygamber:

اسْتَفْرَأُوا الْقُرْآنَ مِنْ أَرْبَعَةٍ : مِنْ عَبْدِ اللَّهِ ابْنِ مَسْعُودٍ، وَسَالِمِ مَوْلَى أَبِي حُدَيْفَةَ، أَبِي ابْنِ كَعْبٍ، وَمُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ.

“Kur’ân’ı şu dört kişiden öğreniniz: Abdullah b. Mesud, Ebu Huzeyfe’nin azatlısı Sâlim, Ubey b. Ka’b ve Muaz b. Cebel”⁴⁵² buyurmuş ve Kur’ân eğitimi için tavsiye ettiği sınırlı sayıdaki kişiden birinin de İbn Mesud olduğunu beyan etmiştir. Bu durum aynı zamanda onun Kur’ân’ın ilk muallimlerinden biri olduğuna delâlet etmektedir. Diğer taraftan İbn Mesud, kendi mushafında yaptığı açıklamalarla garib lafızların ve muğlak ifadelerin anlaşılmasında öncülük yapan müfessirlerden biridir. Örneğin Mücâhid: “biz Abdullah b. Mesud kıraatını (أَوْ يَكُونُ أَلَكِ بَيْتٌ مِنْ ذَهَبٍ) görene kadar رُحْرُفٌ⁴⁵³ kelimesinin ne anlama geldiğini bilmiyorduk” demiştir.⁴⁵⁴

İbn Mesud’un tadrîsâtında yetişip, ondan ders alan birçok müfessir bulunmakla birlikte en meşhur olanları Alkame b. Kays (v.62/682), Mesruk b. Ecda’ (v.103/721), Hasan-ı Basrî (v.110/728) ve Katâde b. Diâme’(v.117/735)’dir. Bu ekol içerisinde tefsirle ilgili en fazla rivâyetin geldiği kişilerden olan Katâde⁴⁵⁵, şiir ve eyyâmu’l-Arap (Arap kabileleri arasında cereyan eden savaşlar) konusunda bilgili, Arap dilinde yetkin

⁴⁵¹ İzzüddin Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezeri (İbn el-Esîr), *Üsdü’l-gâbe fî ma rifeti ş-şahâbe*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012) s. 736-737; İbn Hacer, *el-İsâbe*, c.6, s.374.

⁴⁵² Buhârî; *es-Sahîh*, K. *Fedâilu Eshâbi’n-Nebiy*, B. 26, c.3, s.153 (No: 3760).

⁴⁵³ 17/İsra: 93 “veya altından bir evin olmalı (ki sana inanalım).”

⁴⁵⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XXI, 59.

⁴⁵⁵ Abdulhamit Birışık, “Katade b. Diame”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.25. s.22; Râzî, âyetleri tefsir ederken Katâde’den gelen rivayetlerden bolca istifade etmiştir. Bkz. Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, III, 91, 186...; XIV, 207, 232, 245, 248...; XXXI, 137.

olup hâfızası çok güçlü biriydi.⁴⁵⁶ Abdurrahman el-Mizzi (v.742/1341), *Tehzibu'l-Kemal* isimli eserinde Katâde'nin "Kur'ân'da kendisi hakkında bir şeyler duymadığım hiçbir âyet yoktur" sözüne yer verir⁴⁵⁷ ve onun tefsir ilmindeki otoritesini gözler önüne serer. Katâde, 2/Bakara, 90. âyetteki "فَبَاءُوا" (dönmek, dönüşmek, devrilmek);⁴⁵⁸ 52/Tur, 2. âyette zikredilen "مَسْطُورٍ" kelimesini "مَكْتُوبٍ"⁴⁵⁹ ve 68/Kalem, 25. âyette geçen "حَزْدٍ" lafzını "جِدِّ فِي أَنْفُسِهِمْ" (kendilerince emin olarak)⁴⁶⁰ şeklinde açıklamıştır. Hasan Basri de 88/Gaşiye suresi 6. âyette yer alan "ضَرِيعٍ" kelimesi hakkında bilgisinin olmadığını ve sahâbeden bu hususta hiçbir şey duymadığını ifâde etmiş, bununla beraber Ondan kelimenin anlamı hakkında "sertliğinden, acılığandan ve sıcaklığından dolayı yenilirken kişiye sıkıntıya sokan yiyeceklerdendir" rivâyeti nakledilmiştir.⁴⁶¹ Yine Hasan Basri, 55/Rahman suresi 13. âyetteki "الْأَاءِ" kelimesini nimetler (نِعْمَةٍ)⁴⁶², 53/Necm suresi 1. âyette yer alan "هَوَى" lafzını batmak (غَابَ)⁴⁶³ şeklinde açıklamıştır.

⁴⁵⁶ Zehebi, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, c.1, s.93-94.

⁴⁵⁷ Cemâluddin Ebil-Haccac Yusuf el-Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, tah. Beşar Avâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1992), c. 23. s.511.

⁴⁵⁸ Buhârî, *es-Sahih, K. Tefsir, 2. B. Tefsîru Sureti'l- Bakara*, c.3, s.1351.

⁴⁵⁹ Buhârî, *es-Sahih, K. Tefsir, 51. B. Tefsîru Sureti Zâriyat*, c.3, s.1541.

⁴⁶⁰ Buhârî, *es-Sahih, K. Tefsir, 68. B. Tefsîru Sureti Nun ve'l-Kalem*, c. 3, s.1570.

⁴⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXI, 153, Râzî'nin görüşlerine müracaat ettiği tabîin müfessirlerinden birisi de Hasan Basri'dir. Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 102; XIV, 76, 92, 99, 159, 212, 220, 238, 248; XXXI, 115, 146, 153.

⁴⁶² Buhârî, *es-Sahih, K. Tefsir, 68. B. Tefsîru Sureti er-Rahman*, c.3, s.1548.

⁴⁶³ Buhârî, *es-Sahih, K. Tefsir, 68. B. Tefsîru Sureti Ven-Necm*, c.3, s.1543.

Tabîîn dönemi müfessirleri âyetleri tefsir ederken Arap dilinden yararlanmışlardır. Özellikle farklı dil ve kültüre mensup kişilerin bir aradığı yaşadığı Irak'ta Mekke ve Medine'ye nazaran Arap dilinde bozulma daha fazla söz konusu olup, dilin aslî yapısı kaybolduğu için îzah sadedinde tefsirlerde dilsel unsurlardan daha fazla yararlanılmış müşkil ifâde ve garib kelimeler fazlaca yer almaya başlamıştır.

Bu dönemde Kur'an'daki garib kelimelerin îzahına önceki devirlere nazaran daha fazla ihtiyacın ortaya çıkmasının çeşitli sebepleri vardır:

- Arap diline vakıf olan, dil melekeleri güçlü olan sahâbeden Kur'ân tefsiriyle ilgili fazla rivâyetin gelmemesi,
- Bebeklerin çölde yaşayan sütanneye verilmek suretiyle fasih Arapçayı öğrenmelerini sağlayan uygulamanın terki sebebiyle dil melekесinin zayıflaması,
- Arapların fetihler yoluyla farklı milletlerle karışıp kaynaşması sonucu dildeki bozulmaların yaygınlaşması,
- Yabancı milletlerin İslam'a girmesi neticesinde Kur'ân dili Arapçanın öğretimi ihtiyacının hâsıl olması.⁴⁶⁴

Mezkûr sebeplerden dolayı bu dönemde Kur'ân'da yer alan kelimelerin delâlet ettiği anlamların hakikatlerini anlamada yapılan hataların, yanlış anlamaların yaygınlaşması sebebiyle dilsel îzahlar ve garib kelimelerle ilgili çalışma ve açıklamalar yaygınlaşmıştır.⁴⁶⁵ Yukarıda değinildiği üzere bu süreçte Mücâhid b. Cebr, Âmir eş-Şa'bî, Hasan-ı Basri ve talebesi Katâde b. Diâme tefsirlerinde genel olarak dilsel

---

⁴⁶⁴ Abdulmuttalip Arpa, "el-Bu'dul-lügavi fi Menheciyyeti't-Tefsir inde't-Tâbiîn", *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4:8-9 (2016), s.307.

⁴⁶⁵ Arpa, "el-Bu'dul-Lugavî, s.310-311.

unsurları kullanma, özel olarak garib lafızları izah etme ve müşkil ifadeleri vuzûha kavuşturma hususunda temâyüz eden tabiîn müfessirlerindedir.⁴⁶⁶

D. Garîbu'l-Kur'ân Literatürü

Tefsir ve Garîbu'l-Kur'ân ilimlerinin öncüsü, Sultanu'l-Müfessirin⁴⁶⁷ İbn Abbas'tan, farklı isimler taşıyan ancak tamamı Garîbu'l-Kur'ân konularını ihtiva eden üç farklı eser nakledilmiştir.

1. *Kitâbu'l-lugât fi'l-Kur'ân*: Mekke tefsir ekolü müntesiplerinden Ata b. Ebi Rabah (v.114/732)'ın İbn Abbas'tan gelen tefsir rivâyetlerini derleyerek oluşturduğu eserde Kur'ân'daki garib kelimelerin yabancı dildeki kökenleri ve hangi lehçeden geldiği ortaya konulmak suretiyle ifâde/kelimelerin anlamları îzah edilmeye çalışılmıştır.⁴⁶⁸ Bu eser yazma nüshalar halinde değişik isimlerle farklı kütüphanelerde bulunmaktadır. Atıf Efendi Kütüphanesi 2815/8 nolu bölümde bulunan nüsha *Kitabu Garibi'l-Kur'an*; Esat Efendi Kütüphanesi, 91/3 nolu bölümde yer alan nüsha ise *Lugâtu'l-Kur'an* ismini taşımaktadır. Ayrıca Selahaddin el-Müneccid tarafından tahkik edilen eser, *Kitâbu'l-lugât fi'l-Kur'ân* ismiyle ilki Kahire: Matbaatu'r-Risale yayın evi tarafından 1946 yılında olmak üzere çeşitli zamanlarda (Beyrut: 1972, 1978) yayınlanmıştır. İsmail Cerrahoğlu, söz konusu iki nüshayı Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam (v.224/838)'ın *Lugâtu Kabâili'l-Arap* isimli eseriyle karşılaştırarak, *Tefsirde Ata b. Ebi Rabah ve İbn*

⁴⁶⁶ el-Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, c.2, s.685-688.

⁴⁶⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c.1, s.242.

⁴⁶⁸ İsmail L. Çakan-Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib”, *Tdv İslam Ansiklopedisi*, c.1, s.79; Bulut, *İbn Abbas'a Nisbet Edilen Üç Eser*, s.280-281.

Abbas'tan Rivayet Ettiği Garîbu'l-Kur'ân'ı isimli makalede yayınlamış ve üç eserin de esas itibariyle aynı kaynaktan yani İbn Abbas'tan geldiğini ortaya koymaya çalışmıştır.⁴⁶⁹

2. *Mesâilu Nâfi b. el-Ezrak*: Eserin yazma nüshaları Murat Molla Kütüphanesi no 307/4 nolu bölümde ve Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Efendi Bölümü no 757/2'de bulunmaktadır.⁴⁷⁰ Örnek teşkil etmesi amacıyla İbn Abbas ile Nafi b. Ezrak arasında cereyan eden olayın ilk soru-cevabına yukarıda yer verdiğimiz bu eserin 190 soru-cevabına Suyûtî *İtkân*'ında yer vermiştir.⁴⁷¹ Muhammed Fuad Abdalbâki, Kur'ân'daki garib kelimeleri alfabetik sıraya göre açıkladığı *Mucemu Garibi'l-Kur'ân* isimli eserinin son kısmında, alfabetik sıraya göre *Mesâilu Nâfi b. el-Ezrak*'ın tamamına yani 200 soru-cevaba yer vermiştir.⁴⁷² Ayrıca Muhammed Abdurrahim-Ahmed Nasrullah, *Garîbu'l-Kur'ân fi's-Şı'ril-Arabî*, adı ile müstakil bir eser halinde yayınlamışlardır.⁴⁷³

3. *Tefsiru İbn Abbas*: İbn Abbas'tan gelen rivâyetlerin en sıhhatlisi kabul edilen Ali b. Ebî Talhâ tarîkıyla nakledilmiş olup,⁴⁷⁴ Taberi (v.310/922), İbn Ebi Hatim (v.327/939)

---

⁴⁶⁹ Cerrahoğlu, "Tefsirde Ata b. Ebi Rabah", s.23-24.

⁴⁷⁰ Bulut, "İbn Abbas'a Nisbet Edilen Üç Eser", s.282.

⁴⁷¹ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.388-415.

⁴⁷² Abdalbâki, *Mu'cemu Garibi'l-Kur'an*, içinde, s.234- 291.

⁴⁷³ Abdullah b. Abbas, *Garîbu'l-Kur'ân fi's-Şı'ril-Arabî*, tah. Muhammed Abdurrahim-Ahmed Nasrullah (Beyrut: Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1993).

⁴⁷⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.345; Cerrahoğlu, "Ali b. Ebi Talha..." s.386-387; Âlim Hatip-Harun Abacı, "Ali bin Ebi Talha'nın Garîbu'Kur'ân İlmi Özelinde Taberi'nin Tercihlerindeki Yeri", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı]* 56:2 (2020), s.261.

İbn el-Münzir (v.318/930) tefsirlerinde ve Buhârî (v.256/870)'nin *es-Sahih*'inde dağınık olarak rivâyetler halinde yer almaktadır. Suyûtî, bunlardan Taberi ve İbn Ebî hâtim tefsirlerinde dağınık halde bulunan nakilleri sure başlıkları altında toplayarak *el-İtkân*'ında yer vermiştir.⁴⁷⁵ *Tefsiru İbn Abbas el-Müsemma bi-sahifeti Ali b Ebi Talha an İbn Abbas fi Tefsiril-Kur'an'il-Kerim*⁴⁷⁶ ismiyle Raşid Abdulmunim Reccal tarafından yayınlansa da söz konusu çalışmada İbn Ebi hatim ve İbn el-Munzir tefsirlerindeki nakiller yer almadığı için eksik kalmıştır.⁴⁷⁷ Muhammed Faud Abdulkaki, Buhari'nin *es-Sahih*'indeki *Garîbu'l-Kur'ân*'la ilgili rivayetleri derleyerek yukarıda yer verdiğimiz *Mu'cemu Garibi'l-Kur'an Mustehracen Min Sahihi'l-Buhari* isimli eserini neşretmiştir. Cerrahoğlu, *Ali ibn Abi Talha'nın Tefsir Sahifesi* isimli makalesinde bu sahifenin dağınık halde bulunduğu dört eserin her birinden örnekler sunmuş, sahifenin tarıkları ve râvîleri hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermiştir.⁴⁷⁸

Garîbu'l-Kur'ân ilmi açısından son derece önemli olan Abdullah b. Abbas'tan tevâriş edilen bu eserlere değindikten sonra şimdi bu sahada kaleme alınan diğer te'lîfâta yer vermek istiyoruz.

- *Garibu'l-Kur'an*: Ebu Ruk Atiyye b. Haris el-Hamadâni el-Kufî (v.h. 105 ?).⁴⁷⁹
- *Tefsîru garîbi'l-Ḳur'âni'l-mecîd*: Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib (v.122/740), tah. Muhammed Yusufu'd-Din, Hayrabat, 2001.⁴⁸⁰

---

⁴⁷⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.346-380.

⁴⁷⁶ İbn Abbas, *Tefsiru İbn Abbas*...

⁴⁷⁷ Cerrahoğlu, *Ali ibn Abi Talha'nın Tefsir Sahifesi*, s 65.

⁴⁷⁸ Cerrahoğlu, *Ali ibn Abi Talha'nın Tefsir Sahifesi*, ss.55-82.

⁴⁷⁹ Müellif, *Tabakâtü'l-Kübrâ*'da Sâhibü't-tefsir diye zikredilmektedir. İbn Sad, *Tabakât*, c.8, s.489.

- *Meâni'l-Kur'ân*: Ebu Huzeyfe Vâsıl b. Ata el-Gazzal (v.131/748).⁴⁸¹
- *Garîbu'l-Kur'ân*: Eban b. Tağlib b. Rabah (v.141/758).⁴⁸²
- *Garîbu'l-Kur'ân*: Ebu'n-Nadr Muhammed b. Sâib el-Kelbî el-Kûfî (v.146/763).⁴⁸³
- *Meâni'l-Kur'ân*: Ebu Abdirrahman Yunus b. Habib ed-Dabbi (v.182/798).⁴⁸⁴
- *Meâni'l-Kur'an*: Muhammed b. Ebi Sâre Ali Ebu Cafer er-Ruâsî (v.187/803).⁴⁸⁵
- *Meâni'l-Kur'ân*: Ebu'l-Hasen Ali b Hamza el-Kisâî (v.189/805).⁴⁸⁶
- *Garîbu'l-Kur'ân*: Ebu Feyd Muerric b. Amr b. Haris es-Sedusi el- Basri (v.195/810-811).⁴⁸⁷
- *Garîbu'l-Kur'ân*: Nadr b. Şumeyl b. Hareşe b. Yezid et-Temîmi (v.204/820).⁴⁸⁸

---

⁴⁸⁰ Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratiür*, Leiden, 1943, Erster Supplementband, s.314.

⁴⁸¹ İbn Hallıkan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, c.6, s.11.

⁴⁸² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, c.1, s.38; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, c.1, s.404; Tılib, *Garîbu'l-Kur'ân* s.30; Bu eserin ismi bazı kaynaklarda *Meânil-Kur'ân* şeklinde geçmektedir. Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirin* (Beyrut: Dârul-Kutubi'l-İlmıyye, 1983) c.1, s.3.

⁴⁸³ Bu eser *Tefsiru'l-Kelbi* ismiyle şöhret bulmuştur. İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.36; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c.1, s.457.

⁴⁸⁴ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.37.

⁴⁸⁵ İbn el-Anbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'* s.51.

⁴⁸⁶ İbn el-Anbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, s.60.

⁴⁸⁷ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.37, 53-54.

⁴⁸⁸ Eser *Garîbu'l-Kur'ân* ismi ile kaynaklarda geçmemektedir. Ancak Müellif, *İnbâhü'r-ruvât*'ta Sâhibu Garîb diye zikredilmekte (el-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, c.3, s.

- *Meâni'l-Kur'ân*⁴⁸⁹, *Mecâzu'l-Kur'ân*,⁴⁹⁰ *Î'râbu'l-Kur'ân*⁴⁹¹: Ebu Ali Kutrub Muhammed b. Müstenir (v.210/825 ?).
- *Mecâzu'l-Kur'ân/ Garîbu'l-Kur'ân*: Ebu Ubeyde Mamer b. el-Musenna el-Basri (v.209/824 ?), tah. Muhammed Fuat Sezgin, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1382/1962.⁴⁹²
- *Garîbu'l-Kur'ân*: Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellam b. Miskın el-Herevî (v.224/838).⁴⁹³
- *Garibu'l-Kur'an ve Tefsîruh*: Ebu Abdırrahman Abdullah b. Yahya b. Mubârek el-Yezîdî el-Adevî el-Bağdâdî (v.237/851); Eserin iki baskısı mevcuttur.
  - A- Tah. Muhammed Selim el-Hac, Beyrut: Âlemu'l-Kutubi li't-Tıbâati ven-Neşr ve't-Tevzı', 1985.
  - B- Tah. Abdurrazzek Huseyin, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1987.

---

348); *Keşfu'z-zunûn*'da Garîbu'l-Kur'ân türü telifatı bulunan yazarların arasında zikredilirken (Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c.2, s.1207) eserin ismi el-Fihrist (İbn Nedim, *el-Fihrist fi Ahbâri'l-Ulemâ*, s.57) ve *Nuzhetu'l-Elibbâ* (İbn el-Anbârî, s.81) da *Meâni'l-Kur'ân* olarak geçmektedir.

⁴⁸⁹ el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvvât*, c.3, s.220.

⁴⁹⁰ Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, c.1, s.243.

⁴⁹¹ Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, c.1, s.243.

⁴⁹² *Garîbu'l-Kur'ân*, *Meâni'l-Kur'ân*, *Î'râbu'l-Kur'ân* isimleriyle Müellife nispet edilen eserlerin (İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.37) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ın değişik isimleri olduğu anlaşılmaktadır. Adem Yerinde, "Mecazu'l-Kur'an" Tdv İslam Ansiklopedisi, c.28, s.225.

⁴⁹³ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.37, 78.

- *Garîbu'l-Kur'ân*: Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineveri (v.276/889) Seyyid Ahmed Sakr, Beyrut: Daru'l-Kütubi'l-İlmîyye, 1978.
- *Garîbu'l-Kur'ân*: Ebu Bekir Muhammed b. Hasan d. Düreyd el-Ezdi (v.321/933).⁴⁹⁴
- *Garîbu'l-Kur'ân el-Musemmâ bi Nüzhetü'l-ku'lûb*: Ebu Bekir Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el-Uzeyzi es-Sicistânî (v.330/941) tah. Lecnetun min Efâdili'l-Ulemâ, Kahire: Mektebetü ve Matbaatu Muhammed Ali Subayh ve Evleduhu, 1962.
- *el-Yâkutâtu fi garîbi'l-Kur'ân*: Ebu Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebi Hişam el-Bağdadî (Gulâmu Sa'leb), (v.345/957).⁴⁹⁵
- *Garîbu'l-Kur'ân*: Ebu Bekr Ahmed b. Kamil b. Halef b. Şecere el-Bağdâdî (v.350/961).⁴⁹⁶
- *Kitâbu'l-İşâre fi garîbi'l-Kur'ân*: Ebu Bekir Muhammed b. Hasan en-Nakkâş el-Mevsilî (v.351/962)⁴⁹⁷.
- *Kitâbü'l-Ġarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-ḥadîs*: Ebu Ubeyd Ahmed. b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî el-Bâşânî (v.401/1011), tah. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Rıyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1999.
- *Garîbu'l-Kur'ân*: Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Merzûkî (v.421/1030).

---

⁴⁹⁴ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.67.

⁴⁹⁵Diğer ismi *Yakûtâtus-Sırat fi garîbi'l-Kur'ân* olan eserin Süleymaniye Kütüphanesinde iki nüshası bulunmaktadır. Laleli nr. 255/4; Reşid Paşa, 348/3.

⁴⁹⁶ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.35; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, c.1, s.354.

⁴⁹⁷ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.36.

- *el-Umde fi Garîbi'l-Kur'ân*: Ebu Muhammed Mekki b. Ebi Talib Hammuş b. Muhammed (v.437/1045), tah. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşlı, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1981.
  - *ez-Zevâid ve'n-Nezâir fi Garîbi'l-Kur'ân*: Muhammed b. Ali. b. Muhammed b. Huseyin b. Abdülmelik ed-Demagânî (v.478/1085), tah. Muhammed Hasan Ebu'l-Azm, Kahire: Meclisü'l-A'la Lişuûnu'l-İslâmiyye, 1996.
  - *Müfredât-u Elfâzı'l-Kur'ân (el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân)*: Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Ragıb el-İsfahânî (v.V./ XI. Yüzyılın ilk çeyreği) tah. Safvan Adnan Davudî, Lübnan: Dâru'l-Kalem, 2009.
  - *el-Beyan fi Garibi I'rabi'l-Kur'ân*: Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed el-Anbârî (v.577/1181), tah. Taha Abdulhamid, Kahire: el-Heyetu'l-Mısıriyyetu'l-Âmmetü lilkitâb, 1980
  - *Garibu'l-Kur'ân ve'l-Hadis*: Ebu Muhammed Abdülhak b. Abdirrahman b. Abdullah el-İşbili (İbnü'l-Harrad, v.582/1186)⁴⁹⁸.
  - *Tefsiru'l-Hazrecî el-müsemmâ Nefesu's-Sabâh fi Garîbi'l-Kur'ân ve Nâsihihi ve Mensûhihi*: Ebu Cafer Abdulhak el-Hazreci (v.582/1186), tah. Muhammed İzzuddin el-Mi'yar el-Endülüsî, Mağrib/Fas: Vizerâtu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, 1994.
  - *Tezkiretü'l-erîb fi tefsîri'l-garîb (Garibu'l-Kur'ân'il-Kerim)*: Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzi, (v.597/ 1201) tah. Târik Fethi Seyyid, Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmıyye, 2004.
  - *Tefsîru garîbi'l-Ḳur'âni'l-'azîm*: Ebu Abdilleh Zeynuddin Muhammed b. Ebu Bekir b. Abdilkadir er-Râzî (v.666/1268 ?), Hüseyin Elmalı tarafından doktora tezi
-
- Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, c.21. s.199; Zehebi, *Tezkiretü'l-huffâz*, tah. Abdurrahman b. Yahya el-Ma'lemi, (Haydarabat: Dâiretu'l-Maârifi'l-Osmâniyye, tsz.) c.4, s.1352.

olarak tahkik edilmiş (“Muhammed b. Ebu Bekr er-Râzî ve Tefsir Garîb al-Kur’an” Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1986) daha sonra yayınlanmıştır. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997).

- *Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-garîb*: Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyan el-Endülüî (v.745/1344), Bu eser birden fazla neşredilmiştir. Mektebetü Unvânu'n-Nacâh: Hama, 1926; tah. Semir el-Meczub, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1983.

- *Umdetü'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*: Ebu'l-Abbas Şihâbeddin Ahmed b. Yusuf b. İbrahim (Abdiddâim = es-Semin) el-Halebi (v.756/1355), tah. Muhammed Bâsil Uyûni's-Sevd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

- *Behcetü'l-Erîb fi Beyâni mâ fi Kitâbillâhi mine'l-Garib*: Ebu'l-Hasan Alaaddin Ali b. Osman b. İbrahim et-Türkmâni el-Mardînî (v.750/1349), tah. Dâhi Abdalbaki, Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, tsz.

- *el-Elfiyye fi Garibi'l-Kur'an*: Ebu'l-Fazl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyn b. Abdirrahman el-İrâkî (v.806/1404), manzum halde olup Abdulazizi ed-Dîrîni'nin et-Teyisir fi İlmî't-Tefsir isimli eserinin haşiyesinde yer almaktadır.

- *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*: eş-Şeyh Fahrüddin Dârihî (v.1085/) tah. Muhammed Kâzım ed-Dârîhî, Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1986.

- *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*: Muhammed b. İsmail el-Emir es-Sanânî (v.1182/) tah. Muhammed Subhi b. Hasan el-Hallak, Beyrut: Dâru İbn Kesir, tsz.

- *Risâletün fi Tefsîri Garîbi'l-Kur'ân'il Azîm*: Mustafa b. Hanefi b. Hasan ez-Zehabi (v.1280/1863) tah. Seyyid Muhammed Şa'râvî: Kahire, tsz.

- *Fethu'l-Mennân bi Tefsiri Garîbi Cümeli'l-Kur'ân*: Seyyid Mümin b. Hasan b. Mümin Şablenci (v.1308/1886).

- *el-Mu'cemu'l-Câmî ligarîbi Müfredâtı Kur'âni'l-Kerîm*: Abdulaziz İzzettin es-Seyrevan, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 1986.

- *Tefsiru Garîbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*: Hamdi Ubeyd ed-Dîmeşkî, Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüp, 1963.
- *el-Miftâhu'n-Nûrânî ale'l-Medhali'l-Rabbanî li'l-Müfredil-Garîb fi'l-Kur'ân*: Muhammed Bay Bi'l-Alem, Cezâir: Câmiatu Muhammed Bay Bi'l-Alem, 1989.
- *el-Hâdî ile Tefsiri Garîbi'l-Kur'ân*: Muhammed Sâlim Muhaysin-Şa'ban Muhammed İsmail, Elgariye (Cezayir): Mektebetü Caferi'l-Hadis, tsz.
- *Kâmûsu Garîbi'l-Kur'ân Hasbe Tertîbi's-Suver*: Muhammed es-Sâdık Kamhâvi, Kahire: Mektebetü ve Matbaatü Muhammed Ali Subayh, 1981.

II. BÖLÜM: RÂZÎ'NİN GARİBU'L-KUR'ÂN YAKLAŞIMININ TEORİK ÇERÇEVESİ

Genel Mülahazalar

Fahreddin Râzî Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân başlıklı tezimizde müellifin Garîbu'l-Kur'ân ilmini nasıl ele aldığını araştırabilmek için bazı kavramların ortaya konulması gerekmektedir. Biz önceki bölümlerde Garîbu'l-Kur'ân kavramını ortaya koymuş bulunmaktayız. Ancak konu henüz Râzî özelinde ele alınmamıştır. Bu bölümde müellifin, söz konusu kavramın içeriğini nasıl doldurduğu ile ilgili araştırmalar yapılacak, bu amaca ulaşmak için;

- 1- Râzî'nin ortaya koyduğu bir Garîbu'l-Kur'ân tanımı var mıdır?
- 2- Râzî, hangi kelimeleri Garîbu'l-Kur'ân ilminin temelini oluşturan garib kelimeler olarak kabul etmektedir? Soruları cevaplandırılacaktır.

Böylelikle tefsiri bağlamında Râzî'nin Garîbu'l-Kur'ân anlayışı tespit edilmiş, meselenin teorik boyutu ortaya konulmuş olacaktır.

Biz bu bölümde öncelikle ilk soru üzerinde durup Râzî'nin, Garîbu'l-Kur'ân tanımını tespit edeceğiz. Daha sonra garibliği oluşturan muarrab kelime ve lehçelere bakışını, tefsirinde bu konularla ilgili dağınık haldeki açıklamalarını, verdiği bilgileri toparlayarak kavramsal çerçeve oluşturmaya çalışacağız. Arap dilinde bir lafzın “yabancı dilden gelmesi (muarrab), farklı bir lehçeden geçmesi ve manasının kolay bilinmemesi” şeklinde üç temel gerekçeyle garib kabul edildiği ve çalışmamızda kelimenin manasının kolay bilinmemesinin kişiye göre değişkenliği sebebiyle elendiği ve ilk iki esasa göre garib lafızların Râzî tefsirinde araştırma konusu yapılacağı daha önce ifade edilmişti.⁴⁹⁹ Bu iki maddeden ilki olan muarrablikle oluşan garib kelime

---

⁴⁹⁹ Bkz: Araştırmanın yöntemi, s.18-20.

olgusu meselesini ve Râzî'nin tefsirinde konuya yaklaşımını ele alıp daha sonra lehçelere bakışına yer vereceğiz.

A. Râzî'nin Garîbu'l-Kur'ân Tarifi ve Dil Anlayışı

Tefsirden kelama, felsefeden tıbbaya kadar birçok alanda eserler te'lif eden Râzî, ömrünün son dönemlerinde yazdığı *Mefâtihu'l-Gayb* isimli tefsiriyle elde ettiği bütün ilmî birikimi Kur'an çerçevesinde gözler önüne sermiştir. Müellif, yüzlerce eser ortaya koymuş olmakla birlikte Ulûmü'l-Kur'ân'a dair müstakil bir çalışma yapmamıştır. Dolayısıyla Kur'an ilimlerinin bir cüzü olan Garîbu'l-Kur'ân'la ilgili özel bir tanımlaması bulunmamaktadır.

Çalışmamızın ana kaynağını teşkil eden *Mefâtihu'l-Gayb*'da da müellifin konu ile ilgili bir tanımlaması, hangi tür kelimeleri garib kabul ettiğine dair bir açıklaması bulunmamaktadır. Yalnız bir yerde Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî'nin *Garîbu'l-Kur'ân*'ından alıntı yapmak suretiyle Garîbu'l-Kur'ân türü bir eser ve müellifine temas etmektedir.⁵⁰⁰ Bu durum Râzî'nin garib kelimelerle ilgili te'lifattan istifade ettiğinin bir göstergesidir. Yine tefsirinde yaptığı kelime açıklamalarında en fazla rivâyeti, konu ile ilgili ilk eserleri ortaya koymak suretiyle Garîbu'l-Kur'ân edebiyatının öncüsü kabul edilen sahâbenin büyüklerinden Abdullah b. Abbas'tan nakletmesi bu istifadenin bir diğer göstergesidir.⁵⁰¹

---

⁵⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIV, 247: قَالَ الْعَرَبِيُّ فِي غَرِيبِ (أَسْأَلُكَ يَدَكَ فِي جَنِّبِكَ) أَيِ أَدْخُلَهَا فِيهِ; Ifâde Sicistânî'nin, *Nüzhetu'l-Kulûb* isimli eserinde sayfa 117'de aynen Râzî'nin belirttiği şekilde geçmektedir.

⁵⁰¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 3, 11; XIII, 215; XIV, 92, 217; XV, 57; XVII, 237; XXV, 5, 6.

Râzî'nin tefsirinde Garîbu'l-Kur'ân'a dair özel bir tanımlamada bulunmaması konu ile ilgili değerlendirmelerde bulunmadığı anlamına gelmemektedir. O, hemen her âyette kelimelerin dilsel boyutuyla ilgili açıklamalarda bulunmuş iştikâkı, anlamı, sarf ve irab yönleriyle alakalı malumata geniş yer ayırmıştır. Bu bağlamda yabancı kökenli, Arap diline sonradan girmiş ve farklı lehçelerden gelen lafızlarla ilgili açıklamalarda da bulunmuştur. Müellifin tefsirinde âyet ve kelime açıklamaları arasına serpiştirilmiş bir biçimde konu ile ilgili önemli açıklamalar yaptığı görülmektedir. Şöyle ki Râzî, kelime açıklamalarında çoğu zaman kelimenin kökenine değinir. Eğer lafız yabancı kökenli ise ait olduğu dile, o dildeki kullanım şekline ve anlamına, Arap diline geçerken uğradığı şekilsel değişime değinir. Aynı şekilde Kureyş lehçesi dışında Kur'ân'da yer alan lehçelere, ana lehçedeki kullanım ve anlamına da yer verir. Gerek yabancı dilden Arapça'ya geçen muarrab kelimelere, gerekse muhtelif lehçelere ait kelimelere bu bölümün ilerleyen kısımlarında müstakil başlıklar açılacağı için ve her iki konu, ilgili yerlerde geniş bir biçimde işleneceği için burada ayrıntıya girmek istemiyoruz.

Râzî, Usûlu fıkıh sahasında yazdığı *el-Mahsûl* isimli eserinde Arap dilinde yer alan garib kelimelerle ilgili bir değerlendirmede bulunur. Lafzın manaya delâleti ve bunun tespitinin kaynakları olan akıl, nakil ve hem akıl hem nakil üçlüsü ile bilgileri ortaya koyduğu bağlamda garib kelimeleri nakil yönünden müsemmâsına delâleti noktasında كَالسَّمَاءِ (gökyüzü) ve الْأَرْضِ (yeryüzü) kelimeleri gibi meşhur dereceye ulaşmış lafızların karşıtı olarak âhad yolla gelen ve manaya delâleti meşhur olmayan kelimeler olarak açıklar.⁵⁰²

Biz şimdi söz konusu garib kelimelerin ele alındığı aynı zamanda dile ait bir konu olması hasebiyle Râzî'nin Garîbu'l-Kur'ân yaklaşımının da üzerine bina edildiği dil

---

⁵⁰² Râzî, *el-Mahsul*, c.1, s.216

anlayışına ve dillere bakışına değinmek istiyoruz. Meseleler konu bütünlüğü içinde daha iyi anlaşılacağı için önce Râzî'nin dil anlayışına değinip bu bağlamda garib kelimelere bakışını ortaya koymaya çalışacağız.

İslami ilimlerde dil meselesi tefsir, kelim, fıkıh usulü, belagat ilmi gibi çeşitli ilim dallarına bakan yönleri bulunan çok boyutlu bir meseledir.⁵⁰³ Kur'ân'da konuya kaynaklık eden çok sayıda âyet vardır.⁵⁰⁴ Bu âyetlerin farklı şekillerde değerlendirilmesi neticesinde özellikle Mutezile ve Eşarî mezhepleri arasında Kelâm-ı İlâhî'nin kadîm veya hadîs oluşu, Kur'ân'ın mahlûk oluşu ya da olmayışı, dillerin ilâhî (tevkîfî) ya da beşerî (ıstılâhî) menşe'li oluşu şeklinde çeşitli tartışmalar ortaya çıkmıştır.⁵⁰⁵

Çok yönlü bir meselenin, konu ile ilgili her alanda çok sayıda eserler veren Râzî özelinde incelenmesi müstakil bir tez çalışması derinliğinde ve kapsamındadır. Bu sebeple oldukça kapsamlı bir konu olan Râzî'nin dil anlayışını derli toplu bir biçimde sunmak için, hem çalışmamızın ana kaynağını teşkil etmesi, hem de müellifin tüm eserlerinin muhtevasını bütüncül bir biçimde sunması hasebiyle *Mefâtihu'l-Gayb* merkezli ele almaya çalışacağız. Diğer taraftan ihtiyaç halinde Râzî'nin Fıkıh Usûlü alanında yazdığı *el-Mahsûl*'u başta olmak üzere diğer eserlerine sınırlı ölçüde atıfta bulunacağız.

---

⁵⁰³ Nesibe Büşra Tokuş, "Fahredden er-Râzî'de İlâhî Sözün Delâleti ve Te'vili" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 2018), s.VI.

⁵⁰⁴ 2/Bakara:31; 6/Enam:38; 12/Yusuf:2; 13/Rad:37; 16/Nahl:89, 103;20/Taha:195; 26/Şuara:195; 30/Rum:22; 39/Zümer:28:41; 41/Fussilet:3, 44.

⁵⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için Bkz: Zeki Yıldırım, "Kur'an'ın Işığında Dillerin Kaynağı Problemi" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 22, (2004), s.89-108.

Râzî, tefsirinin başında âdeta Kur'ân'ı anlamada, anlamdırıp yorumlamada vâsıtâ olan lafızlara ve lafızlardan teşekkül eden dile bakış açısını ortaya koymayı amaçlamıştır. *Mefâtîhu'l-Gayb*'ın mukaddimesi niteliğindeki Fâtiha suresini “Kitap” başlıkları altında iki bölüme ayırmış, birinci kitapta kelime,⁵⁰⁶ ses ve harfler,⁵⁰⁷ isim, fiil ve harfler,⁵⁰⁸ ismin çeşitleri⁵⁰⁹ gibi dili oluşturan unsurları dilbilgisi eseri gibi bab başlıkları altında tek tek ele almak suretiyle incelemiştir.

Müellif, zikri geçen bölümler içinde öncelikle kelimelerin iştikakını ele almıştır. Râzî'ye göre iştikak büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılır. Küçük iştikak zamanla emsile-i muhtelif/muttaride şeklinde formüle edilen mâzi, muzâri, ismi fâil, ismi mefûl ve diğerlerinin mastardan türetilmesi durumudur. Büyük iştikak ise kelimeyi oluşturan harflerin kendi terkîbi içinde oluşturduğu değişikliklerdir. Şöyleki, kelime ister 2, ister 3 ister daha fazla harften meydana gelsin, bütün kelimeler kendini oluşturan harflerle sıkı bir temel anlam örgüsü içindedir. Harflerin yerlerinin değiştirilmesi suretiyle kelimenin şekli ve anlamı değişse de kök harflerin sahip olduğu temel anlam değişmez. Üç harfli kelimeler, her bir harfin kendi içinde yer değişimiyle oluşan taklib⁵¹⁰ sonucu 6 kalıba girer. Örneğin ك-ل-م terkibinin temel anlamı kuvvet ve şiddettir. Her kalıpta bu temel anlam kendini hissettirir.

---

⁵⁰⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 21-36.

⁵⁰⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 36-40.

⁵⁰⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 40- 47.

⁵⁰⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 47-62.

⁵¹⁰ Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz* isimli eserinde kelime içindeki değişimi kalb başlığı altında ele almış bir veya birden fazla kelimedede gerçekleşen kalb diye ikiye ayırmış, aynı kelime içindekini maklûb-u küll diye isimlendirmiştir. Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*, s.67.

- ل-ك-م dizilişinden oluşan كَلام , ifade ettiği mana vasıtasıyla kulağa ve zihne çarparak her ikisinde te'sir bırakır. Yaralamak anlamındaki كَلَمٌ ve sert toprak anlamındaki كَلَامٌ sözcüklerinde şiddet anlamı ortadadır.
- ل-م-ك dizilişinden كَامِلٌ lafzı oluşur ki kamil olan noksan olandan güçlüdür.
- ل-ك-م dizilişinden yumruk atmak anlamındaki كَمَمٌ lafzı terkip eder. Bundaki şiddet manası âşikardır.
- ل-ك-م dizilişinden kuyunun suyu az (suyun temini güç) olduğunda kullanılan كُؤْلٌ ifadesindeki كُؤْلٌ lafzı oluşur.
- ل-ك-م dizilişinden gücün bir çeşidi olan كَمَلٌ lafzı türer. Yine kızı evlendirdim anlamında كَمَلْتُ الْجَارِيَةَ ifadesi kullanılır ki koca evlilik yoluyla hanımına karşı yetki eldi eder.⁵¹¹

Bu açıklamalar Râzî'nin dil anlayışında kelime kökeni ve iştikâkının önemini ortaya koymaktadır. Bir dil, lehçe, şive ve ağız gibi alt birimlere ayrıldığında bir yönüyle de olsa ana dille bağlantısını devam ettirdiği gibi kelimenin harflerinin farklı kalıplara girmesinin onu kök anlamdan koparmadığı Râzî tarafından ifade edilmeye çalışılmıştır. O, tefsirinde kelime açıklaması yaparken lafzıların kökeni ve iştikakı üzerinde sıklıkla durmuş,⁵¹² bu hassasiyeti yabancı dilden Arapçaya geçen ve garib kelimelerin temelini teşkil eden muarrab kelimelerin kökeni hususunda da kendini göstermiştir.⁵¹³

⁵¹¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 21-23 Râzî ilerleyen sayfalarda kavı ve ibare tabirlerini açıklarken ل-ق-و ve ر-ب-ع harfleri arasındaki anlam ilişkisini aynı şekilde açıklar.

Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb* I, 23, 24.

⁵¹² Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 32, 67, 76; XIV, 52; XVII, 148; XII, 138; XIII, 24; XIV, 218; XXI, 179; XXIII, 50, 216.

⁵¹³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, III, 190; VIII, 54; XXIX, 127.

Râzî dili ve dil unsurlarını, ifade edilmek istenen manaya ulaştıran birer vâsita (ilm-i âlet) olarak görmüş, kelime, kavî, lugat, lafız, ibare ve nutuk tabirlerini açıklarken bu tabirlere yüklenen anlamdan ziyade pratik hayattaki yansımaları üzerinde durmuştur. Nitekim nahivcilerle usulcüler arasında cereyan eden kelim-kelime farkı tartışmasında her iki tarafın delillerini güçsüz bulduğunu ifade etmiştir. O, meselenin teorik boyutundan ziyade pratik kısmıyla ilgilenmiş, hanımına “seninle konuşursam üç kere boşsun” sözünü söyleyen kişeye verilecek fetvâda kelimeye yüklenen anlamın belirleyici olduğuna dikkat çekmiştir.⁵¹⁴ Yine insandan çıkan “aah”, “ohh” gibi manasız seslere kelime denilip denilemeyeceği ile ilgili nahivcilerin kendi aralarındaki tartışmalara değindikten sonra bu meselenin hayata yansıyan boyutuna yönelerek kölesine “senden bir kelime duyarsam hürsün” diyen kişinin kölesinden bu sesleri duyduğunda ne yapması gerektiğine tesir ettiğini söylemiştir.⁵¹⁵

Râzî'nin eserlerinde ele aldığı ve dillere bakışını yansıtan konulardan biri de dillerin ortaya çıkışı, dili oluşturan kelimelerdeki manayı belirleyen etkenin ne olduğu meselesidir. Konuyu önce tefsirinin başında birinci kitapta kelime babında⁵¹⁶ ve daha sonra bu konuda delil teşkil eden 2/Bakara 31. âyetin tefsirinde ele alan müellif, meselenin hususi olarak fıkıh usulüne dair yazdığı *el-Mahsul*'de ortaya konulduğunu belirterek⁵¹⁷ ilgilenenleri söz konusu esere yönlendirmektedir.

Râzî, *el-Mahsul*'de dillerin ortaya çıkışı ile ilgili temelde iki görüş olduğunu belirtir. İlkine göre lafız mana ilişkisi, lafzın manaya delâleti doğal süreçte bizzat

---

⁵¹⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 25.

⁵¹⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 26.

⁵¹⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 30, 31.

⁵¹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 190, 191.

kendiliğinden oluşmuştur. Diğerine göre ise bu ilişki kendiliğinden değil bilakis bir belirleyicinin tayini ile oluşmuştur. Râzî, Abbad b. Süleyman es-Saymûrî (v. 250/864)'ye ait ilk görüşü “lafızların delâleti eğer kendiliğinden olsaydı, bölgelerin ve milletlerin değişmesiyle diller farklılaşmaz ve herkes bütün dilleri öğrenirdi”⁵¹⁸ diyerek geçersiz saymıştır. İkinci görüşün ise:

- 1- Lafız – mana ilişkisinin tayini tevkîfî (ilâhî),
- 2- Lafız – mana ilişkisinin tayini ıstılâhî (beşerî),
- 3- Lafız – mana ilişkisinin tayini kısmen tevkîfî, kısmen ıstılâhî olduğu şeklinde üçe ayrıldığını ifade eden Râzî,⁵¹⁹ her bir görüşle ilgili delilleri ortaya koyduktan sonra tamamını zayıf bulduğunu, birini diğerlerinden ön plana çıkaracak bir tarafın olmadığını, bununla birlikte ortaya çıkan birikimin göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade edercesine her üç görüşün de mümkün olduğunu söyler ve bu konuda tevakkuf edenlerin safında yer alarak tarafsız kalır.⁵²⁰

Konu ile ilgili Râzî'nin mensub olduğu Eşarî mezhebi, lafız – mana ilişkisinin Allah tarafından belirlendiği kabulünü taşıdığı halde⁵²¹ O'nun bu meselede mezhebinden farklı düşünmesi iki sebeple açıklanabilir:

- 1- Eşarîlerin dillerin menşei meselesindeki genel kabüllerinin zamanla daha esnek bir yapıya bürünmesi. Şöyle ki Râzî'den yaklaşık bir asır önce yaşayan ünlü Eşarî kelimci, Mâlikî fakîhi Bâkılânî (v.403/1013) her üç görüşü ele almış, her birinin imkân

---

⁵¹⁸ Râzî, *el-Mahsûl*, I, 183.

⁵¹⁹ Râzî, *el-Mahsûl*, I, 181.

⁵²⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 30, 31; *el-Mahsûl*, I, 182, 185-192.

⁵²¹ Râzî, *el-Mahsûl*, I, 181.

dâhilinde bulunduğunu ve hiçbirinin kesinlik arzetmediğini beyan edip bu konuda tevakkuf edilmesi gerektiği yönünde görüş bildirmiştir.⁵²²

2- Râzî'nin ilim anlayışında temâyüz eden bütünleştirici ve mezcedici yöntemin dil anlayışına yansımaları. Nitekim o, kelimeler ve felsefe ilimlerini kaynaştırarak felsefî kelamın ustası kabul edilmiş, aynı şekilde belagat alanında görüşleri bütünleştirerek ekoller arasında köprü vazifesi görmüştür.⁵²³

Lafız mana ilişkisinde Râzî'nin üzerinde durduğu meselelerden biri de lafzın manaya delâletidir. Onun dil anlayışında lafzın manaya delâleti dış dünyadaki gerçekliğe değil, zihindeki tasavvurlara dayanmaktadır.

“Mana, dış dünyadaki varlıkların değil, zihindeki sûretlerin adıdır, (الْمَعْنَى اسْمٌ)
للصُّورَةِ الذِّهْنِيَّةِ لَا لِلْمَوْجُودَاتِ الْخَارِجِيَّةِ.”⁵²⁴ Mana, söyleyen kimsenin kastettiği şeylerden ibarettir. Bunlar ise zihne ait işlerdir. Örneğin uzakta bir cisim görsek, kaya zannetsek onu bu isimle isimlendiririz. Ona biraz yaklaşır hareket ettiğine şahit olup kuş zannettiğimiz de “o kuştur” deriz. Ona iyice yaklaşır insan olduğunu öğrendiğimiz de “o insandır” deriz. Zihindeki algıların değişmesiyle isimlendirmenin değişmesi, lafızların dış dünyadaki suretlere değil, zihindeki manalara delâlet ettiklerini gösterir. Eğer lafız dış dünyadaki gerçekliğe delâlet etseydi birisi “dünya kadîmdir (varlığının başlangıcı bulunmamaktadır)”⁵²⁵ deyip bir başkasının ise “dünya hâdistir (sonradan var

⁵²² Tokuş, *Fahreddin er-Râzî'de İlahi Sözüün Delaleti*, s.16.

⁵²³ Ayrıntılı bilgi için tezimizin ilgili bölümlerine bakınız, s.28-30.

⁵²⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 32.

⁵²⁵ Isfahânî, *el-Müfredât*. s.661; Yusuf Şevki Yavuz, “Kıdem” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.25, s.394-395.

olmuştur)⁵²⁶ dediğinde dünyanın aynı anda kadîm hem hadîs olması gerekirdi ki bu ise imkânsızdır.⁵²⁷

Bu ifâdelerinden dilin mana boyutunu esas aldığı anlaşılın müellif, manalar için lafızlar tayin edilmesinin hikmetini sorgular. Ona göre kişinin, hayatını idâme ettirebilmesi ve insanların yardımını alabilmesi için içinden geçirdiklerini aktarabilmeli, diğer insanlarla iletişime geçmelidir. Yazı, işaret dili gibi çeşitli iletişim vâsıtaları vardır. Ancak en kolay ve güzel olanı lafızlarla gerçekleşmektedir. Çünkü beden ve işaret dilinde anlatım çoğaldıkça karışıklık artacaktır. Ancak sınırsız sesle sınırsız anlatım söz konusu olabilmektedir. Sözlerinin devamında insanın yaratılışında nefis-ruhu bedene öncelediği anlaşılın Râzî, bedenın nefes alıp vermek suretiyle canlı bir biçimde yaratılış hikmetini “ilim ve amelle nefis cevherini kemâle erdirmektir” şeklinde ifade etmektedir.⁵²⁸ Onun manayı ruh ve nefis, lafzı beden ve ceset konumunda gördüğü söylenebilir. Bu durumda onun, asıl olan zihindeki mana boyutu ve tâli olan ses ve harflerden müteşekkil lafız boyutu olan iki yönlü bir dil anlayışına sahip olduğu anlaşılınmaktadır.

Râzî'nin beşerî kelama bakış açısını ortaya koyduktan sonra ilâhî kelamla ilgili görüşlerini tespit etmeye çalışacağız. İlâhî kaynaklı olan Kur'ân'ın⁵²⁹ insani boyutta kendisiyle ifade edildiği ses ve harfleri, Allah'ın kelâmı olarak görüp “Allah'ın kelâmı kadîmdir ve seslendirildiği harflerden başka bir şey değildir. Dolayısıyla bu harflerin de

---

⁵²⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*. s.222: Bekir Topaloğlu, “Hudus” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.18, s,304-305.

⁵²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 31.

⁵²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 33.

⁵²⁹ 6/Enam: 15; 7/Araf: 158; 18/Kehf: 109.

kadîm olduğunu kabul etmek gerekir”⁵³⁰ şeklinde özetleyebileceğimiz bir anlayışa sahip olanlara ve insan seslerinin Allah’ın Kelâmının aynısı olduğunu iddia edenlere⁵³¹ cevap bağlamında Râzî, bu konuda önemli bilgiler verir.

Müellife göre kişinin kendisiyle Kur’ân’ı telaffuz ettiği harf ve seslere Kelâmullah denilmesi mecâzidir. “Allah’ın Kelâmı kadîmdir”denildiğinde lafız ve ibarelerin manasına delalet eden Allah’ın kadîm sıfatı kastedilir. Ancak “Allah’ın Kelâmı Hz. Muhammed’in mu’cizesidir” denildiğinde ilâhî kelâmın beşer dilinde telaffuz edildiği hâdis olan ses ve harfler kastedilir. Çünkü kadîm olan, Hz. Peygamber’den önce de vardı. “Allah’ın Kelâmı sûre ve âyetlerdir” denildiğinde “Allah’ın Kelâmı fasihtir” ya da “Allah’ın Kelâmını tefsire başladık” denildiğinde bu ses ve harflerin kastedildiği görüşündedir.⁵³²

Kaynak olarak İlâhî, söylem olarak insânî boyutu bulunan Kur’ân’la ilgili böyle bir ayrıma gidilmesini Râzî şöyle gerekçelendirir. “insanların kullandıkları ses ve harflerin ilâhî kelamla aynı olduğu söylenirse bizzat Allah’ın zâtıyla kâim bir sıfatın insan bedenine girdiği iddia edilmiş olur. Bu durum Hristiyanların Hz. İsa’da var olduğunu iddia ettikleri Allah’ın sıfatının Hz. İsa’da hulul ettiği kelime unsuruna benzemektedir.”⁵³³

Râzî’ye göre beşerî kelâmın vasıtası olan ses ve harflerin iki sebepten kadîm olması imkânsızdır:

---

⁵³⁰ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, I, 38.

⁵³¹ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, I, 39.

⁵³² Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, I, 39.

⁵³³ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, I, 39.

- Harfler, birinin bitip diğèrinin başlamasıyla peşpeşe geldiklerinde kelime oluşur. Biterek yok olan bir şeyin kadim olması imkânsızdır. Bunlar yok olan hadîs harflerdir.

- Bu bölümün başında harflerin iştikakıyla ilgili konuda değinildiği üzere üç harfli bir kelime, harflerin kendi içinde yer değıştirmesiyle gerçekleşen büyük iştikak sonucunda altı kalıba girer. Bunların her birinin aynı anda bulunması mümkün değildir. Ancak bir biri ardınca gelebilirler. Birbiri ardınca meydana gelenler ise hâdistir.⁵³⁴

Râzî'nin açıklamalarından onun kelâmı, ilâhi-beşerî ayırımına tâbî tuttuğu ortadadır. Ona göre ilâhî dilin beşerî dile bakan yönleri bulunmakta, Allah'ın Kelam sıfatı Kadîm olmakla birlikte Kur'ân, hâdis olan harf ve seslerden oluşan beşer diliyle telaffuz edilmektedir. Allah'ın insana yönelik hitabı olması îtibariyle İlâhî kelâmın beşerî kelamla kesiştiği bu noktada eşi ve benzeri olmayan,⁵³⁵ kemal sıfatıyla muttasıf olarak her türlü noksanlıktan münezzehten olan Allah'ın⁵³⁶ muradını aktarmada tam tersi vasıfları bulunan beşer dilinin ne ölçüde yeterli olacağı meselesi gündeme gelmektedir. Yukarıda değinildiği üzere Râzî, mananın hakikatini zihni tasavvurlar olarak görmekte ve bazı manaların lafızlarla dile dökülmesini mümkün görmemektedir. Bitki şekeriyle normal şekerin tatlarının çok farklı olmasına rağmen bu farkı ortaya koyan bir lafzın bulunmaması sebebiyle her ikisinin şeker lafzıyla ifade edilmesini bu duruma misal olarak göstermektedir.⁵³⁷ Bu durumda zihindeki mananın lafızlarla ifâde edilmesine engel olan çeşitli etkenler vardır ve bunların bir kısmı dilin kendi yapısından kaynaklanmaktadır.

---

⁵³⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 38.

⁵³⁵ 17/İsra: 111; 112/İhlas:4.

⁵³⁶ 27/Necm:8.

⁵³⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 32.

Râzî'nin lafzın manaya delâleti noktasında ciddi tereddütleri vardır. Bu tereddütler, temelde dil ve dili oluşturan unsurların nakliyle alakalı problemlerden kaynaklanmaktadır.⁵³⁸ Ona göre dillerin, irab ve çekimlerin kendisine dayandığı yapı olması itibariyle genellikle âhad haberle nakledilen lafızların manalara delâleti zannidir.⁵³⁹ Söz konusu delâletleri bilmenin akıl, mütevatır veya âhad yolla gelen nakil, hem akıl hem nakil şeklinde üç yolu vardır. Başta akılla ilgili olmak üzere her bir yolun problemleri vardır.⁵⁴⁰ Lafız mana ilişkisinin, onu tayin eden bir fâil tarafından gerçekleştirileceği (vaz'a dayandığı) için sırf akılla bilinmesi imkânsızdır. Bir takım şüphelere rağmen diğer yol olan hem akıl hem naklin yani nakille gelen bilgilerden aklın bir takım malumatlar elde edeceğini imkân dâhilinde görür ve şöyle bir örnek verir. Nakil yoluyla مَنْ lafzının kendisinden önceki ifadeden istisna yapılabileceği ve istisna yapılmaması durumunda o ifâdenin taşıdığı hükme tâbî olacağı nakil yoluyla sâbit olmuştur. Akıl da bu naklî bilgilerden yola çıkarak مَنْ lafzının umum için konulmuş bir lafız olduğuna hükmetmiştir. Dille ilgili kuralların çoğunun tespitinin yapıldığı bu metodu Râzî zayıf bulur ve bu konudaki tereddütlerini ortaya koyar.⁵⁴¹ “Râzî’ye göre bilinmeyi elde etmek için iki bilinenden hareket etmek gerekir. Bu iki öncülünden sonuca ulaşmak için ise her ikisinin kesin olması gerekir. Eğer öncüllerden birisi veya her ikisi zan ifade ediyorsa sonuç kesin olmaz zanni olur. Çünkü öncül fer’idir ve asıl olandan güçlü olamaz.”⁵⁴² Dille ilgili bilgilerin çoğu zan ifade eden âhad

---

⁵³⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 36; *el-Mahsûl*, I, 204.

⁵³⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 36.

⁵⁴⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 35; *el-Mahsûl*, I, 203-204.

⁵⁴¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 35.

⁵⁴² Salih Sabri Yavuz, “Fahreddin er-Râzî’ye Göre Epistemolojik ve İtikâdî Açından Âhad Haber ve Kritiği” *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17:3 (2004), s.152.

rivâyetlerle gelmiştir.⁵⁴³ Dilleri ilk vaz' edenin kim olduğunda dahi netlik yoktur. Asıl şüpheli olunca kendisine dayanan delil de asıl gibi olur.⁵⁴⁴

Râzî, âhad haberler hususunda yaptığı kritiğin bir benzerini âhad haberleri nakleden râvîler üzerinde de yapar. Râzî'ye göre cerh-ta'dil konusunda hadisler için geçerli olan kuralların lugatlar için de geçerli olmasına, hatta dile mebni olmaları hasebiyle daha öncelikli olmasına rağmen hadis râvîleri hakkında ileri sürülen şartlar dil râvîleri hakkında ileri sürülmemiştir. Edebiyatçıların birbirlerine karşı yaptıkları cehâlet ve fâsıklık ithamı, Küfe-Basra dil mezhepleri arasındaki düşmanlık, hadisçilerin çoğunluğunun ediplerin ekserisine hoş olmayan şeyler nispet etmeleri dil râvîlerinin cerh ve tadil yönünden iyi durumda olmadıklarının kanıtıdır. Âhad haberlerin râvîlerinin durumu kabul edilebilir düzeyde olmayınca onların rivâyetleri yoluyla gelen dillerin çoğu makbûliyet noktasında iyi bir derecede değildir.⁵⁴⁵

Dillerle ilgili bilgileri elde etmenin kaynaklarından olan akli imkânsız, akıl ve naklin birlikteliğini ve âhad habere dayalı nakli zanna dayalı olduğu için zayıf ve şüpheli bulan Râzî, tevatüre dayanan nakli de akıl gibi imkânsız bulur.⁵⁴⁶ Çünkü lafızların en meşhuru olan Allah lafzında dahi tevatür söz konusu olamamıştır. Şöyle ki Arapça yada İbrânice olduğunda ihtilaf edilmiş, kimisi özel isim derken kimileri türemiş bir isim olduğunu söylemiş ve kökeni ile ilgili on farklı görüş ileri sürülmüş ve görüş farklılıkları günümüze kadar devam edegelmiştir. Aynı şekilde meşhur lafızlardan olan iman-küfür, emir-nehîy, umum-husus lafızlarında dahi çok şiddetli çekişmeler

---

⁵⁴³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 36.

⁵⁴⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 35.

⁵⁴⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 36; *el-Mahsûl*, I, 212.

⁵⁴⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 205.

yaşanmıştır. En meşhur lafızların durumları böyle olunca diğerlerinde tevatüre dayanan görüş birlikteliğini beklemek söz konusu dahi olamaz.⁵⁴⁷ Günümüzde bazı lafızlarda tevatür söz konusu olsa bile bu lafızların geçmişteki durumları bilinmemekte ve bazı devirlerde ahad haberlere dayanabileceği ihtimali ortaya çıkmaktadır.⁵⁴⁸

Lafzın manaya delaletinin tespitine imkân sağlayan bu üç kaynak hakkındaki görüşlerini ve her biri ile ilgili müşkilleri ortaya koyan Râzî, konuldukları manaya delâletin kesinliği yönünden Kur'ân'da geçen lafızları meşhur ve garib diye ikili bir tasnife tâbî tutar. Meşhur lafızları gökyüzü (السَّمَاء) yeryüzü (الأَرْض) kelimelerinde olduğu gibi, Hz. Peygamber zamanında dahi tayin edildiği manaya delaleti kesinlik ifade eden, duyularla tespit edilen bilgileri kabul etmeyen ve bilginin tam anlamıyla tespitini imkân dâhilinde görmeyen şüpheli sofistler⁵⁴⁹ dışındakiler için zaruri bilgi ifade eden lafızlar olarak görür.⁵⁵⁰ Gerek râvîleri gerekse rivâyeti yönüyle yetersiz,

---

⁵⁴⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 35; *el-Mahsûl*, I,205-206.

⁵⁴⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 35-36.

⁵⁴⁹ “Her şeyin ölçüsü insandır. Var olan şeylerin varlıklarının, var olmayan şeylerin yokluklarının ölçüsüdür... Şeyler bana nasıl görünüyorsa öyle, sana nasıl görünüyorsa öyledir” şeklinde ilk sofist Protagoras (m.ö./490-420)'ın cümlelerinde ifade edildiği üzere varlık ve olayların gerçekliğini kabul etmeyen felsefi akımdır. Ebubekir Pilatin “İslam Filozoflarına Göre Sofist Felsefe” (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2019) s.19; İbrahim Emiroğlu “Sûfestâiyye” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.37, s.468.

⁵⁵⁰ Râzî, *el-Mahsûl*, I, 216; Bilgi ve mahiyetin tam anlamıyla tespit edilemeyeceği şeklindeki görüşleriyle ilgili kendisi de sofistlik şüphelere sahip olmakla itham edilen Râzî (Salih ez-Zerkan, *Fahrüddin er-Râzî, ve Arâuhu*, s.469)'nin sofistlik düşünceye

delâlet yönüyle zanni bulduğu âhad yolla gelen lafızları ise garib lafızlar olarak kabul eder. Ona göre Kur'an lafızlarının ekserisi delil teşkil edeceğinde şüphe olmayan meşhur lafızlardan oluşmaktadır. Garib lafızlar ise oldukça azdır. Velez ki az olmasa bile kat'î değil zannî meselelere esas teşkil ederler. Diğer taraftan zan ile amel etmenin vucubiyeti icmâyla sabittir. İcmâ da zanni değil dilin bilinen yönünden gelen delillerle ispatlanır. Râzî, lafızları böyle bir ayrıma tabi tutmak ve zanni olanları da icmâ delili ile ispatlamak suretiyle lafızların delâlet sorununu çözmeye çalışmıştır.⁵⁵¹

Bu bölümde bizim için can alıcı nokta Râzî'nin ortaya koymuş olduğu garib kelime tanımıdır. Râzî, inzal edildiği ilk andan itibaren, gökyüzü (السَّمَاء) yeryüzü (الأَرْض) kelimelerinde olduğu gibi tayin edildiği manaya delaleti kesinlik ifade eden, belirlendiği müsemmadan başka bir şey için kullanılmayan lafızları garib kelimenin karşıtı olarak meşhur lafızlar olarak kabul etmektedir. Bu durumda gerek âhad yolla nakledilmesi gerekse uğradığı değişiklik sebebiyle ismini taşıdığı nesneneye delâleti yönüyle zan ifade eden lafızlar garib lafızlardır. Râzî'nin bu açıklamalarının Garibu'l-Kur'ân türü eserler içinde ilk defa garib kelimenin genel çerçevesi itibariyle de olsa bir tanımının yapıldığı Ebu Hayyan'ın *Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-garîb* isimli eserindeki garib kelime tanımına⁵⁵² kaynaklık ettiği kanaatini bizde uyandırmaktadır. Çünkü daha önce değinildiği üzere gökyüzü (السَّمَاء) yeryüzü (الأَرْض) kelimelerinde

---

sahip felsefecilerle ilgili görüşleri için bakınız: Pilatin "İslam Filozoflarına Göre Sofist Felsefe" s.90-110.

⁵⁵¹ Râzî, *el-Mahsûl*, I, 215-216.

⁵⁵² Ebu Hayyan, *Tuhfetü'l-erîb*, s.40.

olduğu gibi kullanılan örneklerin aynı olması ve Ebu Hayyan'ın önemli kaynaklarından birinin de Râzî olması bu ihtimali güçlendirmektedir.⁵⁵³

B. Muarrab Kelimleri Garib Kelime Olarak Ele Alması

Kur'ân'da anlamı îzaha muhtaç olan garib kelimelerin esasını yabancı dilden geçen muarrab kelimeler oluşturur. Yalnız konuya geçmeden önce muarrap kelime derken tam olarak neyi kastettiğimizi netleştirmek, genel olarak Arap dilinde özel olarak Kur'ân'da muarrab kelimelerin varlığı meselesine ulemanın yaklaşımını belirtmek; bu alanda eserler ortaya koyan müellifleri, yazılan eserleri ve muarrab kelimelere kaynaklık eden yabancı dilleri kısaca tanıtmak istiyoruz. Râzî'nin meseleyi ele alışının bu genel çerçeve içinde daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz.

1. Ta'rib olgusu, Arap Dilinde ve Kur'ân'da Muarrab Kelimelerin Varlığı Meselesi ve Bu Alanda Yazılan Eserler

İnsanoğlu, diğer insanları nasıl etkilemiş ve onlardan etkilenmişse canlı yapısı itibariyle insana benzeyen diller de diğer dilleri etkilemiş ve onlardan etkilenmiş hem kelime vermiş hem de kelime almışlardır. Arapça diğer dillere nazaran aslî yapısını daha iyi korumuş bir dil olmakla beraber onun için de aynı durum söz konusu olmuş, başta mensûbu bulunduğu Sâmi diller olmak üzere diğer dillerle etkileşimde, kelime alış verişinde bulunmuştur. Harfi tarif, zamirler, emir, nehi, nefi ve fiilerin çekimi gibi

---

⁵⁵³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.607, 643; Lütfullah Cebeci, *Mefâtihu'l-Gayb*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.28, s.349.

birçok noktada Arapça'nın İbrânice ve Süryânice dilleriyle ortaklığı vardır.⁵⁵⁴ İbn Hazm, bu ilişkinin daha ilerisi bir boyutuna dikkat çekmiş ve bu üç dilin dikkatlice incelendiğinde, geçen zamanın fazlalığı, çevre ve mekân farklılığı nedeniyle aynı dilin farklı şekillerde telaffuzundan ibaret olduğunu ifade etmiştir. Bu dillerde üzümün -الْعِنْب- ağacın السَّحْرَة - الشَّجَرَة şeklinde bir birine çok yakın biçimde kullanımı gibi çeşitli örnekleri bu duruma delil göstermiştir.⁵⁵⁵

Bir lafzın yabancı dilden Arap diline nakledilmesine ta'rib, nakledilen kelimeye ise muarrab ya da dahîl denir.⁵⁵⁶ Ancak bir lafza muarrab denilebilmesi için şu iki şartı taşıması gerekir.

- Nakil esnasında kelimenin harflerinde ve binasında değişiklik yapılarak Arapça'ya uygun hale getirilmiş olmalı.
- Lafız, Arap diline istişhad asrında geçmiş olmalıdır. Yani Kur'ân, hadis, şiir vb. Arap dilinde delil getirilen unsurlar içerisinde yer almalıdır.⁵⁵⁷

---

⁵⁵⁴ Muhammed Ravvas Kalacî, *Lugatu'l-Kur'an Lugatu'l-Arabi'l-Muhtâr*, (Beyrut: Dârun Nefâis, 1986), s.31-32; Nihad M. Çetin "Arap" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.3, s.282.

⁵⁵⁵ Ali b. Ahmed b. Said İbn Hazm, *el-İhkâm fî uşûli'l-ahkâm*, tah. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dâru'l Âfâkıl- Cedide, 1983), c.1, s.31-32.

⁵⁵⁶ Muarrab ve dahîl kelimelerinin arasındaki fark için bkz: Hacı Çiçek-Osman Kaya, "Ebu Mansur Mevhub el-Cevaliki ve "el-Muarrab min Kelâmi el-A'cemî" adlı eseri", *Route Educationel and Social Science Journal*, 5:14 (2018) s.1357; Ömer Acar, "Arap Dilinde Ta'rip Olgusu Açısından Garîbu'l-Kur'ân" (yayınlanmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2007), s.232-234; Zülfükar Tüccar, "Dahîl" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.8, s.412-413; Oğuz, *Arap Dilinde Muarrab kelimelerin Tespiti*, s.149.

Toplumların birbirleriyle ticari, siyasi ve sosyal faaliyetlere girmesi yaşamın bir parçasıdır. Bu süreçte diller arasında kelime alış verişinin ortaya çıkması karşı konulmaz bir durumdur. Arap dilinin bu olgunun dışında kalamayacağı bir hakîkattir. Nitekim Râzî, 11/Hud 40. âyette tandır (التَّنُّور) kelimesini izah ederken ince ipek (الدِّيَبَاج), altın para (الدِّيَنَار), İpek astar (السُّنْدُس), kalın ipek (الإِسْتَبْرَق) gibi birçok kelimenin bu etkileşim yoluyla Arap diline girdiğine işaret eder.⁵⁵⁸ Ancak Kur'ân'ın apaçık bir Arapça ile inzal edildiğini beyan eden âyetlerin varlığı,⁵⁵⁹ icâzını kelime ve âyetlerinde sergileyen Kur'ân'ın mu'ciz yönüne bir noksanlık getirebileceği, yabancı dille ibadete imkân tanınması gibi sebeplerle Arap dilini vasıta olarak kullanan Kelâm-ı ilâhîde yabancı kelimelerin varlığı meselesi ihtilafa sebep olmuştur.

Bu mesele, Kur'ân ilimleri içerisinde ele alınıp âlimlerin lehinde, aleyhinde ve uzlaştırıcı bir tutum takınarak her iki durumu mümkün gören farklı yaklaşımların ortaya konulduğu bir meseledir.⁵⁶⁰ Konu ile ilgili müstakil kitaplar da yazılmıştır.⁵⁶¹

---

⁵⁵⁷ Ebu Nasr İsmail el-Cevherî, *es-Sihâh*, tah. Muhammed Muhammed Têmir, (Kahire: Darul'l-Hadis.2009), s.749; el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, s.13-14; Acar, "Arap Dilinde Ta'rib Olgusu". s.232-234; Tüccar, "Dahîl" 412-413; Oğuz, "Arap Dilinde Muarrab kelimelerin Tespiti, s.149.

⁵⁵⁸ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, XVII, 235.

⁵⁵⁹ 12/Yusuf:2; 20/Taha:113; 41/Fussilet:44.

⁵⁶⁰ İbn Abbas *Kitâbu'l-lugât* s.9 (muhakkikin yazdığı mukaddime içinde); Zerkeşî, *el-Burhân*'ın 17. Bölümünü "مَعْرِفَةُ مَا فِيهِ مِنْ غَيْرِ لُغَةِ الْعَرَبِ", (Kur'an'da) Arap Dili Dışında Herhangi Bir Şeyin Bulunup Bulunmadığını Bilmek"(Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.287-290; Suyûtî ise 38. Nev'i "فِيمَا وَقَعَ فِيهِ بِغَيْرِ لُغَةِ الْعَرَبِ", (Kur'an'da) Arap Dili Dışında Bir Şeyin Bulunup Bulunmadığı Hakkındadır" başlığı altında bu konuya tahsisi etmiştir. Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.429-444. Suyûtî, alfabetik sıraya göre Kur'ân'da yer alan yabancı

Zerkeşî'nin (v.794/1392) *el-Burhân* ve Suyûtî (v.911/1505)'nin *el-İtkân*'ında benzer içerikle, hatta nakillerde birebir ifadelerle ele aldıkları⁵⁶² “Kur’ân’da Arap dili dışında bir kelimenin varlığı” meselesiyle ilgili zikredilen görüşleri biz üçe ayırarak özetlemeye çalışacağız.

- I. Zerkeşî'nin cumhûru ulemânın,⁵⁶³ Suyûtî'nin çoğunluğun görüşü dediği⁵⁶⁴ ilk görüşe göre Kur’ân’da Arapça dışında bir kelime yer almamaktadır. İmam Şafi (v.204/819), Ebu Ubeyde Mamer b. Müsenna (v.209/824), Muhammed b. Cerir et-Taberi (v.310/923) ve Bedrettin ez-Zerkeşî (v.794/1392) bu grubun önde gelen savunucularındandır.⁵⁶⁵ “فُرَانًا عَرَبِيًّا” (Arapça Kur’ân olarak İndirdik/Vahyettik)⁵⁶⁶, “وَلَوْ جَعَلْنَاهُ فُرَانًا أَعْجَبِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ الْأَعْجَبِيَّةُ وَعَرَبِيًّا...” (Şayet biz onu yabancı dilde okunan bir kitap olarak indirseydik mutlaka şöyle diyeceklerdi: “ayetlerinin açık seçik anlaşılır olması gerekmez miydi? Bir

---

kelimelerin listesini verir. Liste, 56/Vakıa:18. ayette yer alan أَبَارِيْقْ kelimesi ile başlayıp, 2/Bakara: 113. ayette bulunan الْيَهُودَ kelimesi ile bitmektedir.

⁵⁶¹ el-Cevâlikî, *el-Muarrab*; Suyûtî, *el-Mühezzeb*; Şihâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Omar el-Hafâcî, *Şifâ'ü'l-galîl fîmâ fî kelâmi'l-'Arab mine'd-dahîl*, tah. Muhammed Kessâs (Beyrut: Dârul-Kutubil-İlmîyye).

⁵⁶² Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.287.

⁵⁶³ Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.287; Suyûtî, *el-itkân*, c.1, s.429.

⁵⁶⁴ Suyûtî, *el-itkân*, c.1, s.429.

⁵⁶⁵ Râzî'nin de bu görüşte olduğunu iddia edenler vardır. (İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.618;) Ancak ileride açıklanacağı üzere onun bu görüşte olduğu kanaatini uyandıracak ifadeleri olsa da (Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 9; XXVII, 95-96) bu eksik bir bilgidir. Çünkü konu ile ilgili görüşleri yalnız bu ifadelerle sınırlı değildir.

⁵⁶⁶ 12/Yusuf:2; 20/Taha:113; 42/Şura:7.

Arap'a yabancı dilden bir kitap, öylemi!"...)”⁵⁶⁷ ifadelerini yine yabancı dilden kelime bulunmasının Kur'ân'ın i'cazına, benzerinin getirilemeyeceği yönündeki meydan okumalarına ters düşeceği ve bu durumda yabancı bir dille namazın câiz olacağı, bunun ise hiçbir kimse tarafından kabul edilmediği şeklindeki iddialarını görüşlerine delil olarak getirmişlerdir.⁵⁶⁸

II. Suyûtî'nin en sağlam dediği⁵⁶⁹ ikinci görüşe göre Kur'ân'da her dilden kelime bulunmaktadır. İbn Abbas, talebesi İkrime el-Berberî (v.105/723), Sâid b. Cübeyr (v.94/713), Vehb b. Münebbih (v.114/732), İbn Atiyye el-Endülüsî (v.541/1147) ve Suyûtî bu görüşe sahip kimselerdendir ve kabullerini şöyle delillendirmektedirler: Nasıl Farsça bir kasidede bulunan Arapça bir lafız o kasideyi Farsça olmaktan çıkarmıyorsa başka dilden olan az sayıdaki kelimeler de “قُرْآنًا عَرَبِيًّا”, ayetinin⁵⁷⁰ ifade ettiği Kur'ân'ın Arapça oluşu mefhumuna zarar vermemektedir. Yine Fussilet 44. ayette ise bağlamdan anlaşıldığı üzere “Arap muhataplara acem diliyle mi hitap ediliyor!” şeklinde tutarsızlığa işaret edilmek istenmiştir. Nahivciler de اِبْرَاهِم kelimesinde olduğu gibi bazı özel isimlerin alemiyet (özel isim) ve acemiyet (yabancı kelime) durumu sebebiyle gayr-ı munsarîf olduğunda ittifak halindedirler. Ayrıca Kur'ân'ı diğer semavi kitaplardan farklı kılan hususiyetlerden birinin de onlar gibi yalnız inzal edildiği

---

⁵⁶⁷ 41/Fussilet:44.

⁵⁶⁸ k Yusuf Bildik, “Suyûtî ve el-Muhezzeb fi mâ Vaka'a fi'l-Kur'an'ı mine'l-Muarrab Adlı Eseri” (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2015), s.51-53.

⁵⁶⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.430; el-Mühezzeb, s.59-60.

⁵⁷⁰ 12/Yusuf:2; 20/Taha:113; 42/Şura:7.

kavmin değil bütün toplumların diliyle indirilmiş olmasıdır ki Hz. Peygamber bütün ümmetlere gönderilmiştir.⁵⁷¹

III. İbn Faris'in Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam (v.224/838)'dan naklettiği ilk iki görüşü uzlaştırıcı nitelikteki üçüncü görüşe göre fakihler Kur'ân-ı Kerîm'de yabancı lafızların bulunduğunu, dilciler ise bulunmadığını kabul etmişlerdir. Fakihlerin söylediği gibi Kur'ân'da yer alan yabancı kelimeler, aslı itibariyle böyledir ancak Arap diline dâhil olup Arapça'ya dönüşmek suretiyle yabancı olmaktan çıkmışlardır ve Kur'ân, bu kelimelerin Arapçaya karıştığı şekliyle inmiştir. Bu durumda kim ki aslına bakarak bu kelimeler yabancı derse doğru söyler. Kim de yabancılıktan çıkmıştır Arapçadır derse doğru söyler. Dilci Cevâlikî (v.540/1145) ve İslami ilimlerde birçok sahada eserler telif eden Hanbeli âlim İbn Kayyim el-Cevzî (v.597/1201) bu görüşe sahip kimselerdendir.⁵⁷²

Çeşitli Arap lehçeleriyle beraber Garîbu'l-Kur'ân ilminin ana omurgasını teşkil eden muarrab kelimelerin genel olarak Arap dilinde özel olarak Kur'ân'da varlığı meselesine âlimler fazlasıyla önem vermişler ve erken dönemden itibaren konu ile ilgili eserler te'lif etmişlerdir. Bu sahadaki ilk eserin müellifi olan İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât fi'l-Kur'ân* isimli eserinde lehçelerle beraber yabancı/muarrab kelimelere de değinmiş ve özetle Kur'ân'da bulunan yabancı dillerle ilgili şöyle bir tablo ortaya koymuştur:

1. Nabat diline ait 11 kelime,⁵⁷³

---

⁵⁷¹el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, s.92; Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.288; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.430; Bildik, "Suyûtî, el-Muhezzeb" s.53-55.

⁵⁷²el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, s.92; Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.290; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.431; el-Mühezzeb, s.65; Bildik, "Suyûtî ve el-Muhezzeb" s.55.

⁵⁷³ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.22, 23, 24, 31, 32, 36, 42, 43, 46, 52, 56.

2. Süryâni diline ait 4 kelime,⁵⁷⁴
3. Fars diline ait 3 kelime,⁵⁷⁵
4. Habeş diline ait 3 kelime,⁵⁷⁶
5. İbrânî diline ait 2 kelime,⁵⁷⁷
6. Rum diline ait 2 kelime,
7. Kıbtî diline ait 2 kelime.⁵⁷⁸

İbn Abbas'a göre yabancı dilden geçerek Kur'ân'da yer alan muarrab kelimeler bu yedi dilden ibarettir. Ayrıca daha fazla yekûn tutacak şekilde farklı Arap lehçelerinden geçen kelimelere ve ait olduğu lehçe isimlerine de yer verir. Selahaddin Müneccid tarafından tahkik edilen eserde, Bakara suresiyle başlayıp sure ve âyet tertibine göre kelimelere yer verilmektedir. Örnek teşkil etmesi açısından yabancı dile ait bir kelimeyi ele alışına burada yer vermek istiyoruz.

وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمْ الطُّورَ (بَقَرَة، 63, 93) يَغْنَى الْجِبَالُ. وَافْقَتْ لُغَةُ الْعَرَبِ فِي هَذَا الْحَدِيثِ لُغَةُ سُرْيَانِيِّينَ

(2/Bakara: 63, 93) Tur'u üzerinize kaldırmıştık. الطُّورَ, dağ demektir. Bu sözde Arap dili ile Suryânî dili aynı kelimedede mutabık kalmıştır.⁵⁷⁹

Şu hususa da dikkat çekmek isteriz ki İbn Abbas, Örnekte görüldüğü üzere *Kitâbu'l-lugât fi'l-Kur'ân*'ında yer verdiği yabancı kökenli kelimelerinin tamamında “وَافْقَتْ”

---

⁵⁷⁴ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.20, 21, 23, 36.

⁵⁷⁵ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.31, 43, 39.

⁵⁷⁶ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.31, 38, 43.

⁵⁷⁷ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.28, 40.

⁵⁷⁸ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.32, 42.

⁵⁷⁹ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.20.

muvafık kaldı, mutabık oldu” tabirini kullanmaktadır.⁵⁸⁰ Böylelikle Kur’ân’da geçen yabancı kelimedede Arapça ile kelimenin ait olduğu yabancı dilin uyum içinde olduğunu, lafzın Kur’ân’da yer alıp Arapça’ya mâl olması suretiyle her iki dilde müşterek bir kullanıma sahip olduğunu belirtmek istemiştir. Bu durum ayrıca onun Kur’ân’da yabancı kelime meselesinde ikinci grupta, lehte görüş belirtenler arasında bulunduğunun kanıtıdır.

İbn Abbas’ın ortaya koyduğu bu minval üzere sonraki dönemde çeşitli eserler te’lif edilmiştir. Mukatil b. Süleyman’ın lehçelerle ilgili kaleme aldığı *el-Aksâm ve’l-lugât*’ı günümüze ulaşmamıştır.⁵⁸¹ Sibeveyh *el-Kitâb*’ında Arapça’daki yabancı kelimelerle ilgili “الأَسْمَاءُ الأَعْجَمِيَّةُ” (Yabancı isimler) adı altında bölüm açmış muarrab kelimelerin özellikleri ve bu lafızlarla ilgili genel kurallardan bahsetmiştir.⁵⁸² Sibeveyh’in konu ile ilgili ortaya koyduğu bilgiler kendisinden sonraki çalışmalar için esas teşkil etmiştir.⁵⁸³ İbn Dureyd (v.321/933) tarafından hazırlanan Arap dilinin ilk dönem sözlüklerinden *Cemheretü’l-luğa*’nın son bölümlerinde “بَابُ مَا تَكَلَّمْتُ بِهِ الْعَرَبُ مِنْ كَلَامِ الْعَجَمِ حَتَّى صَارَتْ اللَّغَةُ” (Arapların yabancı dilden alarak konuştuğu ve zamanla kendi dili haline gelen kelimeler

---

⁵⁸⁰ İbn Abbas, *Kitâbu’l-Lugât*, s.20, 22, 23,24, 32.

⁵⁸¹ Suyûtî, *el-Mühezzeb*, s.5; Ömer Türker, “Mukatil b. Süleyman’ın Kur’an’ı Te’vil Yöntemi” (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 1999) s.20; Yusuf Yalçıntaş, “Mukatil b. Süleyman’ın Tefsir’i-Kebir’i ve İsrâiliyat” (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Tokat, 2019) s.10.

⁵⁸² Ebu Bişr Omer b.Osman es-Sibeveyh, *el-Kitâb*, tah. Abdusselam Muhammed Harun, (Kahire: Mektebetu’l-Hancı, 1992) c.3, s.234-235.

⁵⁸³ Mehmet Yavuz, “Muarrab Kelimelere Dair Yazılan Eserler Sözlükler” *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1:2, (2001), s.112.

bölümü) şeklinde muarrab kelimelerle ilgili bir bölüm başlığı açılmıştır.⁵⁸⁴ Yine *Garibu'l-Kur'ân* müellifi İbn Kuteybe *Edebü'l-kâtib* isimli eserinin içinde “مَا تَكَلَّمُ بِهِ الْعَامَّةُ” “مِنْ كَلَامِ الْأَعْجَمِيِّ” (umumun konuştuğu yabancı kökenli kelimeler) başlıklı bir bölüm açmıştır.⁵⁸⁵

Kur'ân, hadis, sahâbe-tabîin sözü ve şiir başta olmak üzere Arapça'ya yabancı dillerden geçen muarrab kelimeleri alfabetik olarak ele alan Mevhub b. Ahmed el-Cevâlikî (v.540/1145)'nin *el-Mu'arreb mine'l-keîmi'l-a'cemî 'alâ hurûfi'l-mu'cem* isimli eseri, Arap dilinde yer alan yabancı kelimeleri müstakil olarak ele alan te'lifâtın ilki ve en kapsamlısı olması yönüyle ayrı bir önemi hâizdir.⁵⁸⁶ Eserin tahkikını yapan F. Abdurrahman, oldukça kapsamlı hazırladığı mukaddimesinde⁵⁸⁷ muarrab kelimelerin kaynak dillerini, a- اَللُّغَةُ الْفَارَسِيَّةُ (Fars/İran Dili) b- اَللُّغَةُ الْيُونَانِيَّةُ (Yunan dili) c- اَللُّغَةُ اللَّاتِينِيَّةُ (Latin dili) d- اَللُّغَةُ السُّرْيَانِيَّةُ (Süryânice) e- اَللُّغَةُ الْعِبْرِيَّةُ وَالْحَبَشِيَّةُ وَالْهُنْدِيَّةُ (İbrânice, Habeşçe ve Hindçe) şeklinde beş başlık altında toplamış ve bu diller hakkında kıymetli bilgiler vermiştir.⁵⁸⁸

---

⁵⁸⁴ Muhammed b. Hasan b Dureyd, *Cemheretü'l-luğa (el-Cemhere fi'l-luğa)*, tah. Remzi Münir Ba'lebekî (Beyrut: Dâru'l-İlim lilmelâyîn, 1987), c.3, ss.322-327.

⁵⁸⁵ Müslim b. Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, tah. Muhammed ed-Dâlli, (Beyrut: Müessesetür-Risale, tsz), ss.495-503; Ayrıca eserle ilgili bkz. Hüseyin Varol, “Edebu'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)” (yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1980).

⁵⁸⁶ Muharrem Çelebi, “Cevâlikî, Mevhub b. Ahmed” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.7, s.438-439; Hüseyin Elmalı, “el-Muarrab” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.30, s.327.

⁵⁸⁷ el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, ss.1-88.

⁵⁸⁸ el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, ss.31-63.

Söz konusu eserde verilen bilgiler doğrultusunda muarrab kelimelere kaynaklık eden yabancı dillere ve bu dillerin Arapça'yla bağlantısına özet bir şekilde değinmek istiyoruz. Böylelikle Arap diline kelime yönünden kaynaklık eden diller ve muarrab kelimelerin kökeni hakkında bize yol gösteren bilgiler özet bir şekilde sunulmuş olacaktır. Ayrıca İbn Abbas'ın *Kitâbu'l-lugât fi'l-Kur'an*'ında ⁵⁸⁹, Cevalıkî'nin *el-Muarrab*'ında ⁵⁹⁰; Suyûtî'nin *el-Mühezzeb*'inde 11 olduğu üzere ⁵⁹¹ Arapça/Kur'an'da yer alan yabancı dillerin eserlere göre farklılık arz etme sebepleri daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü Latince ve Yunanca kelimelere genel itibariyle Rumca denilmesi, Râz'nin de *Mefâtihu'l-Gayb*'da zikrettiği Nabatça ve Havranca dillerinden gelen Kelimelerin esasen Süryânice ve 'Ârâmîce kökenli olması, Süryânice'de güney Arap yarım adası ve Habeşistan için Hind (الهند) isminin kullanılması, peygamber isimlerinin İbrânice kökenli olmakla birlikte Süryânice yoluyla Arapça'ya geçmesi gibi sebeplerle kaynak diller arasında geçişkenliğin olduğu, bu sebeple kelimenin ait olduğu ana dilin tespitinin kolay olmadığı ve Hinçe'de olduğu gibi kullanılan dil ile kastedilenin farklılık arz edebileceği görülecektir.

Şimdi sırası ile bu dillere yer verelim:

a. اللُّغَةُ الْفَارْسِيَّةُ (Fars/İran Dili) : Abdurrahman, Arapça'ya en fazla yabancı kelimenin Farsça'dan geçtiğini ve bu kelimelerin sayılamayacak kadar çok olması sebebiyle Arap dilinde yabancı anlamındaki الْأَعْجَمِيّ lafzının, Farsça الْفَارْسِيّ ile eş anlamlı olarak kullanıldığını söylemektedir. Ayrıca câhiliye dönemi ve İslam'ın ilk yıllarında kullanılan Farsça'nın, modern Farsça olmadığını bilakis modern Farsça'nın da atası olan

---

⁵⁸⁹ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s. 20, 31, 38, 40, 42

⁵⁹⁰ el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, s.31-63

⁵⁹¹ Suyûtî, *el-Mühezzeb*, s.114

aralarında belirgin farkların bulunduğu Pehlevîce olduğuna işaret edip kelimelerin Pehlevîce, Modern Farsça ve Arapça'daki kullanımından örnekler vermektedir:

Pehlevîce	Farsça	Arapça
ديباك (ince ipek)	ديبا (ince ipek)	ديباچ (ince ipek) ⁵⁹²

b. اللُّغَةُ الْيُونَانِيَّةُ (Yunanca/Rumca): Muhakkik, Yunanca'nın kökeni, Arapça ile kesişim noktaları ve bu dilden geçen muarrab kelimelerle ilgili bilgiler verir. Abdurrahman, Rumca'yı müstakil bir dil olarak zikretmezken Yunanca ve Latince'den Arapça'ya geçen kelimelere Arapların Rumca dediğini bildirir. Ayrıntılı değinilen bilgileri şu şekilde özetleyebiliriz:

Yunanca Hint-Avrupa dil ailesinin kollarından biridir. Büyük İskender'in seferlerinden sonra orta doğuda yayılmıştır. Miladi 323 yılında Büyük Kostanti'nin Bizans'ın başkentini Roma'dan Kostantiniyye'ye taşımasından sonra İtalya'daki Bizans dönemi için الرُّومَةُ الْقَدِيمَةُ (Eski Roma), Kostantiniyye dönemine الرُّومَةُ الْجَدِيدَةُ (Yeni Roma) denilmiştir. الرُّومَ (Rum) kelimesi Arapça'ya buradan geçmiştir. Araplar Bizans İmparatoruna ve tebâsına, kökenlerine istinaden Yunanlı (الْيُونَانِي) ve Romalı (الرُّومَانِي) diyorlardı. Romalıların Suriye'yi hâkimiyeti altına aldıkları dönemde burada iki dil kullanılmaktaydı. İlki devlet erkânının kullandığı latince, diğeri halkın kullandığı Yunancaydı. Araplar her iki dili de kapsayan Rum beldelerinden aldıkları kelimelere Rumca diyorlardı. Arapça'ya Yunanca kelimeler daha Abbasiler dönemindeki tercüme faaliyetleriyle geçmiştir.⁵⁹³

---

⁵⁹² el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, s.31- 34.

⁵⁹³ el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, s.52- 54.

Abdurrahman, daha sonra Yunanca'dan Arapça'ya geçen çok sayıda kelime örneklerine yer verir. Biz burada örnek olması açısından bazılarını yer vermek istiyoruz:

سجل (tomar kağıt),

دِرْهَم (altın para),

إِنْجِيل (İncil).⁵⁹⁴

c. اللُّغَةُ اللَّاتِينِيَّةُ (Latin dili): Müellifin latince ve Süryânice ile ilgili görüşlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

“Yunanca gibi Latince de Hint-Avrupa dil ailesinden olup ana vatanı İtalya'dır. Ancak günümüzde kullanılmamakta olup yerini kendisinden doğan ve her biri müstakil bir dil olan İtalyanca, Fransızca, İspanyolca, Portekizce ve Rumence'ye bırakmıştır. Latince'den Arapça'ya kelimeler, Roma hükümdarlığının uzun yıllar hüküm sürdüğü Suriye yoluyla geçmiştir. Bazı önemli kelimeler şunlardır:

الصِّرَاط (yol), الصَّابُون (sabun), أَصْطَبَل (ahır), الدِّينَار (altın para), الْفَيْصَر (imparator)⁵⁹⁵

d. اللُّغَةُ السُّرْيَانِيَّةُ (Süryânice): Sami dillerden biri olup, Suriye'de yaklaşık miladi 500 yılına kadar ticari, kültürel ve idari alanda hâkim olan Ârâmî dilinin bir koludur. Özellikle Şam'da ve Irak'ın belli bölgelerinde Süryânice dili konuşulmaktaydı. Bu bölgelerden çok sayıda kelime Arapça'ya geçmiştir. Nabatça da batı Ârâmî lehçelerinden biridir. Arap dil bilginlerinin Havranca dediği kelimeler Süryânice'dir. Nabatça ve Havranca dilleriyle

---

⁵⁹⁴ el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, s.55.

⁵⁹⁵ el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, s.57-58.

kastedilen esasen Ârâmîcedir. Süryânice Yunan dilinden fazlaca etkilendiği için çok sayıda Yunanca kelime Süryânice yoluyla geçmiştir.⁵⁹⁶

e. اللُّغَةُ الْعِبْرِيَّةُ وَالْحَبَشِيَّةُ وَالْهِنْدِيَّةُ (İbrânice, Habeşçe ve Hindçe): Abdurrahman, İbrânice ve Habeşçe'den Arap diline geçen kelimelerin sınırlı olduğunu, özellikle peygamber isimlerinin İbrânice kökenli olmakla birlikte Süryânice yoluyla Arapça'ya geçtiğini ifa eder. اسحق, اسرائيل, اسمعيل isimlerinin İbrânice'de esreli ye ile başladığı halde Süryânice'deki kullanımını olan hemzeli şekli ile Arapça'da kullanımını bu duruma örnek gösterir. Yine 13/Rad, 29. âyette yer alan طُوبَى ve 24/Nur, 35. ayette geçen الْمَشْكَاة کelimelerinin Hindçe olduğunun söylenmesine rağmen bunun gerçeği yansıtmadığını, Süryanice'de güney Arap yarım adası ve Habeşistan için أَلْهَنْد ismi kullanıldığı için böyle bir yanılgıya düşüldüğünü söyler. Ayrıca Hindçe kelimelerin Farsça yoluyla Arapça'ya geçtiğine dikkat çeker.⁵⁹⁷

Cevâlikî'nin eserinden aktardığımız bilgilerin ardından tekrar konu ile ilgili yazılan diğer kitaplara değinmek istiyoruz. İbn Abbas'ın *Kitâbu'l-Lugât*'i istisna edilirse bu sahada yazılan eserler, genel olarak yabancı dillerden Arap diline dâhil olan muarrab kelimeleri ihtiva eden eserlerdir. Özel olarak Kur'ân'da bulunan yabancı kelimelerle ilgili müstakil eserler veren müelliflerden birisi Suyûtî'dir. *el-Mühezzeb fîmâ Vaka'a fî'l-Kur'ân'ı mine'l-Muarrab* isimli eseri, müellifin konu ile ilgili te'lif ettiği ilk müstekıl çalışmasıdır. Suyûtî, eserinin mukaddimesinde Kur'ân'da muarrab kelimelerin varlığı meselesine âlimlerin yaklaşımını özetle sunduktan sonra “ث – خ – ذ – ض – ظ” harfleri haricinde alfabetik sıraya göre 23 bölümde yaklaşık 125 kelimeyi ele almıştır.

el-Muhezzeb 'te ele alınan 125 kelimenin

⁵⁹⁶ el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, s.59-61.

⁵⁹⁷ el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, s.62-63.

- 29 tanesi Farsça,
- 25 tanesi Habeşçe,
- 24 tanesi Nabatça,
- 20 tanesi Süryânice,
- 20 tanesi İbrânice,
- 9 tanesi Rumca,
- 7 tanesi Kıptîce,
- 7 tanesi Berberîce,
- 3 tanesi Hindçe,
- 3 tanesi Zencîce,
- 1 tanesi Türkçe'dir.⁵⁹⁸

el-Mütevekkilî fimâ Verede fi'l-Kur'an mine'l-Lugât fi'l-Kur'an'i mine'l-Muarreb ise bir diğer eseridir.⁵⁹⁹ Ayrıca *el-İtkân*'ın 38. bölümünü “fimâ Vaka'a fihi bigayri Lugati'l-Arab” (Arap Lugatı Dışında Kelimelerin Bulunduğu Ayetler)⁶⁰⁰; *el-Mu'tereku'l-Akrân fi İ'câzi'l-Kur'ân*'ın 13. bölümünü “İhtivâuhû alâ Cemii'l-Lugâti'l-Arab ve bi-Lugati Gayrihim mine'l-Fars ve'r-Rûm ve'l-Habeşe ve Gayrihim” (Bütün

---

⁵⁹⁸ Suyûtî, *el-Mühezzeb*; Yavuz, *Muarreb Kelimelere Dair Yazılan Eserler*, s.114; Bildik, *Suyûtî ve el-Muhezzeb*, s.56.

⁵⁹⁹ Suyûtî, *el-Mütevekkilî fimâ Verede fi'l-Kur'ân mine'l-Lugât fi'l-Kur'ân'i mine'l-Muarreb* (Dimeşk: Mektebetü'l-Kudsî, 1348).

⁶⁰⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.429-444.

Arap Lehçelerini, Farsça, Rumca, Habeşce Diğer Dillerden Kelimeleri İçermesi)⁶⁰¹ başlıkları adı altında Kur'an'da yer alan yabancı kelimelere tahsis etmiştir.

2. Râzî'nin Tefsiri'nde Muarrab Kelimleri Garib Kelime Olarak Ele

Alması

Çalışmamıza esas teşkil eden Râzî tefsirine baktığımızda lafzı garib kılan sebeplerden biri olan yabancı kelimelerin Kur'an'da bulunup bulunmadığı ile ilgili müellifin görüşlerini şu şekilde sınıflandırabiliriz:

- Kur'an, Arap dilinde indirilmiştir ve onda Arapça dışında bir kelime yoktur.⁶⁰²
- Arapça ve diğer dillerde ortak olarak kullanılıp, aynı manaya muvafakat eden müşterek kelimeler vardır.⁶⁰³
- Aslı yabancı olmakla birlikte sonradan Arap diline dâhil olan muarrab kelimeler vardır.⁶⁰⁴

Tefsirinde yaptığı açıklamalardan yola çıkarak Râzî'nin konu ile ilgili ortaya koyduğu değerlendirmelere baktığımızda onun belirgin bir görüşünün olmadığı, bağlama göre farklı yaklaşımlar sergileyerek değişik görüşler ortaya koyduğu görülmektedir.

Râzî, 41/Fussilet suresi üçüncü âyetin tefsirinde yer alan قُرْآنًا عَرَبِيًّا buyruğunun Kur'an'ın yalnız Arap dili ile indirildiğine delalet ettiğini ve "İstisnasız her peygamberi

---

⁶⁰¹ Suyûtî, *Mu'tereku'l-Akrân fi I'câzi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1988), c.1, s.147-155.

⁶⁰² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 9; XXVII, 95-96.

⁶⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 11.

⁶⁰⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 11; III, 112; XXIX, 129.

kendi kavminin diliyle gönderdik (ki onlara açık açık anlatsın)”⁶⁰⁵ âyetinin de bunu teyit ettiğini beyan edip devamındaki paragraflarda Kur’ân’da yabancı dilde bir kelime bulunduğu görüşünün fâsid, geçersiz olduğunu açıkça ifade eder.⁶⁰⁶ Bu durumda Râzî’nin Kur’ân’da Arap dili dışında bir kelime bulunmadığı görüşüne sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak Râzî’nin konu ile ilgili görüşleri sadece bununla sınırlı değildir ve dâimî olarak bu minval üzere devam etmemektedir. Şöyle ki 2/Bakara: 51. âyetin tefsirinde موسى isminin Arapça kökenli bir kelime olduğu şeklinde iki rivayete yer vermesine rağmen bunları kabul etmez ve İbrânice su anlamındaki مَوْ ve ağaç anlamındaki سَى kelimelerinden mürekkep İbrânice bir kelime olduğunu ifade eder. Bebekliğinde Musa’nın Firavun tarafından öldürmesinden korkması sebebiyle annesinin onu bir sandukaya koyup denize attığında Firavun ailesinin Musa’yı bulduğu yerin sulu ve ağaçlı olmasını bu tercihe gerekçe olarak göstermektedir.⁶⁰⁷ Oysa ilgili âyetlerde suya bırakıldığı açık olmakla birlikte ağaç bulunduğu ile ilgili bir işaret yoktur⁶⁰⁸ ve Râzî’de bu konuda bir kanıt sunmamaktadır. İlgili yerde bizzat kendisinin naklettiği موسى kelimesinin Arapça bir asla dayandığını bildiren iki rivâyeti kabul etmeyerek kendisine ait “Kur’ân’da Arapça dışında kelime bulunmadığı” görüşüne muhâlif bir tutum takınmasına gerekçe oluşturacak bir durum da yoktur.

Benzeri bir durum 2/Bakara: 40. âyette geçen اسْرَائِيل kelimesinde de söz konusudur. Râzî, burada موسى kelimesinde olduğu gibi doğrudan kendi görüşünü

---

⁶⁰⁵ 14/İbrahim:4.

⁶⁰⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXVII, 96.

⁶⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, III, 78.

⁶⁰⁸ 20/Taha:39; 28/Kasas:7.

belirterek değil de müfessirler ve Kaffâl (v..365/976)'dan yaptığı nakiller doğrultusunda kelimenin İbrânice olduğuna değinir.⁶⁰⁹ Yine 2/Bakara: 87. âyette zikredilen مَرْيَمَ – عِيسَى kelimelerinin sıra ile İbrânice ve Süryânice iki isim olduğuna قِيلَ meçhul sığasıyla yer verir.⁶¹⁰ 2/Bakara: 62. âyette geçen ve Yahudi'leri ifade eden هَادُوا kelimesinin İbn Abbas'tan naklen yer verdiği bir rivâyette Yakup peygamberin büyük oğlu Yahuza'ya nisbetle Yahudi'lere bu ismin verildiğini ve kelimenin aslının yabancı olmakla birlikte Arapların yabancı kelimeleri kendi dillerine geçirirken değişiklikler yaptığını bu sebeple de sonundaki harfin dala dönüştüğüne yani هَادُوا'nun başka dilden Arapçaya geçen yabancı bir kelime olduğuna rivâyetle de olsa değinmektedir.⁶¹¹ Râzî'nin Kur'ân'da aslı itibariyle yabancı olup sonradan Arapçaya mâl olan muarrab kelimelerin bulunduğu dair zikrettiği başka örnekler de vardır.⁶¹² Ancak muradımız hâsıl olduğu için ve Razi'nin muarrab kabul ettiği her bir kelime ileriki bölümlerde ayrıntılarıyla açıklanacağı için şimdilik bu şekilde genel bir değerlendirme ile yetinmek istiyoruz.

Müellifin Kur'ân'da yabancı kelime bulunup bulunmadığı hususunda birbiri ile çelişen hatta taban tabana zıt görüşler ortaya koyması şu şekilde izah edilebilir: Râzî, en şerefli⁶¹³ ve öğrenilmesi zorunlu olan ilmin kelam ilmi olduğu görüşündedir.⁶¹⁴ Etkisini,

---

⁶⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 31.

⁶¹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 190.

⁶¹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 112.

⁶¹² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 238; V, 220; VI, 186.

⁶¹³ Fahreddin Râzî, *el-İşâratü fi Usuli'l-Kelâm*, tah. Muhammed Subhî Âbidi-Rabî' Subhî Âbidi (Merkezü Nuri'l-Ulûmi li'l-Buhûsi ve'd-Dirâseti, tsz.), ss.53.

⁶¹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXII, 23.

eserlerinin çoğunluğunu yazdığı bu alanda gösterir.⁶¹⁵ Âyet/kelimeleri kelâmî bağlamda açıkladığında en belirgin vasfı olan kelimacı kimliğine bürünür ve değerlendirmelerini bu doğrultuda yapar. Örneğin 41/Fussilet suresi üçüncü âyetin tefsirinde yukarıda kısaca değindiğimiz açıklamaların ardından konuyu kelimacı ilmiyle ilişkilendirir ve kelimacıların çoğunluğunun “Kur’ân lafızlarının Arap dili ile Arap’ın kullanımına göre indirildiğine inanmanın mükellefler için zorunlu olduğu ve bunun dışındaki manalara hamletmenin bâtil olduğu” kabulünü taşıdıklarından bahseder... Hemen bir sonraki paragrafta bazı gurupların Kur’ân’da Arapça dışında kelimelerin bulunduğu, اسْتَبْرَقُ (ipek), سَجِيل (sertleşmiş çamur) kelimelerinin Farsça, مَشْكَاة (lamba) kelimesinin Habeşçe, قِسْطَاس (ölçü) kelimesinin Rumca dillerinden geldiği görüşünde olduklarını haber verir. Ancak bu görüşün geçersiz olduğuna aynı âyette yer alan “قُرْآنًا عَرَبِيًّا” (Arapça bir Kur’an olarak indirdik) ve “وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ” (İstisnasız her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik (ki onlara açık açık anlatsın))⁶¹⁶ ifadelerinin delâlet ettiğini beyan eder.

Diğer taraftan meseleleri kelâmî bağlamın dışında söz konusu kimliğinden soyutlanarak akâid ilmiyle alakalı konular bütünlüğü içinde değil de kelime açıklaması ölçeğinde ele aldığı âdeta lugatçı kimliğine bürünür ve bu doğrultuda değerlendirmelerde bulunur. Örneğin 2/Bakara: 102. âyetin tefsirinde هَارُوتَ - مَارُوتَ lafızlarının kendilerinden önce geçen مَلَكَيْنِ kelimesinin atf-ı beyanı⁶¹⁷ yani iki meleğin

---

⁶¹⁵ ez-Zerkan, *Fahriiddin er-Râzî, ve Ârâuhü*, s.616-619.

⁶¹⁶ 14/İbrahim:4.

⁶¹⁷ Atf-ı Beyan: Metbu’unu izah etmek ve daha çok açıklamak maksadıyla getirilen tâbi’dir. Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi: Nahiv*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), s.371.

olan 55/Rahman 54. âyette geçen اسْتَبْرَق kelimesinin îzâhında düştüğü ikilemi fark etmiş olmalı ki Kur'ân'da yabancı dilden kelime bulunup bulunmadığı şeklindeki görüşlerini uzlaştırma yoluna gider. Şöyle ki kalın ipek anlamındaki اسْتَبْرَق lafzının farsça سَبْرَق'ın ismi tasgîri olduğunu, Arap diline geçtiğinde başına hemze eklendiğini, muttasıl muhatap zamiri (ك) ile karışmaması için son harfinin ق ile değiştirildiğini haber verir. İşte tam bu noktada daha önce açıkça ifade ettiği “Kur'ân'da Arapça dışında kelime yoktur”⁶²⁶ görüşünü hatırlamış olmalı ki “Kur'ân apaçık Arapça ile indirilmiştir. Bu kelime ise Arapça değildir” şeklindeki meşhur addettiği soruyu sorar ve bu konudaki hakiki cevabın şu olduğunu söyler: “Bu kelime aslında Arap dili içerisinde bulunmamaktadır. Kur'ân'ın Arap dili ile indirildiğinden murâd, aslında Arap dili üzere vaz olunmuş bir dil ile indirilmiş demek değildir. Bilakis kullanmayıp konuşmadıkları türden olmayan Arapların hiçbirine gizli kalmayan bir dil ile indirilmiş demektir.”⁶²⁷

Râzî, benzer bir tavrı Bakara suresinin başında hurûf-u mukattaa konusunu ele alırken de sergilemektedir. Bahse konu harflerin müteşâbih harflerden olup olmadığı ile ilgili görüşlere yer verip lehte ve aleyhte tavır takınanların delillerine ayrıntılı biçimde değinerek kelimelerin mukattaa harflerini müteşâbih kelimelerden saymadığı ve Kur'ân'da insanların anlamayacağı bir şeyin bulunmasının caiz olmayacağı görüşünü taşıdıklarını haber verir.⁶²⁸ Bu noktada “Kur'ân'da Arap dilinden olmayan مَشْكَاة (lamba), سَجِيل (sertleşmiş çamur) kelimeleri vardır” sözüne kelimelerin buradaki görüşüne uygun bir tutum sergileyerek iki türlü cevap verir:

---

⁶²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVII, 96.

⁶²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIX, 127.

⁶²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 4.

- “Bu kelimeler Arapçadır. Ancak diğer dillerle tevâfukluk söz konusu olup her birinde müşterek manaya sahip kelimeler bulunmaktadır.

- Bu isimlerin müsemâmaları (isim verildikleri şeyler) ilk zamanlar Arap diyarlarında bulunmuyorlardı. Zamanla o eşyaları (müsemâmaları) tanıdılar böylelikle isimleriyle de tanışmış oldular ve kullanmaya başladılar. Böylelikle bu isimler Arapçaya dönüştü”⁶²⁹

Râzî, böylece Kur’ân’da Arapça dışındaki dillerden kelimelerin bulunabileceğini bu durumun قُرْآنًا عَرَبِيًّا ayetinin ifade ettiği “Kur’ân’ın Arapça olmasıyla” bir tezat teşkil etmeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü müellife göre yabancı asıllı kelimeler Arap diline mâl olmak suretiyle bilinir hale gelmiş yani Arapçalaşmıştır. Râzî’nin burada yaptığı açıklamalar kabul edilebilir ölçüde olmakla beraber onu düştüğü tezettan kurtarmaya yetmemektedir. Şöyle ki yukarıda ifade edildiği üzere kimi yerde açıkça Kur’ân’da yabancı kelime varlığını reddederken kimi yerde kabul etmektedir. Kimi yerde ise iki görüşü birleştirici bir yaklaşımla aslen yabancı olmakla birlikte zamanla Arapçalaştığı, ya da her dilde aynı manayı ifade eden ortak kelimelerin bulunduğunu iddia etmektedir.

Razi’nin bu çelişkili tutumunun gerekçesi satır aralarında gizlidir. Şöyle ki meseleleri kelâmî bağlamda ele aldığı anda yaptığı açıklamalara baktığımızda onun temel kaygısının Kur’ân’ın anlaşılmasıyla alakalı, yanlış anlayışlara fırsat vermemekle ilgili olduğu görülmektedir. Fussilet suresinin ilk âyetlerinin tefsirinde Kur’ân’da Arapça dışında hiçbir kelime olmadığı şeklinde kesin ve katı bir tutum takınıp aksi görüşleri kabul etmediği paragrafta nasları zahiri manasından kopararak çeşitli te’villerle İslam’ın temel hükümlerinde (zarûrât-i dîniyye) dahi farklı tutumlar takınan, cümel hesabıyla⁶³⁰

---

⁶²⁹ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, II, 11.

⁶³⁰ Ebced hesabının sayı değerlerine dayanan bir türü, Mustafa Uzun, “Ebced”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.5, s.68.

naslara çeşitli manalar yükleyen ehl-i bâtila⁶³¹, akıl ve duyuların dışında bilgi edinmeye dayanan mukâşefe⁶³² gibi yollara başvuran sûfilere karşı bu ifadeleri kullandığı görülmektedir.⁶³³ Kelimeleri bir delile dayanmaksızın ve zaruret olmaksızın hakiki/zâhiri manaları dışında kullananlara karşı düştükleri yanlış durumu beyan etme ve onlara bu konuda açık kapı bırakmama adına bu kadar katı bir tutum takındığı anlaşılmaktadır. Çünkü Râzî'nin bu konudaki tavrı nettir. Ona göre asıl olan hakiki/zahiri manadır. Ancak bunun mümkün olmaması durumunda te'vile gidilip mecaza hamledilebilir.⁶³⁴

Bakara suresinin ilk âyetinde hurûf-u mukattaanın anlamının bilinip bilinemeyeceği ile ilgili sahâbeden Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali ve İbn Abbas'a, tabiîn'den eş-Şa'bî (v.104/722)'ye ve selefi salihine nispet edilen ve söz konusu harflerin Kur'ân'ın sırrı olduğu ve manasının bilinemeyeceği görüşü ile bunun tam aksini savunan ve manasının bilinebileceğine dair kelamcıların görüşünü âyet, hadis ve akli delilleri ile ele aldığı ve ehl-i bâtına cevap niteliğini taşıyan yaklaşımından daha farklı olarak her bir görüşün makul olduğu bağlamda daha rahat hareket eder. Kur'ân'da مَشْكَاة (lamba), سَجِيل (sertleşmiş çamur) gibi Arapça dışında kelimelerin yer aldığı yaklaşımına cevap verir ve kendisine ait olan “diğer dillerle ortak kullanılan (tevâfuk) ve aslı yabancı olmakla birlikte sonradan Arap diline giren (muarrab) kelimelerin var olduğu” görüşünü ortaya koyar.⁶³⁵

⁶³¹ Avni İlhan, “Bâtıniyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.5, s.190-195.

⁶³² Süleyman Uludağ, “Keşf” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.25, s.315.

⁶³³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVII, 96.

⁶³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 213; IV, 170; X, 116; XVIII, 221; XXXI, 15.

⁶³⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 3-11.

Asıl olan hakiki manadır. Ancak bunun mümkün olmaması durumunda te'vile gidilip mecaza hamledilebilir şekilde formüle ettiği⁶³⁶ ve Râzî'nin kırmızı çizgisi diyebileceğimiz kelimelerin zâhiri manalarının esas alınarak anlamlarının tespit edildiği, ona göre güvenli bölge diyebileceğimiz⁶³⁷ durumlarda yukarıdaki yer verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere kimi zaman kelimenin yabancı oluşunu Arapça oluşuna tercih eder. Böylelikle Râzî, kelimeleri dilsel bağlamda ele aldığı Kur'ân'da aslı yabancı olmakla birlikte zamanla Arap dili içerisinde kullanılan (muarrab) kelimeler sebebiyle garib kelimelerin var olduğunu kabul etmektedir.

Yukarıda yer verdiğimiz Râzî'nin Kur'ân'da yabancı kelime meselesindeki görüşlerini bütüncül bir yaklaşımla değerlendirdiğimizde, konu ile ilgili aleyh, leh ve uzlaştırmacı görüşleri savunan gruplardan üçüncüsünde yani bakış açısına göre her iki durumu mümkün görenlerin safında yer aldığını söyleyebiliriz.

Ömrünü mütekellim ve filozof bir bakış açısıyla farklı gruplarla mücadeleyle geçiren Râzî, her ne kadar Kur'ân'ın apaçık bir Arapça ile inzâl edildiğinin ifade edildiği 41/Fussilet, 3. âyetin tefsirinde yabancı kelimelerin varlığını reddetse de konuyu mukayeseli ele aldığı yerlerde her daim uzlaştırmacı bir tutum takınmıştır.⁶³⁸ 55/Rahman, 54. âyette Farsça'dan Arap diline geçtiğini ve bu esnada gerçekleşen değişimi ayrıntılarıyla anlattığı استَبْرَق kelimesinin tefsirinde daha önce yok dediği muarrab kelimenin varlığı durumunu "Kur'ân'ın Arap dili ile indirildiğinden murâd, aslında Arap dili üzere vaz olunmuş bir dil ile indirilmiş demek değildir. Bilakis

---

⁶³⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, III, 213; IV, 170.

⁶³⁷ Bu ifade ile i'tikâdî konulardaki ihtilafın olmadığı ve özellikle bâtinîler gibi heva ve heveslerine göre ayetleri yorumlayanların görüş belirtmediği alan kastedilmiştir.

⁶³⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 11; XXIX, 127

kullanmayıp konuşmadıkları türden olmayan Arapların hiçbirine gizli kalmayan bir dil ile indirilmiş demektir”⁶³⁹ sözleri ile açıklar. Benzer bir yaklaşımı Bakara suresinin başında huruf-u mukatta harfleriyle ilgili değerlendirmelerde de takınır.⁶⁴⁰ Böylece uzlaştırmacı grubun safında yer aldığını belli eder.

Râzî, tefsirinde yabancı dilden gelip Arapça’ya mâl olmak suretiyle ta’rib olgusunu oluşturan garib kelimelerin ana dillerine değinir. Çoğunlukla yabancı kelime için “Arapça değildir”⁶⁴¹ ya da “yabancı isimlerdir”⁶⁴² şeklinde isim vermeksizin genel bir ifade kullanır. Bazen kaynak dilin özel ismini, Farsça⁶⁴³, İbrânice⁶⁴⁴, Rumca⁶⁴⁵, Türkçe⁶⁴⁶ gibi doğrudan zikreder. Bazen Yahudi (هَادُوا) kelimesinde olduğu gibi yabancı dilden Arapça’ya geçtiği, İsrailoğullarına ait olduğu ile ilgili bilgiler vererek dolaylı yolla İbrânice’ye işaret eder ancak kaynak dilin ismini zikretmez.⁶⁴⁷ Bazen de aynı dilin farklı isimlerini kullanır. Farsça için kimi yerde ⁶⁴⁸ الْعَجَم، kimi yerde فَارِسِي (İran diline

---

⁶³⁹ Râzî, *Mefâtîhu ’l-Gayb*, XXIX, 127.

⁶⁴⁰ Râzî, *Mefâtîhu ’l-Gayb*, II, 11

⁶⁴¹ Râzî, *Mefâtîhu ’l-Gayb*, II, 11.

⁶⁴² Râzî, *Mefâtîhu ’l-Gayb*, III, 238.

⁶⁴³ Râzî, *Mefâtîhu ’l-Gayb*, XVIII, 39.

⁶⁴⁴ Râzî, *Mefâtîhu ’l-Gayb*, I, 169.

⁶⁴⁵ Râzî, *Mefâtîhu ’l-Gayb*, XXI, 176.

⁶⁴⁶ Râzî, *Mefâtîhu ’l-Gayb*, XVIII, 116.

⁶⁴⁷ Râzî, *Mefâtîhu ’l-Gayb*, III, 112.

⁶⁴⁸ Râzî, *Mefâtîhu ’l-Gayb*, XVII, 235; الْعَجَم، Araplar’ın Arap olmayanlara ve özellikle İranlılar’a verdikleri bir isimdir. Adnan Karaismailoğlu, “Acem”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.1, s.321.

ait),⁶⁴⁹ kimi yerde لُغَةُ الْفَرَسِ (İran dili) ifadelerini kullanır.⁶⁵⁰ Doğrudan ya da dolaylı yolla kelimelerinin kökenini teşkil eden yabancı dillere yer vermesi de Kur'ân'da muarrab kelimelerin varlığını inkâr etmediğinin kanıtıdır.

Aşağıda, Râzî'nin tefsirinde garib kelimelerin ana dilini açıklarken yer verdiği yabancı dillere ve kaçar defa zikredildiklerine dair bir listeye vereceğiz. Ancak şunu belirtmek isteriz ki müellif, Ye'cüc – Me'cüc'ün hangi ırktan geldiğini beyan ederken yer verdiği gibi çeşitli sebeplerle farklı milletlerin isimlerine (Türk, Deylan kabilesi) değinir,⁶⁵¹ millet ve o millete ait dil isimleri Arap dilinde bir birine çok yakın bazen aynı şekilde yazılabilmektedir. Bu liste oluşturulurken yalnız garib kelime açıklaması bağlamında kaynak dil olarak yer verdiği milletlerin dilleri ve zikrediliş sayıları esas alınmıştır. Râzî'nin yabancı dili zikrederken çoğu yerde اَعْجَمِي - اَلْعَجْمَةُ - اَعْجَمِي ifadelerini kullandığı unutulmamalıdır.⁶⁵² Geniş hacimli bir tefsirde sınırlı sayıda dil ismine yer verilmesinin temel nedeninin bu olduğunu düşünüyoruz.

- 1- İbrânice, 13 yerde geçmektedir.⁶⁵³
- 2- Farsça, 11 yerde geçmektedir.⁶⁵⁴
- 3- Habeşçe, 10 yerde geçmektedir.⁶⁵⁵

---

⁶⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVIII, 39.

⁶⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVIII, 116.

⁶⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXI, 171.

⁶⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 108, 112, 238; V, 220; XVI, 36 (3 defa); XXI, 171, XXIII, 90.

⁶⁵³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 169; III, 31, 78, 190, 242; VI, 184, 186; VII, 8, 173; VIII, 54, 112, 123; XVIII, 88, 116.

⁶⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 9; XVII, 235; XVIII, 39, 116; XX, 184; XXI, 123; XXVII, 12, 96, XXIX, 127; XXXI, 16, 67.

- 4- Süryânice, 6 yerde geçmektedir.⁶⁵⁶
- 5- Rumca, 5 yerde geçmektedir.⁶⁵⁷
- 6- Nabatça, 2 yerde geçmektedir.⁶⁵⁸
- 7- Türkçe, 1 yerde geçmektedir.⁶⁵⁹
- 8- Hindçe, 1 yerde geçmektedir.⁶⁶⁰

C. Lehçeleri Garip Kelime Olarak Ele Alması

Herhangi bir dilin tarihsel, bölgesel ve siyasal sebeplerden dolayı ses yapı ve söz dizimi özellikleriyle ayrılan kolu şeklinde tarif edilen lehçenin⁶⁶¹ kök anlamlarından biri de yapışmak, tutunmak demektir. Sütten kesilmiş çocuk annesini emmeye devam edip

---

⁶⁵⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XVIII, 116; XIX, 52; XXII, 3, 228; XXIII, 83, 236; XXVII, 96; XXIX, 248, XXX, 212; XXXII, 10.

⁶⁵⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 169; III, 190; VII, 173; VIII, 123; XX, 207; XXII, 3.

⁶⁵⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XVIII, 116; XX, 207; XXI, 176; XXIII, 83; XXVII, 96.

⁶⁵⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXII, 3; XXXII, 10; Nabâtîler. Arapların yazılarından ve dillerinden etkilendikleri en yakın akrabaları olup, m.ö. IV - m.s. 106 yy. arasında Nabâtî Krallığını Kurmuşlardır. Nabatça, Sami dillerin kuzey batı grubu (Fenike, Nabati, İbrani) içerisinde yer alır. Hakkı Dursun Yıldız; Nihad M. Çetin, “Arap” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.3, s.275-282; Ahmet Ağırakça, “Nabatiler” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.32, s.257.

⁶⁵⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XVIII, 116.

⁶⁶⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XIX, 52.

⁶⁶¹ Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr> (18.07.2019)

bunu alışkanlık haline getirdiğinde *لُوحُ الْفَصِيلِ بِأَمِّهِ يُلْهَجُ* denilir.⁶⁶² Bir dilin kolları her ne kadar çeşitli sebeplerden dolayı farklı biçimlerde kullanılsa da o ana gövdeye bağlılığı devam ettiği, ondan kopmadığı için müstakil bir dil olarak değil, o ana dilin dalı olarak kabul edilir. Bu durum, kök anlamla ilişkisi sebebiyle olsa gerek ki aralarındaki bağlantıya işaret eden lehçe kelimesi ile ifade edilir.

Arap dilinde çeşitli lehçelerin ortaya çıkış sebeplerinden birisi Arapların okuma yazma bilmemesi sebebiyle dil öğreniminin ve bu süreçte kelime telaffuzunun ağızlarıyla telakki edilmesine dayanmasıydı. Ümmî oluşları sebebiyle telaffuz şekilleri zabtedilmediği için hayatın doğal seyri içerisinde dil, bozulmalara ma'ruz kalmış,⁶⁶³ aynı dilin farklı ifade biçimleri olan lehçeler ortaya çıkmıştır.

Kur'ân, bu lehçelerden en fasih, en hoş konuşulanı olan⁶⁶⁴ Kureyş lehçesi ile indirilmiştir.⁶⁶⁵ Nitekim Hz. Osman (v.35/656), Kur'an'ın istinsah/çoğaltılmasından sorumlu heyetin başkanı Medineli Zeyd b. Sabit (v.45/665)'e ve komisyonun diğer Mekkeli üyelerine⁶⁶⁶ “ إِذَا اخْتَلَفْتُمْ أَنْتُمْ وَ زَيْدُ ابْنِ ثَابِتٍ فِي عَرَبِيَّةٍ مِنْ عَرَبِيَّةِ الْقُرْآنِ فَارْتَبِعُوا هَاجِلِسَانَ قُرَيْشٍ إِنَّ ”, (Kur'ân'ın yazımında ihtilafa düştüğünüzde Kureyş lisanı ile yazın. اَلْقُرْآنَ اُنزَلَ بِلِسَانِهِمْ

---

⁶⁶² İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, c.1, s.359.

⁶⁶³ er-Râfiû, *Târîhu Âdâbi'l-Arab*, s.113; Kurt, *Garibu'l-Kur'an'a Dair Müstakil eserler*, s.7.

⁶⁶⁴ Suyûtî, *el-Müzhir*, c.1, s.210.

⁶⁶⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, c.1, s.75.

⁶⁶⁶ Bu kişiler “Sa'd b. As, Abdullah b. Zübeyr ve Abdurrahman b. Haris b. Hişam”dır, Buhârî, *es-Sahîh, K. Fedâil'l-Kur'an, 2 B. Nezele'l-Kur'an'u bi-Lisâni Kurayş'in ve'l-Arab*, c.3, s.1608, (no: 4984).

Çünkü Kur’ân onların lisanları ile indirilmiştir) buyurmuştur.⁶⁶⁷ Bununla birlikte Kur’ân’ın birçok âyetinde Arap dili ile indirildiği beyan edilmekte (فُرْأَنًا – بِلِسَانِ عَرَبِيٍّ) olup Kureyş dili/lehçesi zikredilmemektedir. Bu durumda Hz Osman, bu sözü ile Kur’ân’ın çoğunun Kureyş lehçesi ile indirildiğini beyan etmek istemiştir.⁶⁶⁹

Kureyş kabilesine mensup olup Kur’ân’ı en iyi bilenlerden birisi olarak “tercümânü’l-Kur’ân” lakabını taşıyan Abdullah b. Abbas (v.68/687-88), Kureyş dışındaki lehçelerde başlamak anlamına gelen فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ kelimesinin 670 ayetinde hangi anlama geldiğini bilmediğini, tâki kuyu başında birbiri ile tartışan bedevilerin أَنَا فَاطِرُ نَهْجِهَا, (ben başlayacağım) sözünü işitene kadar bu durumun devam ettiğini haber vermektedir.⁶⁷¹ Yine İbn Abbas 84/İnşikak, 14. ayette geçen⁶⁷² يَحُورُ lafzının anlamını farklı lehçeleri konuşan bir bedviden öğrendiğini “Bedevi bir kadının kızına dön anlamında حُورَى dediğini duyana kadar يَحُورُ fiilinin ne anlama geldiğini bilmiyordum”⁶⁷³ sözleriyle dile getirmektedir. Hz. Ömer de bir gün minberde hutbe îrad ederken 16/Nahl suresi 47. âyetteki⁶⁷⁴ أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ ifadesinin ne anlama geldiğini

⁶⁶⁷ Buhâri, *es-Sahîh*, K. *Fedâil’l-Kur’an*, 2 B. *Nezele’l-Kur’an’u biLisâni Kurâyş’in ve’l-Arab*, c.3, s.1608, (no: 4984).

⁶⁶⁸ 20/Taha:113; 26/Şuarâ:195; 39/Zümer:28.

⁶⁶⁹ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, c.1, s.75; Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.429.

⁶⁷⁰ 35/Fâtır:1.

⁶⁷¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.293.

⁶⁷² إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ, Zira o, hiçbir zaman rabbine dönmeyeceğini sanırdı.

⁶⁷³ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXXI, 108.

⁶⁷⁴ أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرْؤُفٌ رَحِيمٌ, yoksa Allah’ın içlerine felaket korkusu salarak kendilerini cezalandırmayacağına dair bir güvenceleri mi var? Ama sizin rabbiniz kuşkusuz çok şefkatli, çok merhametlidir.

cemaate sormuş, insanlar sukût etmişler, Beni Huzeyl kabilesinden yaşlı bir kimse bu bizim lehçemizdir *التَّنْقِصُ* (yavaş yavaş noksanlaşmak, harap, viran olmak) anlamına gelmektedir demiştir.⁶⁷⁵ Bu misallerden de anlaşılacağı üzere Kur'ân'da farklı lehçelerden kelimeler yer almaktadır. Kur'ân'ın yedi harf üzere indiğini ifade eden hadisteki yedi harften kastın ne olduğu ile ilgili farklı görüşler ortaya konulurken bunlardan bir tanesine göre burada Kureyş, Huzeyl, Temim, Hevâzin, Sa'd b. Bekr ve diğerleri gibi yedi farklı Arap lehçesi kastedilmektedir.⁶⁷⁶ Bu örnekler Kur'ân'da farklı lehçelerden kelimelerin yer aldığına delalet etmektedir.

Kur'ân'ın genellikle Kureyş lehçesiyle nâzil olması, hadislerin çoğunlukla aynı lehçeyle vârid olması neticesinde Arap dilinde Kureyş lehçesi esas alınmış, kelimeler bu asıl üzere kayda geçirilmiştir. Bunun sonucunda biri fasih diğeri avam olmak üzere iki lehçe ortaya çıkmış, avam lehçeler arasında meydana gelen anlaşmazlıklar fasih lehçe olan Kureyş lehçesi esas alınarak çözülmüştür.⁶⁷⁷

Garîbu'l-Kur'ân sahasında ilk te'lif edilen eserlere bakıldığında garibliği meydana çıkaran en önemli faktörlerden birinin Kureyş dışı avam lehçelerden gelen kelimeler olduğu görülecektir. Nitekim Kur'ân'da yer alan garib kelimeler, tabiîn devrinin önde gelen müfessirlerinden Ata b. Ebi Rabah (v.114/732)'ın tarîkıyle gelen İbn Abbas'ın *Garîbu'l-Kur'ân*'ında lehçelerdeki anlamları doğrultusunda açıklanmıştır:

- 2/Bakara: 55. âyette yer alan *الصَّاعِقَةُ* kelimesi *يَعْنِي بِلُغَةِ عَمَانَ الْمَوْتُ*“⁶⁷⁸; *فَأَخَذْتُمُ الصَّاعِقَةَ* –

⁶⁷⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XX, 36.

⁶⁷⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, s.217-220.

⁶⁷⁷ Kurt, *Garibu'l-Kur'an'a Dair Müstakil eserler*, s.7-8.

⁶⁷⁸ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.20.

- 32/Secde: 23. âyette zikredilen مَرِيَّة kelimesi “ فَلَا تَكُنْ فِي مَرِيَّةٍ مِنْ لِقَائِهِ – يَعْنِي فِي شَكِّ بَلْعَةٍ ”⁶⁷⁹

- 83/Mutaffifin: 9. âyette geçen مَرْقُوم kelimesi “ كِتَابٌ مَرْقُومٌ – يَعْنِي مَخْتُومٌ بِلُغَةِ حَمِيرٍ ”⁶⁸⁰

şeklinde açıklanmış ve الصَّاعِقَةُ kelimesinin Amman lehçesinde ölüm, مَرِيَّة kelimesinin Kureyş lehçesinde şüphe, مَرْقُوم kelimesinin ise Hamir/Humeyr lehçesinde mühürleme manasına geldiği ifade edilmiştir. Yine İbn Kuteybe *Garîbu'l-Kur'ân*'ında yemen ahâlisinden olan bir grubun lehçesinde الصُّورُ kelimesinin [üfürülen] boynuz anlamına geldiğini beyan etmiştir.⁶⁸¹

İbn Abbas'a isnad edilen *Garîbu'l-Kur'ân*'larda ve yukarıda zikredilen örneklerde görüldüğü üzere sahâbenin dahî anlamını ancak başkasından öğrenebildiği kelimelerin Kur'ân'da var olması gariblik olgusunun İslam'ın ilk yıllarından beri var olduğunu ve aynı zamanda bu duruma sebebiyet veren etkenlerden birinin de lehçeler olduğunu gözler önüne sermektedir.⁶⁸² Ayrıca Hz. Osman'ın “Kur'ân, Kureyş lehçesi ile inzâl edilmiştir”⁶⁸³ sözü de lehçelerin varlığının bir diğer delilidir. Bu sebeple erken dönemlerden itibaren te'lif edilen eserlerde kelimelerin lehçelerdeki anlamlarına temas edilerek manalarındaki kapalılık vuzuha kavuşturulmaya çalışılmıştır. İbn Abbas'ın *Kitabul-lugât*'ındaki lehçelere bakıldığında üç yüz kırk civarındaki kelimenin yüz kadarının Kureyş lehçesine, yüz otuz kadarının diğer kabilelere otuz kadarının da gayri

---

⁶⁷⁹ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.40.

⁶⁸⁰ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.54.

⁶⁸¹ İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, s.26.

⁶⁸² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, s.40; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, c.12, s.332.

⁶⁸³ Buhârî, *es-Sahîh, K. Fedâil'l-Kur'an, 2 B. Nezele'l-Kur'an'u bilisâni Kurayşin ve'l-Arab*, c.3, s.1608, (no: 4984).

Arap milletlere ait olduğu görülür.⁶⁸⁴ Kalan kelimeler ise aynı kökün farklı türevlerinden oluşmaktadır.⁶⁸⁵

Tezimize esas teşkil eden *Mefâtihu'l-Gayb*'a baktığımızda Râzî'nin lehçeleri önemseydiğini görürüz. O, 12/Yusuf 36. âyetin tefsirinde Dahhâk (v.105/723)'tan Kur'ân'ın bütün Arap lehçeleri üzere nazil olduğu görüşünü nakletmiştir.⁶⁸⁶ Kelimeleri açıklarken lehçelerden yararlanmış, kelimenin asli anlamını ortaya koyarken lehçelerdeki kullanımı delil göstermiştir. Örneğin yine 12/Yusuf, 36. âyette “أَعَصِرُ خَمْرًا” (şarabı sıkıyorum) ifadesinin açıklamasında “şarap sıkmak nasıl anlaşılmalı?” sorusunu cevaplarırken şarap sıkılmaktan kastın, şarap üzümü sıkılmak olduğunu söylemiş, Ebu Salih'ten naklen Umman lehçesinde üzüme خَمْرٌ denilmesini delil göstermiştir.⁶⁸⁷ Görüldüğü üzere Râzî, üzümün sıkılarak su şeklini almasıyla oluşan şarabın sıkılmasının mümkün olmadığına dikkat çekmekte ve bu durumda oluşan kapalılığı lehçelerle gidermektedir. Çünkü Umman lehçesinde خَمْرٌ üzüm demektir. Üzümün sıkılmasında bir problem yoktur. Yine kelimelerin âyette kazandığı anlamı ortaya koyarken lehçelerden istifade etmiştir. Örneğin Nahl suresi 47. âyette geçen تَخْوُفٌ lafzının Hüzeyl lehçesinde noksanlaştırmak anlamına geldiğini ve bu durumda ayetin

---

⁶⁸⁴ Arslan, *İbnu'l-Yezîdî ve Garîbu'l-Kur'ân'ı*, s.13.

⁶⁸⁵ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lugât*, s.46, 53; 52/Tur:6, مسجور; 81/Tekvir:6, سجرت

⁶⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVIII, 137.

⁶⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVIII, 137, diğer örnekler için bkz: XVII, 73; XIX, 134; XXX, 222.

“Allah onları azaplandırmakta acele etmez. Civarındaki beldelerden başlayarak yavaş yavaş onları helak eder” anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁶⁸⁸

Yukarıda lehçenin tanımında değinildiği üzere çeşitli sebeplerden dolayı aynı dilin farklı kabileler tarafından değişik ağız biçimleriyle telaffuzu lehçeleri oluşturmaktadır. Râzî, tefsirinde birçok kabile ismini zikreder. Örneğin Bakara 189. ayette cahiliyye döneminde müşriklerin ihrama girdiklerinde evlerine hiç girmemelerini ya da arka taraftan bir delik açarak girme anlayışını açıklarken kendilerine Humus denilen ve bu günleri çölde geçiren kabileleri şöyle sıralar: Kureyş, Kinâne, Huza’, Sakif, Haysem, Benî Âmir b. Sa’sa’, Benî Nasr b. Muaviye Kabileleri.⁶⁸⁹ Râzî, lafızların okunuş ya da anlamlarını izah ederken çoğu zaman lehçeleri Hicaz lehçesi,⁶⁹⁰ Temim lehçesi⁶⁹¹, Ukayl oğulları lehçesi⁶⁹² gibi isim belirterek zikreder. Bazen “aynı manaya gelen iki farklı lehçedir”⁶⁹³, “bu konuda değişik lehçelerin kullanımı vardır”⁶⁹⁴ gibi isim vermeksizin zikreder. Biz tezimizde yalnız garib kelimeleri açıklarken kullandığı kabilelerin lehçelerini değerlendirmeye alacağız. Yukarıda geçen örnekte örüldüğü üzere kelimenin anlamını açıklaması dışında farklı amaçlarla kabile isimlerine değinmesi aşağıda yer vereceğimiz rakamlar için esas teşkil etmemektedir. Buna göre

---

⁶⁸⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, 40; diğer örnekler için bkz: XIX, 12;; XXVI, 161; XXX, 248; XXXI, 160.

⁶⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, V, 135.

⁶⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 219.

⁶⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 61.

⁶⁹² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX, 8.

⁶⁹³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX, 193.

⁶⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX, 110.

Râzî'nin garib bulduğu kelimeleri açıklarken yer verdiği kabilelerin lehçeleri ve adetleri şu şekildedir:

- 1- Ehl-i Hicaz/Hicaz lehçesi, 15 yerde geçer.⁶⁹⁵
- 2- Benî Temîm/Temîm lehçesi, 9 yerde geçer.⁶⁹⁶
- 3- Ehl-i Yemen/Yemen lehçesi, 6 yerde geçer.⁶⁹⁷
- 4- Kureyş lehçesi, 6 yerde geçer.⁶⁹⁸
- 5- Necid lehçesi, 3 yerde geçer.⁶⁹⁹
- 6- Kays lehçesi, 3 yerde geçer.⁷⁰⁰
- 7- Esed Oğulları/Esed lehçesi, 3 yerde geçer.⁷⁰¹
- 8- Tay lehçesi, 3 yerde geçer.⁷⁰²
- 9- Hüzeyl lehçesi, 2 yerde geçer.⁷⁰³
- 10- Tihâme lehçesi, 2 yerde geçer.⁷⁰⁴

⁶⁹⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 21; III, 185; V, 155, 160; VI, 219; VII, 121; IX, 315; XIX, 12, 134, 155; XXII, 73; XXV, 202; XXIX, 294; XXX, 15; XXXI, 89; XXXII, 169.

⁶⁹⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, V, 160; VI, 219; VII, 61, 121, 216; XIX, 12; XXII, 73; XXXI, 160; XXXII, 163.

⁶⁹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XVIII, 183; XXII, 147; XXVI, 141, 161; XXX, 222; XXXI, 18.

⁶⁹⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VII, 61; IX, 27; XVIII, 115; XXI, 229; XXXI, 9, 89.

⁶⁹⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX, 15; XIX, 134; XXII, 73.

⁷⁰⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VII, 121, 216; XIX, 155.

⁷⁰¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VII, 121, XVII, 73; XXII, 75.

⁷⁰² Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VII, 171, 172; XXX, 248.

⁷⁰³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VII, 44; XXIX, 248.

⁷⁰⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX, 15; XXIV, 67.

- 11- Kinâne lehçesi, 1 yerde geçer.⁷⁰⁵
- 12- Tay lehçesi, 1 yerde geçer.⁷⁰⁶
- 13- Şam lehçesi, 1 yerde geçer.⁷⁰⁷
- 14- Süleym lehçesi, 1 yerde geçer.⁷⁰⁸
- 15- Bekir Oğulları lehçesi, 1 yerde geçer.⁷⁰⁹
- 16- Dabbe Oğulları lehçesi, 1 yerde geçer.⁷¹⁰
- 17- Haris b. Ka'b lehçesi, 1 yerde geçer.⁷¹¹
- 18- Kinde lehçesi, 1 yerde geçer.⁷¹²
- 19- Benî Mâlik lehçesi, 1 yerde geçer.⁷¹³
- 20- Mudar lehçesi, 1 yerde geçer.⁷¹⁴
- 21- Rabîa lehçesi, 1 yerde geçer.⁷¹⁵
- 22- Naha' lehçesi, 1 yerde geçer.⁷¹⁶
- 23- Himyer lehçesi, 1 yerde geçer.⁷¹⁷

---

⁷⁰⁵ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXII, 75.

⁷⁰⁶ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, IX, 15.

⁷⁰⁷ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XIII, 142.

⁷⁰⁸ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, VII, 44.

⁷⁰⁹ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XIX, 155.

⁷¹⁰ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXII, 75.

⁷¹¹ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXII, 75.

⁷¹² Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXXII, 67.

⁷¹³ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb* XXXII, 67.

⁷¹⁴ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb* XXXII, 67.

⁷¹⁵ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXXII, 67.

⁷¹⁶ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XIX, 54.

24- Ukayl Oğulları lehçesi, 1 yerde geçer.⁷¹⁸

25- Umman lehçesi, 1 yerde geçer.⁷¹⁹

26- Ak lehçesi, 1 yerde geçer.⁷²⁰

Kureyş lehçesi, Kur'ân'ın kendisi ile inzâl edildiği lehçe olduğu halde neden Râzî tefsirinde sınırlı yerde geçmektedir gibi bir soru akla gelebilir. Bu soruyu şöyle açıklığı kavuşturabiliriz: ileride yer verileceği üzere Râzî, kelimeleri izah ederken Kur'ân, hadis, şiir, sahâbe ve tabiîn sözünü delil getirir. Yine onun, lafızların anlamlarını açığa kavuştururken fazlaca yer verdiği hatta hemen her âyette değindiği hususlardan birisi de kelimenin Arap dilindeki kullanımınıdır. Râzî, bunu kimi zaman doğrudan Arap kelimesini kullanarak (فِي كَلَامِ الْعَرَبِ⁷²¹ – فِي اللَّغَةِ الْعَرَبِ⁷²² – قَوْلُ الْعَرَبِ⁷²³) (Arap'ın sözünde olduğu gibi)) yapar. Kimi zaman ise مَأْخُودٌ مِنْ قَوْلِهِمْ (Onların (Araplar'ın sözlerinden alınmıştır)⁷²⁴, كَقَوْلِ الرَّجُلِ (kişinin sözünde olduğu gibi)⁷²⁵ ifadelerinde olduğu üzere dolaylı olarak ortaya koyar. Bu ifadelerde yer alan Arapların kullanımı/sözü ile muhtemelen Kureyş lehçesi kastedilmektedir. Çünkü Râzî bazen Kureyş lugatı ile Arap lugatı ifadelerini birbirinin yerine kullanmıştır.⁷²⁶ Diğer taraftan

---

⁷¹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXII, 172.

⁷¹⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXX, 8.

⁷¹⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XVIII, 137.

⁷²⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXII, 3.

⁷²¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 33.

⁷²² Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 22.

⁷²³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 21.

⁷²⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, V, 220.

⁷²⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VI, 37.

⁷²⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XVIII, 116.

“Kureyş lehçesi” ifadesini kıraat ilmiyle ilgili özel bir bağlamda belirtmesi⁷²⁷ de normalde “Arapların kullanımı/sözü” şeklinde zikredilen genel ifadelerden kastın Kureyş lehçesi olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

---

⁷²⁷ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, VII, 61; IX, 27.

III. BÖLÜM: RÂZÎ'NİN GARÎBU'L-KUR'ÂN YAKLAŞIMININ TEFSİRİNDEN ÖRNEKLERLE AÇIKLANMASI

Genel Mülahazlar

Buraya kadar Râzî'nin Garibu'l-Kur'an anlayışını, kapalılığı oluşturan iki temel unsur olan, yabancı dilden geçen muarrab kelimeler ve çeşitli lehçelerden gelen lafızlar özelinde “Muarreblikle Oluşan Garip Kelime Olgusuna Yaklaşımı” ve “Lehçelerle Oluşan Garip Kelime Olgusuna Yaklaşımı” başlıkları altında ortaya koymaya çalıştık. Şimdi ise onun Garibu'l-Kur'ân anlayışını daha belirgin hale getirmek adına garib kelimeleri hangi yöntemleri kullanarak izah ettiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Tespitlerimize göre Râzî, garip lafızları açıklarken âyet, hadis, sahâbe, tabiîn sözü, şiir gibi istişhad yöntemlerinin yanı sıra, lafzın yabancı dilden Arapça'ya geçerken uğradığı şekilsel değişimi, ana dildeki anlamı/kullanımı, ana lehçedeki anlamı/kullanımı, birden fazla dilde ortak anlam/kullanımı, nahiv-sarf yönü, farklı okunuş biçimleri/kıraatları gibi filolojik esaslara dayalı çeşitli yöntemler kullanmıştır. Biz bu yöntemleri, belli bir bütünlük sağlamak adına rivayet, istişhad ve filolojik metotlar şeklinde üç ana başlık altında toplayarak sunacağız.

Öncelikle tefsirinin tamamında kullandığı gibi garib kelime izahında her daim kullandığı rivâyete dayalı yönteme değinmek istiyoruz. Râzî, rivâyet malzemesini hem istişhad hem de filolojik yöntemler içerisinde kullanmıştır. Âdeta rivâyet, müellifin bütün açıklamalarını kapsayan çatı bir yöntem niteliğindedir. Ancak rivayetlerin kabulü yönünden (leh-aleyh-tevakkuf/sükût) farklı bir tutun takınması sebebiyle rivayet metodu için müstakil bir başlık açılmış ve diğer ikisinden (istişhad-filoloji) farklı olarak örnekler üzerinden değil, rivayetlere yaklaşım merkezli olarak ele alınmıştır.

A- Rivayet Metodu

Mefâtihu'l-Gayb dirâyet yönü ağır basan bir tefsir olmakla birlikte rivâyetten de hâli değildir. Râzî, gerek aslının yabancı olması gerek se farklı lehçelerden gelmesi sebebiyle anlamı îzâha muhtaç olan garib kelimeleri açıklarken rivâyetlere fazlasıyla yer verir. Garib kelimeleri, Arapça'ya geçmeden önce ana dilinde ve farklı Arap lehçelerinde kazandığı anlamlardan istifâde ederek açığa kavuştururken çoğunlukla farklı âlimlerden nakilde bulunur. Kimi zaman bu rivâyetlerle ilgili değerlendirmelerde bulunarak verilen mananın kabulü açısından lehte ya da aleyhte görüş belirtir. Çoğu zaman herhangi bir değerlendirmede bulunmaksızın rivâyeti olduğu gibi nakletmekle yetinir. Bu son durumda yer verdiği görüşü mâkul karşıladığı anlaşılmaktadır. Çünkü o, söz konusu kelimenin anlamı ile ilgili malumatı içeren her türlü rivâyete yer verirken bu rivâyetler içerisinde uygun görmediği görüşlere itiraz eder. Lafzın o manaya hamledilemeyeceğinin gerekçelerini ve itiraz sebebini ortaya koyar. Örneğin Râzî, 37/Saffat, 62. ayette yer alan رُقُومٌ kelimesini Vâhidî'den aktardığı bilgilerle açıklar. Vâhidî'ye göre Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan Kureyş'in meşhur şairi sahâbi Abdullah b. Ziba'râ (v. ?)'nın bu âyet nâzil olduğunda “Allah, evlerinizde zakkumu çoğaltsın” (أَكْتَرَاللَّهُ فِي بُيُوتِكُمُ الرُّقُومَ) dediği rivâyet edilmiştir. O bu sözü söylemiştir çünkü Yemen lehçesinde hurma ve kaymağa zakkum denilmektedir. Nitekim Ebû Cehil, (v.2/624) câriyesine “bizi zakkumlandır” demiş câriyesi kaymak ve hurma getirmiş Ebû Cehil orada bulunan arkadaşlarına “zakkumlanın” demiştir. Râzî, kelime açıklamasında yer vermesine ve bir lehçede geçtiğine değinmesine rağmen zakkumun kaymak ve hurma anlamına geldiği şeklindeki Vâhidî'nin görüşünü kabul etmez. Râzî, itirazını şöyle gerekçelendirir: “Kur'ân lafızlarının zahiri manası

zakkumun, yiyen herkesi şişiren, tadı iğrenç, kokusu kötü, oldukça sert bir ağaç (meyve) olduğuna delâlet etmektedir.”⁷²⁸

Râzî, genel olarak âyetleri özel olarak garib kelimeleri îzah ederken nakilde bulunduğu rivâyetlere yaklaşımını 89/Fecr, 3. âyetin tefsirinde ortaya koymaktadır. Müellif öncelikle âyeti oluşturan الشَّعْ - الوَثْر lafızlarının lehçelerdeki okunuşlarına ve bu durumda kazandığı anlamlara Basra dil âlimi Yunus b. Habib (v.182/798)’ten naklettiği bilgiler doğrultusunda değinir. Yunus’a göre Ehl-i Âliye lehçesinde üstünle الوَثْر sayı, kesre ile الوَثْر intikam manasında kullanılmaktadır. Temîm lehçesinde her iki mana için kesreli hali kullanılmakta olup İbn Abbas, Hasan ve A’meş’in tercihi de bu yöndedir. Medine ve Hicaz lehçesinde ise fethalı okunuş tercih edilmektedir.⁷²⁹ Râzî, daha sonra bu iki kelimeyle ilgili müfessirlerin çok fazla sayıda yorumda bulunduğunu belirtir. Bunların içinden doğruya en yakın bulduklarına değineceğini ifade eder ve isim zikretmeksizin yirmi farklı görüşe yer verir:

- 1- الشَّعْ, Kurban bayramı günü, الوَثْر, arefe günüdür.
- 2- الشَّعْ, Kurban bayramından sonra gelen iki gün, الوَثْر, üçüncü gündür.
- 3- الوَثْر, Hz. Âdem, الشَّعْ, Hz. Âdem ve Havvâ demektir.
- 4- الوَثْر, Akşam namazı gibi rekatı tekli namazlar, الشَّعْ, çift rekatlı namazlar anlamına gelmektedir.
- 5- الوَثْر, Allah, الشَّعْ, bütün mahlûkattır.
- 6- الوَثْر, mahlûkatın tekli olanları, الشَّعْ, çiftli olanlarıdır. Allah ayette bütün mahlûkata yemin etmektedir.
- 7- الشَّعْ, sekiz olan cennetin dereceleri, الوَثْر, yedi olan cennetin derekeleridir.

⁷²⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XVI, 141.

⁷²⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXXI, 163.

- 8- الشَّعْ، İlim-cehâlet, kudret-acziyet, hayat-ölüm gibi mahlûkatın sıfatı, الوَثْرُ, cehâletsiz ilim, acziyetsiz kudret, ölümsüz hayat şeklinde Cenab-ı Hakkın sıfatlarıdır.
- 9- الشَّعْ، çift, الوَثْرُ، tek sayılardır.
- 10- الشَّعْ، gündüz ve geceler, الوَثْرُ، kendisinden sonra gecenin olmayacağı kıyamet günüdür.
- 11- الشَّعْ، çift isimli peygamberlerdir: Ahmed-Muhammed, İsa-Mesih, Yunus-Zünnûn gibi, الوَثْرُ، tek isimli peygamberlerdir. Âdem, Nuh ve İbrahim gibi.
- 12- الشَّعْ، Âdem ve Havvâ, الوَثْرُ، Meryem'dir.
- 13- الشَّعْ، Hz. Musa için yerden fişkırtılan 12 su kaynağı, الوَثْرُ، ona verilen 9 mucizedir
- 14- الشَّعْ، Âd kavminin günleri, الوَثْرُ، geceleridir.
- 15- الشَّعْ، 12 burç, الوَثْرُ، 7 gezegendir.
- 16- الشَّعْ، otuz günlük, الوَثْرُ، yirmi dokuz günlük aylardır.
- 17- الشَّعْ، insanın uzuvları, الوَثْرُ، kalbidir.
- 18- الشَّعْ، iki dudak, الوَثْرُ، tek olan dildir.
- 19- الشَّعْ، iki secde, الوَثْرُ، rükûdur.
- 20- الشَّعْ، 8 olan cennet kapıları, الوَثْرُ، 7 olan cehennem kapılarıdır.⁷³⁰

Râzî, yer verdiği yirmi görüşün ardından şöyle bir değerlendirmede bulunur:

Bil ki âyetin zahiri الوَثْرُ – الشَّعْ lafızlarının Allah'ın kendilerine yemin ettiği iki kıymetli şey olduğuna delâlet eder. Âyetin zikredilen her bir manaya gelmesi muhtemeldir. Çünkü bu görüşlerden birini tayin edecek bir işaret bulunmamaktadır. Şayet bu meselede Rasûlüllah'tan bir haber gelirse ya da ehl-i te'vil (müfessirler) bir

⁷³⁰ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXXI, 163-165.

manada icmâ ederse kastın o olduğuna hükmedilir. Böyle bir şey yoksa kesin söz söylenemez. Her biri muhtemel bir mana olur.⁷³¹

Örnekte görüldüğü ve son kısımda açıkça ifade edildiği üzere Râzî, garib kelimeleri oluşturan lehçelerle ilgili mâlûmatı içeren rivâyetlerden istifâde ederken manayı tayin edecek kesin bir delilin olmaması durumunda rivâyetlerde yer verilen her bir görüşün muhtemel manalardan biri olduğunu kabul eder. Bu durum Râzî'ninengin bilgi birikiminin, geniş ufkunun ve kendi dönemindeki şartlar içerisinde ilmi meselelerde tarafsız, bilimsel bir anlayışa sahip olduğunun bir kanıtıdır. Görüşleri bütünleştirici bu yaklaşım, kelimeler ve felsefenin mezc edilmesiyle oluşan felsefi-kelam tarzının üstadı sayılan Râzî'nin ilimler arasında gerçekleştirdiği sentezci yaklaşımın tefsirinde kelime açıklaması düzeyinde farklı rivâyetler üzerinde uygulamasıdır diyebiliriz. Râzî, garib kelimeleri açıklarken gerekçelerini belirterek kabul etmediklerini bir tarafa koyarsak aleyhine bir delil bulunmadıkça ve makul olduğu müddetçe hiçbir bilgi malzemesinin zayı edilmemesi gerektiği kanaatine sahiptir. Bu sebeple olsa gerek tefsirinde garib kelimelerle ilgili rivâyetleri, görüşleri zikrettikten sonra “Allah, en iyi bilendir” (اللَّهُ أَعْلَمُ - اللَّهُ أَعْلَمُ بِمُرَادِهِ) diyerek sözlerine son verir.⁷³²

Râzî'nin garib kelime açıklama yöntemine hazırlayıcı mahiyetteki bu girişin ardını sırası ile istişhad ve filolojik metotları ele almak istiyoruz.

B- İstişhad (Delil Getirme) Yoluyla Garib Kelimeyi Açıklaması

⁷³¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXI, 165.

⁷³² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXI, 171-172; XXVI, 149; XXVII, 96-97; XXVIII, 55.

Hz. Peygamber'in Kur'an'ı ezberlemeye ve O'nun muhafazasına gösterdiği itinaya Cenab-ı Hak Kur'an'da dikkat çekmiş⁷³³, sahâbe bu konuda O'nu örnek almış, Kur'an eğitimi için adeta gecelerini gündüzlerine katmışlardır.⁷³⁴ Ashâb, aynı hassasiyeti Kur'an'ın tedvini ve istinsâhında da göstermiş, Zeyd b. Sabit (v.45/665) önderliğinde kurulan heyet, Mushaf'ı oluştururken öncelikle Hz. Peygamber'in huzurunda yazılan dağılmış haldeki Kur'an sayfelerini arza-i ahîredeki okunuşa göre bir araya getirmiştir. Daha sonra sahâbenin yanlarında bulunan Kur'an metinlerini istemiş, Hz. Peygamber tarafından okunup yazdırıldığına dair iki şahitle ispatı şart koşmuştur.⁷³⁵

Sahâbenin Kur'an'ın tedvin ve çoğaltılması, aynı şekilde hadislerin tespiti ve aktarımındaki hassasiyeti, senede dayalı olarak rivâyette bulunma yönteminin temelini teşkil etmiş, Hz. Osman (v.35/656) zamanında baş gösterip sonraki zamanlarda artarak devam eden ihtilaflar senetle nakilde bulunmayı,⁷³⁶ bir anlamda şahit tutup, delil getirme yöntemini kaçınılmaz kılmıştır.

İslam coğrafyasının genişleyip Arap yarımadasının dışına taşması, farklı dil ve kültüre sahip birçok insanın İslam dinini benimsemesi, Arap dilinde tahrifatı ortaya çıkarmıştı. Çünkü İslam toplumunun tamamı içinde Araplar azınlıkta kalmıştı.⁷³⁷ Kur'an'ın doğru

---

⁷³³ 75/Kıyame:16; 20/Taha:114.

⁷³⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, c.1, s.68-69.

⁷³⁵ Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, c.1, s. 206-207; Aydın, Davut, "Kur'an'ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi" *Diyanet İlmi Dergi*, 2010, c.46, s.1, s.57-90.

⁷³⁶ Uysal, Muhittin, "Hadisin Arap Dilbilimine Etkisi ve Hadisle İstişad Meselesi", *Marife*, 2006, s.1, ss.97-126.

⁷³⁷ Goldziher, Ignace, "Arap Dili Mektepleri", Çev: Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1990, sayı 9, ss.328-344.

okunmasını sağlamak, bozulan Arap dilini tashih etmek amacıyla kâide ve kuralların tespiti ihtiyacı hâsıl olmuş, bu kuralların tespiti, lafızların manalarının sağlıklı şekilde belirlenmesi için doğruluğuna itimat edilen misallere ihtiyaç duyulmuştu. İşte bu durum istişhad metodunu meydana çıkararak bir diğer sebeptir. Kur'ân ve hadis, istişhadın temelini oluşturmuş, şiir ise söz konusu metodun bir diğer esasını teşkil etmiştir.⁷³⁸ İslâmî ilimlerde ilk istişhadın Kur'an'daki anlamı kapalı garib lafızları açıklamak gayesiyle kullanıldığı, ilk istişhad malzemesinin de şiir olduğu bu alanda erken dönemde yazılan eserlerden biri olan İbn Abbas'a ait *Mesâilü Nâfi B. el-Ezrak*'tan anlaşılmaktadır.

Râzî, istişhadı önemsemiş, dirâyet tefsiri olan *Mefâtihu'l-Gayb*'ta aşağıda örnekleriyle ortaya konulacağı üzere istişhad malzemesini fazlasıyla kullanmıştır. O istişhadı gaye edinmemiş, özel olarak kelimelerin genel olarak meselelerin, konuların ve son tahlilde Kur'ân'ın doğru şekilde anlaşılması için amacına ulaştıran bir yöntem olarak kullanmıştır. İstişhadın esasını oluşturan Kur'ân, hadis ve şiirin yanı sıra sahâbe-tabîîn sözünü, kelimelerin kullanımının ve anlamlarının doğruluğuna şahit tutmuştur. Şunu da ifade edelim ki Râzî, birçok yerde istişhad unsurlarını kullanmıştır. Bizim burada yer vereceğimiz yalnız yabancı dilden geçerek (muarrab) ve çeşitli lehçelerden gelerek anlam kapalılığı oluşturan garib kelimeleri izah ederken kullandığı istişhad yöntemleriyle sınırlı kalacaktır.

1. Âyeti Delil Getirmesi

Kur'ân'ı Kerim kendi içinde bir bütünlük arzetye, âyetler birbirini açıklayıp onaylamaktadır. Şöyle ki bir âyette mücmel bırakılan bir husus başka bir âyette tafsil

---

⁷³⁸ Arpa, Abdulmuttalip, "Şiirle İstişhad Yöntemi Açısından Kurtubi'nin el-Cami' li-Ahkami'l-Kur'ân Tefsiri" *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2013, c. VI, s.7, ss.91-119.

edilmekte, yine bir yerde mutlak ve âm bırakılan bir mevzu başka âyetlerde takyid ve tahsis edilmektedir.⁷³⁹ Her kelime ve âyet için söz konusu olmasa da Kur’ân, yine kendisi tarafından açıklanıp tefsir edilmektedir.

Kur’an’ın inzal edildiği zamandan itibaren tefsirin ilk kaynağı olarak kullanılan Kur’ân’ın Kur’ân’la yani âyetin âyetle tefsiri metodu Râzî’nin de en çok kullandığı ve önem verdiği yöntemlerden biridir. Kelimelerin anlamlarının tespiti ve istişhadı noktasında da en değerli delilin Kur’ân olduğunu söyleyen Râzî, Şiirle istişhadı kimi zaman âyetle istiştattan daha fazla önemseyen nahivcilere eleştiri de bulunur. Nahivcilerin ne olduğu bilinmeyen bir şiirle ispatta bulunmayı çok sağlam bir delil olarak kabul etmelerine şaşırıldığını çünkü bir lafzın Kur’ân-ı Kerîm’de yer almasının lafzın sıhhatine delâlet açısından daha uygun olduğunu dile getirmektedir.⁷⁴⁰ Diğer taraftan o şiirle istiştada da karşı değildir. Fakat “Meçhul bir şiirin meçhul bir kişiden nakledilerek dilsel ispatlarda bulunulmasını câiz gördüğümüze göre Kur’ân’ı Azîm ile (kelimelerin) isbatı elbette câizdir”⁷⁴¹ diyerek âyetle istiştadın önceliğine vurgu yapmaktadır.

---

⁷³⁹6/En’am 82. âyette zikredilen ظُلم lafzı, 3/lokman 13. âyette izah edilmekte; 1/Fatiha 4. âyette yer alan يَوْمَ الدِّينِ ifadesi, 82/İnfitar 17-19. âyetlerde açıklanmakta; 1/Fatiha 7. âyette bulunan, أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ buyruğu, 4/Nisa, 69. âyette izah edilmektedir; yine 2/Bakara, 48. âyette beyan edilen “hiç kimseden şefaatin kabul edilmemesi” umumi ifadesi, 53/Necm 26. âyette “dilediği ve razı olduğu kimseler” ifadesi ile tahsis edilmektedir.

⁷⁴⁰Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, V, 147; Râzî, şiirin kıraata öncelenmesi hususunda da benzer bir eleştiride bulunur. Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, IX, 170.

⁷⁴¹Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, IX, 57.

Müellif, birçok yerde îzâha muhtaç gördüğü garip kelimelerin anlamına/kullanımına âyetleri delil getirir.

1. Misal: وَلِيْمِلْ

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَيْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ أَجْلِ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْب كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَأَلْيَكْتُبْ وَلِيْمِلْ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا...

Ey imân edenler, belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip, Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da **yazdırısın**; Rabbi olan Allah'tan korksun ve borçtan hiçbir şeyi eksik bırakmasın ...

2/Bakara: 282

کَمَلٌ kökünden türeyen کَمَلٌ ve کَمَلٌ şeklinde iki türlü kullanılan kelime⁷⁴² Kur'ân'da türevleriyle (...⁷⁴⁵ کَمَلٌ - ⁷⁴⁴ کَمَلٌ - ⁷⁴³ کَمَلٌ) on civarında âyette geçmektedir.⁷⁴⁶ aslî anlamı süre ve mühlet olup çoğu âyette bu manada kullanılmaktadır. Râzî, kelimeyi birçok âyette mühlet vermek, süre tanımak (إمهال, إطالة المدة) şeklinde açıklamaktadır.⁷⁴⁷ Bir de imlâ ettirmek, yazdırmak anlamı vardır. İlki örnek olarak aldığımız bu âyet,

⁷⁴² Râgıp, *el-Müfredât*'ında کَمَلٌ'nün aslının کَمَلٌ olduğunu ifadeyi kolaylaştırmak için ikinci lam'ın ye harfine kalbedildiğini ifade eder (أصلُ كَمَلٌ: كَمَلٌ فُقِلَ تَخْفِيفاً), *Isfahânî, el-Müfredât. s.777.*

⁷⁴³ 2/Bakara:282.

⁷⁴⁴ 2/Bakara:282.

⁷⁴⁵ 3/Al-i İmran: 178.

⁷⁴⁶ 13/Rad:32. كَمَلٌ...

⁷⁴⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX, 110-111; XV, 78; XIX, 57; XXI, 229.

diğeri 25/Furkan, 5. âyet⁷⁴⁸ olmak üzere iki yerde kelimeye yazdırmak anlamını verir.⁷⁴⁹ Râzî, *فَهِيَ تُمَلَّى عَلَيْهِ* ayetini “ona okunuyor (تُقْرَأُ عَلَيْهِ) demektir. Ancak o, ümmî olduğu için başkaları tarafından yazdırılır, ezberlemesi için ona telkin edilir. Çünkü ezberlemesi için hafıza telkin etmek, yazması için kâtime imlâ ettirmek gibidir” şeklinde îzah eder.⁷⁵⁰

Râzî, âyette yer alan *يُمَلَّلُ* fiilini açıklarken *الإملاَل* ve *الإملاء* kelimelerinin yazdırmak manasını ifade eden aynı kelimenin iki farklı lehçedeki ifade biçimleri olduğunu belirtir. Daha sonra *أَمَلَلْتُ عَلَيْهِ الْكِتَابَ*, (Kitabı ona imla ettirdim) örneğinde olduğu gibi *إملاَل* lehçesinin Ehl-i Hicaz ve Benî Esed kabilelerine, *أَمَلَيْتُ*, (yazdırdım) örneğindeki *إملاء* şeklinin ise Temîm ve Kays kabilelerine ait olduğuna dair bilgileri Ferrâ’dan nakleder.

Kur’ân’ın her iki lehçede de indiğini söyleyen Râzî, *فَهِيَ تُمَلَّى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا*, (bu âyetler onun başkasına yazdırıp, kendisine sabah-akşam okunmakta olan...)⁷⁵¹ âyetini *الإملاء* lehçesine örnek vererek istişhad eder. Misal olarak aldığımız ve kendisinin bu açıklamaları yaptığı 2/Bakara 282. ayeti, *الإملاَل* lehçesine örnek teşkil ettiğinden dolayı bu lehçe için ayrı bir delil getirmez.⁷⁵²

2. Misal: لَا يَزُجُونَ

⁷⁴⁸ وَقَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ كُتِّبَتْهَا فَهِيَ تُمَلَّى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا⁷⁴⁸ yine dediler ki: Bunlar, onun başkalarına yazdırdığı, sabah akşam kendisine okunan eskilerin masallarındır.

⁷⁴⁹ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXIV, 51.

⁷⁵⁰ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXIV, 51.

⁷⁵¹ 25/Furkan:5.

⁷⁵² Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, VII, 121.

kullanıldığını Ferrâ'dan naklettiği bilgiler doğrultusunda ortaya koyar. Böylelikle يَرْجُونَ kelimesinin Tihâme lehçesinde يَخَافُونَ anlamına geldiğine ayeti delil gösterir.⁷⁶¹

Bununla beraber açıklamalarının devamında رَجَاء kelimesine korku anlamı vermenin uygun olmadığı yönünde görüşler olduğunu beyan eder. Neticede âyetteki لَا يَرْجُونَ لِقَائِنَا ifadesini şöyle izah ederek adeta kelimenin her iki anlamını mezc eder: “Putatanların âhireti inkârları sebebiyle azaptan korkmadıkları, bizimle karşılaşmayı, yapılan itaatlara sevap ve cennetin verileceğini ummayacakları ortadır. Aynı şekilde azaptan çekinmedikleri de malumdur. Bu durumda korku (خَوْف), umide (رَجَاء) tabidir.”⁷⁶²

Müellifi kelimenin anlamı ile ilgili farklı farklı hatta kimi zaman bir biriyle çelişen açıklamalar yapmaya sevk eden sâikleri bazı ayetlerin açıklamasında bulabiliriz. Örneğin 71/Nuh: 13. âyette⁷⁶³ geçen تَرْجُونَ fiilini izah ederken, Kelimeye korku (خَوْف) manasını vermenin uygun olmadığını çünkü umidin (رَجَاء), korkunun zıttı olduğunu, Arapça'da âşikar bir şekilde mütevâtir olarak bu anlamda kullanıldığına dikkat çeker ve çekincesini şu sözlerle ortaya koyar: “Eger biz رَجَاء, dilde korku (خَوْف) manasına konulmuştur dersek âhad haberle gelen rivâyeti, mütevâtir habere tercih etmiş oluruz ki bu durum Kur'an'ı yaralamaya yol açar. Çünkü bu yolla olumsuzunu olumlu, olumsuzunu olumsuz yapmak mümkün olmayan hiçbir lafız yoktur.”⁷⁶⁴

3. Misal: بَعْلًا

أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ, En güzel yaratan olan Allah'ı bırakıp **Baal**'e mi taparsınız?

⁷⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIV, 67.

⁷⁶² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIV, 67-68.

⁷⁶³ مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَاراً, Ne oluyor size de Allah'ın büyüklüğünü hesaba katmıyorsunuz?

⁷⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX, 138-139.

بَعْلُ lafzı, Kur'ân'da müfret olarak üç,⁷⁶⁵ çoğul olarak bir yerde⁷⁶⁶ olmak üzere toplamda dört yerde geçer. Râzî, Kelimenin aslî manasının efendi (السَّيِّدُ) ve hükümdar (مَالِكُ) olduğunu,⁷⁶⁷ müşriklerin rab edindikleri için putlara بَعْلُ ismini verdiklerini,⁷⁶⁸ kocanın hanımının efendisi konumunda olduğu için zamanla koca için bu kelimenin kullanıldığını⁷⁶⁹ ve رَوْجٌ - رَوْجَةٌ kelimleri gibi بَعْلٌ - بَعْلَةٌ şeklinde eşler için kullanılan müşterek manalı lafızlar olduğunu ifade eder.⁷⁷⁰

Râzî, örnek olarak aldığımız 37/Saffat, 125. âyette بَعْلُ lafzının anlamı ile ilgili iki görüşe yer verir. Çeşitli eleştirilerde bulunduğu Menat ve Hübel gibi taptıkları putların özel ismi olduğu şeklindeki ilk görüşün ardından ikinci görüşe şu ifadelerle yer verir:

“بَعْلٌ, Yemen lehçesinde الرَّبُّ (yönetici, reis) anlamına gelmektedir. Nitekim bu manada هَذَا الدَّارِ مَنْ بَعْلُ هَذَا الدَّارِ (bu evin reisi kim dir?) denilir. Yine aynı manada Kur'ân'da هَذَا بَعْلِي وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ (kocaları o kadınları yeniden nikâhlamaya daha layıktır)⁷⁷¹ve هَذَا بَعْلِي (şu kocam da ihtiyar olduğu halde)⁷⁷² buyrulmaktadır. Bu durumda âyetin anlamı

---

⁷⁶⁵ 4/Nisa:128; 11/Hud:72; 37/Saffat:125.

⁷⁶⁶ 2/Bakara:228.

⁷⁶⁷ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, VI, 99-100; XI, 66.

⁷⁶⁸ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, VI, 99.

⁷⁶⁹ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XI, 66; XXVI, 161.

⁷⁷⁰ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, VI, 99.

⁷⁷¹ 2/Bakara:228.

⁷⁷² 11/Hud:72.

“reislerinizin bir kısmına kulluk edip, Allah’a ibadeti terk mi ediyorsunuz?” şeklinde olur.”⁷⁷³

Râzî, bu ifadelerle “بِعَلِّ” kelimesinin Yemen lehçesinde الرَّبِّ (yönetici, reis) anlamına geldiğine iki ayeti delil getirir.

2. Hadisi Delil Getirmesi

Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsirinin ardından hadisle tefsiri, tefsir ilminin en önemli ikinci kaynağını oluşturur. Aynı şekilde hadisle delil getirme de istişhadın ikinci kaynağını oluşturmaktadır. Hz. Peygamber’in risalet görevi yalnız vahyi ilahiye tebliğden ibaret değildi.⁷⁷⁴ O, aynı zamanda âyetlerin tebyini ile de sorumluydu.⁷⁷⁵ Kur’ân’ın ilk müfessiri olan Hz. Peygamber’in sözlerinin âyetlerin anlaşılmasında Kur’ân’dan sonra ikinci kaynağı teşkil etmesi gayet tabidir.

Hadislerin mana ile rivâyeti, hadislerde lahn (dil bilgisi hataları) olgusu ve ilk dönem dilcilerinin hadisle istişhata bulunmaması gibi sebeplerle hadisle istişhada karşı çıkanlar olmuşsa da ulemânın ekserisi hadisi, Kur’ân’ın ardından istişhadın ikinci kaynağı olarak kabul etmiştir.⁷⁷⁶ Râzî de hadisi istişhadın kaynağı olarak kabul etmiş, kelimelerin manalarını izah ederken hadislerden sıkça yararlanmış ve sözcüklerin

---

⁷⁷³ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXVI, 161; benzer örnekler için bkz: III, 108, 121; VII, 44, 61, 121.

⁷⁷⁴5/Maide:67; 7/Araf:68.

⁷⁷⁵16/Nahl:44.

⁷⁷⁶Uysal, “*Hadisin Arap Dilbilimine Etkisi*”, s.97-126; Özbalıkcı, M. Raşit, “*Arap Gramerinde Kur’an ve Hadisle İstişhad*”, İzmir, Tibyan Yayınları, 2001, s.200-204.

anlamlarına hadisleri delil getirmiştir. *Mefâtihu'l-Gayb*'da 1062'si Kütüb-ü Sitte hadisi olmak üzere toplamda 1600 hadise yer vermiştir.⁷⁷⁷

1. Misal: زَعِيمٌ

قَالُوا نَفَقْدُ صُوعِ الْمَلِكِ وَلَمَنْ جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ وَأَنَابَهُ زَعِيمٌ

“Kralın su kabını arıyoruz; onu getirene bir deve yükü (bahşiş) var” diye cevap verdiler. (İçlerinden biri) “Ben bu söze kefilim” dedi.

12/Yusuf: 72

زَعِمٌ kelimesi Kur'an'da çeşitli türevleriyle (زَعِمٌ⁷⁷⁸ - زَعِمٌ⁷⁷⁹ - تَزْعُمُونَ⁷⁸⁰)

⁷⁸¹ (تَزْعُمُونَ) 17 âyette geçer ve iki temel anlamı ifade eder. 1- yalan, iddia 2- Kefil olma. Râzî, tefsirinde kelimenin geçtiği bazı âyetlerde lafza hiç değinmez.⁷⁸² Bazı âyetlerde müstakil olarak kelimeyi açıklamaz ancak cümle içinde iddia etmek anlamı verir. Kimi âyetlerde “doğru mu yanlış mı olduğundan emin olunmayan şey, yalan” anlamı verir ve İbn Abbas'ın “كُلُّ زَعِيمٍ” kelimesinin Kur'an'da geçtiği yerlerde yalan anlamına geldiği, ⁷⁸³ İki âyette ise زَعِمٌ lafzına kefil anlamı verir.⁷⁸⁴

⁷⁷⁷ Mahmut Denizkuşları, “Fahredden Razi ve Tefsirinde Hadis” (yayımlanmamış doktora tezi: Uludag Üniversitesi, Bursa, 1989). s. 19.

⁷⁷⁸ 17/:İsra: 92; 6/Enam:94; 64/Tegabun:7.

⁷⁷⁹ 6/Enam:136, 138.

⁷⁸⁰ 6/Enam:22, 54; 28/Kasas:62, 74.

⁷⁸¹ 4/Nisa:60.

⁷⁸² XIII, 218; XXI, 135, 140; XXV, 8; XXX, 6,7).

⁷⁸³ XX, “قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ كُلُّ مَوْضِعٍ وَرَدَ لَفْظُ زَعِمٍ فَهُوَ كِذْبٌ” XII, 91; aynı manayı farklı bir ifade ile 232.

⁷⁸⁴ 12/Yusuf:72; 68/Kalem:40.

Râzî, örnek olarak aldığımız 12/Yusuf, 72. ayette رَعِيمَ kelimesini kefil diye açıklamış, Kelbi'nin “رَعِيمٌ, Yemen lehçesinde kefil demektir” sözünü nakledip, Ebu Ubeyde'nin Kisâî'den rivayet ettiği “رَعَمْتُ بِهِ تَرْعُمُ رَعْمًا وَ رَعَامَةً” ona kefil oldum, onu tekeffül ediyorum” ifadesine yer vermiştir. Daha sonra kefilliğin şeran sahih olduğuna ve kelimenin kefil anlamına geldiğine Hz. Peygamberin “الرَّعِيمُ غَارِمٌ” kefil, borcu üstlenmiştir⁷⁸⁵ hadisini delil getirmiştir.⁷⁸⁶

2. Misal: الْفِرْدَوْسُ

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا

İman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanlara gelince, onlar için konak olarak **Firdevs** cennetleri vardır.

18/Kehf: 107

الْفِرْدَوْسُ kelimesi, Kur'an'da iki yerde geçer. İlki örnek olarak aldığımız bu âyet, diğeri 23/Müminun, 11. âyetidir. Râzî, lafzın geçtiği her iki yerde de kökeni ile ilgili bilgiler verir, Hz. Peygamberin hadislerini şahit tutar⁷⁸⁷ ve lafzı Kehf suresinde tabiîn dönemi müfessirlerinden aktardığı rivâyetlerle açıklar. Katade'ye göre Firdevs, cennetin merkezi ve en kıymetli yeridir. Ka'b'a göre ise cennetler içinde Firdevs'ten daha üstün bir yer yoktur. Mücâhid'e göre ise Rum dilinde bahçeye Firdevs denilmektedir. Râzî, lafzın yabancı kökeni ile de bilgi verdiği bu açıklamaların ardından anlamını pekiştirmek için Hz. Peygamberin hadisine yer verir:

⁷⁸⁵ İbn Mace, *Sünen*, K. Sadakât, B. 9, c. 2, s. 804; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, tah. Şuayb Arnaut-Adil Mürşit (Beyrut: Müessesür-Risale, tsz.), c.5, s.267

⁷⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu 'l-Gayb*, XVIII, 183; Tirmizi, *Sünen*, K. Sıfatu'l-Cenneti, B. fi Sıfatu Dereceti'l-Cenneti, c.4, s.82 (no:2651); İbn Hanbel, *Müsned*, c.5, s.316 (no: 22747)

⁷⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu 'l-Gayb*, XXI, 176; XXIII, 83

الْجَنَّةُ مِائَةٌ دَرَجَةٍ مَا بَيْنَ كُلِّ دَرَجَتَيْنِ مَسِيرَةٌ مِائَةٌ عَامٍ وَالْفِرْدَوْسُ أَغْلَاهَا دَرَجَةٌ, وَمِنْهَا الْأَنْهَارُ الْأَرْبَعَةُ
وَالْفِرْدَوْسُ مِنْ فَوْقِهَا فَاذْأَسْتَلْتُمْ اللَّهَ الْجَنَّةَ فَاسْأَلُوا الْفِرْدَوْسَ فَإِنَّ فَوْقَهَا عَرْشُ الرَّحْمَنِ وَمِنْهَا تَنْفَجُرُ أَنْهَارُ الْجَنَّةِ

“Cennet yüz derecedir. Her iki derece arasında yüzyıllık mesafe vardır. Firdevs bu derecelerin en üstünüdür. Cennette dört nehir vardır. Firdevs onların üstündedir.

Allah’tan cenneti dilediğinizde Firdevs’i isteyiniz. Onun üzerinde Rahmân’ın arşı vardır ve cennet nehirleri oradan fışkırır.”⁷⁸⁸

Müfessirin kelimenin kökeni ile ilgili verdiği bilgilere bakıldığında onun bu konuda kararsız olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda değinildiği üzere Kehf suresinde *فِرْدَوْس*’in Rumca bir kelime olduğunu naklederken Müminun suresinde “Firdevs, bütün cennetler için kullanılır mı?” sorusuna “Firdevs, Habeş dilinde cennet demektir. Rumca olduğu da söylenmiştir” şeklinde cevap vermekte⁷⁸⁹ ve kelimenin ana dili ile ilgili daha önceki açıklamasını göz ardı ettiği anlaşılmaktadır.

3. Misal: غَسَاقًا

غَسَاقًا و غَسَاقًا, Orada kaynar su ve **yanan vücut akıntısı** dışında (bir içecek) yoktur.

78/Nebe: 25

Farklı türevleriyle (⁷⁹⁰غَاسِقٌ - ⁷⁹¹غَسَاقٌ - ⁷⁹²غَسَقٌ) Kur’an’da dört ayette zikredilen *غَسَقٌ*, geçtiği bütün âyetlerde Râzî tarafından ayrıntılı şekilde ele alınan kelimelerden biridir. Müellif, manası îzâha muhtaç olan *غَسَقٌ* garip lafzını âyetin bağlamı doğrultusunda açıklama yoluna gitmiştir. Namaz vakitlerinin ifade edildiği 17/İsra 28.

⁷⁸⁸ Râzî, *Mefâtîhu ’l-Gayb*, XXI, 176

⁷⁸⁹ Râzî, *Mefâtîhu ’l-Gayb*, XXIII, 83.

⁷⁹⁰ 113/Felak:3.

⁷⁹¹ 38/Sâd:57; 78/Nebe:25.

⁷⁹² 17/İsra:78.

(أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ...) Güneşin (zeval vaktinden) kayması anından, gecenin kararmasına kadar, güzelce namazını kıl) âyette gecenin ilk başlangıcı ve zifiri karanlık anlamları üzerinde yoğunlaşırken,⁷⁹³ cehennemliklerin karşılaşacağı durumların anlatıldığı 38/Sâd, 57 ve 78/Nebe, 25. âyetlerde bağlama uygun olarak “cehennemliklerden akan irin, yakıcı soğuk ve iğrenç koku” anlamları üzerinde durmuştur.⁷⁹⁴ Kelimenin geçtiği son yer olan, şerrinden sığınılacak şeylerin sıralandığı ve batma, girme kaybolma (وَقَب) lafzıyla birlikte zikredildiği 113/Felak, 3. ayette “karanlık gece, ayın tutulması, güneşin batması, karayılan” anlamlarını zikretmiştir.⁷⁹⁵ Kelimenin söz konusu anlamlarını çoğu zaman rivâyetler yoluyla zikreden Râzî, tercih yapmamış, böylelikle her bir anlamın makul olduğuna zımnem değınmiştir.

Râzî, misal olarak aldığımız 78/Nebe, 25. âyette عَسَاقَا kelimesini ilki “zemherir de denilen dayanılmaz soğuk” diğeri “irin, kokuşmuş vücut akıntısı” şeklinde temelde iki anlamı içeren beş rivâyetle açıklar. İlk rivâyette Ebû Muaz’ın “Ben hocalarım dan عَسَاقَا’ın Farsça’da pis şeyler için kullanılan daha sonra Arapçaya geçen (muarrab) bir kelime olduğunu duymuştum” ifadesine yer vererek lafzın garibliğine temas eder. Daha sonra kelimenin kokuşmuş şeyler hakkında kullanıldığına Hz. Peygamber’in hadisini delil getirir:

مَا رُوي أَنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: لَوْ أَنَّ دُلُومَانَ الْعَسَاقِ يُهْرَاقُ عَلَى الدُّنْيَا لَأَنَّتَنَ أَهْلَ الدُّنْيَا

⁷⁹³ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXI, 27-28.

⁷⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb* XXVI, 221; XXXI, 16.

⁷⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXXII, 193-194.

H.z. Peygamber'in şöyle dediği rivayet olunmuştur: "Eger gassaktan bir kova dñnyaya dökülseydi dünya ehlinin tamamı kokardı."⁷⁹⁶

3. Sahâbe Sözüünü Delil Getirmesi

Râzî, vahyin inzal edildiği ve öncesindeki dönemi bilen, vahyin nuzülüne sebep olan olayları yaşayan ve bu döneme şahit olan, bu yönüyle diğer nesillerden farklı bir konuma sahip olan, Kur'ân'ı bizzat kaynağından öğrenen, H.z. Peygamber'in öğrencileri konumunda olan, Kur'ân ve hadisten sonra tefsir ilminin üçüncü ana kaynağını teşkil eden ashâb-ı kiram'ın sözüünü de kelimelerin anlamlarına delil getirmiştir. H.z. Peygamber'in duasına mazhar olan Bahrul-İlm İbn Abbas Başta olmak üzere sahâbeden birçok kimsenin görüşlerine tefsirinde yer vermiştir.

1. Misal: **تَخُوفٍ**

أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَىٰ تَخُوفٍ إِنَّ رَبَّكُمْ فَأَنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤْفٌ رَّحِيمٌ

Yoksa onlar, Allah'ın kendilerini **tedrîcen azaltmak** suretiyle cezalandırmasından emin mi oldular? Ama Rabbiniz çok şefkatli çok merhametlidir.

16/Nahl: 47

İstenmeyen bir şeyin gerçekleşmesi, istenen/arzulananın ise meydana gelmemesinden korkmak⁷⁹⁷ şeklinde tarif edilen خَوْفٌ kavramı, farklı türevleriyle 87 yerde fiil, 37 yerde isim ve mastar olmak üzere toplamda 124 âyette geçer. Bu âyetlerin yarısında dünyevî, diğer yarısında uhrevî (Allah, ahiret, azap, günah işleme)

⁷⁹⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXXI, 16; Tirmizi, *es-Sünen*, K. Sıfatı Cehennem, B. Sıfatı şerabı Ehlin-Nar, c.4, s. 336 (no: 2584) benzer örnekler için bkz: *Mefâtîhu'l-Gayb*, VIII, 69-70; XVIII, 88; XIX, 52, XXXI, 67...

⁷⁹⁷ Ali b. Muhammed Seyyid şerif Cürçânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, tah. Muhammed Sıddık el-Mınşârî, (Kahire: Dâru'l-fadîle, tsz.), s. 90. **الْخَوْفُ: تَوْقُعُ حُلُولِ مَكْرُوهٍ أَوْ فَوَاتِ مَحْبُوبٍ.**

kaygıları ifade eder.⁷⁹⁸ Kur'an'da ölüm,⁷⁹⁹ savaş korkusu,⁸⁰⁰ bilmek,⁸⁰¹ korkunun kendisi⁸⁰² anlamlarına gelen kelime, yalnız misal olarak aldığımız bu ayette noksanlaştırmak anlamına gelmekte olup Râzî'de bu anlamı tercih etmektedir. Arapça sözlüklerin en kapsamlılarından olan *Lisanu'l-Arab*'ta تَخَوُّفٍ kelimesine noksanlaştırma (تَنْقِصُنْ) anlamı verilmektedir.⁸⁰³

Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*'da تَخَوُّفٍ kelimesini iki görüşle açıklar. İlk görüşe göre korku anlamındaki خَوْفٍ kelimesinin تَفَعَّلُ babındaki şeklidir. İkinci görüşe göre ise تَخَوُّفٍ, azar azaltma anlamına (تَنْقِصُنْ) gelmektedir. Lafzın bu anlama geldiğini Hz. Ömer'den naklen şu şekilde ortaya koyar: “Bir gün Hz. Ömer minberde iken bu âyeti okumuş ve orada bulunanlara âyet hakkında ne düşündüklerini sormuş, hiç kimseden ses çıkmamıştı. Bunun üzerine Hüzeyl kabilesinden yaşlı bir kimse “تَخَوُّفٍ, bizim lehçemizde تَنْقِصُنْ anlamına gelmektedir” demiştir. Hz. Ömer: “Arapların bu kelimeyi şiirlerinde kullandıklarına dair bir bilgin var mı? diye sormuş, ihtiyar da şöyle demiştir: “evet, bizim şairimiz şu şiiri okumuştur:

تَخَوَّفَ الرَّحْلَ مِنْهَا تَامًا قَرْدًا   كَمَا تَخَوَّفَ عُوْدَ النَّبَعَةِ السُّفْنُ

⁷⁹⁸ Mehmet Gözel, “Kur'an'da Havf Kavramı” (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2013), s.5-6; Ahmet Nair, “Havf ve Haşyet Kavramlarının Kur'an'daki Semantik Anlamları” *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5:9 (2018), s.59; Mustafa Kara, “Havf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.16, s.528.

⁷⁹⁹ 2/Bakara:155; 4/Nisa:83.

⁸⁰⁰ 33/Ahzab:19 (2 kez geçer).

⁸⁰¹ 2/Bakara:182, 229; 4/Nisa:128.

⁸⁰² 3/Al-i İmran:170; 21/Secde:16; 41/Fussilet:30.

⁸⁰³ İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab*, c.9, s.101.

“Yolculuk o deveyi azar azar yeyip bitirdi (onu zayıflattı). Tıpkı, eğenin yay ağacını azar azar yemesi gibi” Bunun üzerine Hz. Ömer: “Ey insanlar! Divanlarınıza sarılız, o zaman yanılığa düşmezsiniz deyince topluluk, “divanımız da nedir?” demiş O, “sizin divanınız câhiliye şiiiridir. Onda, kitabınızın tefsiri (kelimelerinin anlamı) vardır” karşılığını vermiştir.”⁸⁰⁴

Görüldüğü üzere Râzî, burada تَخَوَّفَ kelimesinin Hüzeyl lehçesinde azar azar azaltma anlamına (تَقْصُنْ) geldiğine Hz. Ömer’in sözünü şahit tutmuştur.

2. Misal: قَسُورَةٌ

قَسُورَةٌ, فَارَتْ مِنْ قَسُورَةٍ, Âdeta **arslandan** ürküp kaçan (yaban eşekleri gibi).

74/Müddesir: 51

قَسُورَةٌ, Kur’an’da yalnız bir yerde, misal aldığımız bu âyette zikredilmektedir. Râzî, âyette zikredilen kelimeyi “قَسُورَةٌ arslan manasına gelmektedir. Nitekim Arap dilinde bu manada لِيُوتَ قَسَاوُرُ (ezip geçen arslanlar) tabiri kullanılır. Galip gelme, ezip geçme anlamındaki الْقَسْرُ lafzının فَعُولَةٌ veznindeki şeklidir. Diğer yırtıcılara ezici bir üstünlük sağladığı için ona bu isim verilmiştir” şeklinde açıkladıktan sonra قَسُورَةٌ kelimesinin arslan manasına geldiğine İbn Abbas’ın şu sözlerini delil getirir: “Yabani eşekler arslanı gördüklerinde nasıl kaçıyorlar sa müşrikler de Hz. Peygamberi gördüklerinde öyle kaçıyorlardı.” Râzî, sözlerinin devamında kelimenin yabancı dilden Arapça’ya geçen muarrab bir kelime olduğuna İbn Abbas’tan naklen “قَسُورَةٌ, Habeş dilinde arslan demektir” sözleriyle temas etmektedir.⁸⁰⁵

3. Misal: كُورَتْ

⁸⁰⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XX, 40.

⁸⁰⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXX, 212.

إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ, Güneş **dürülüp karardığında.**

81/Tekvir: 1

كُور kökeni çeşitli türevleriyle 2 ayette 3 defa geçmektedir. Kelime, ilk olarak geçtiği 39/Zümer, 5. ayette⁸⁰⁶ 2 defa tekrarlanır. Râzî, burada kelimenin lughat anlamına değinmez, âyet bağlamında kazandığı manayı şöyle ifade eder: “Burada تَكْوِير’den murad, gece ve gündüzün her birinin, diğerinin noksanlaştırılması oranında artırılması demektir. Cenab-ı Hak aynı anlamı يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ⁸⁰⁷, يُعْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ⁸⁰⁸ وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ⁸⁰⁹, يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ⁸¹⁰ ayetleriyle de ifade etmektedir.”

Kelimenin zikredildiği bir diğer yer olan ve bizim misal olarak aldığımız, kıyamet gününün tasvir edildiği 81/Tekvir, 1. ayette, Râzî, güneşin durumunu ifade eden كُوِّرَتْ kelimesinin anlamı ile ilgili üç görüşe yer verir. İlk görüşe göre sarıgın yuvarlanıp dürülmesi gibi dürülme, bükülme anlamına gelir... İkinci görüşe göre “كُوِّرَتْ الْأَحَابِطُ” (duvarı yıktım, göçerttim) ifadesinde olduğu gibi “güneş yörüngesinden atıldığında” anlamına gelir. Son görüşte ise “Hz. Ömer’den rivayet olunduğuna göre bu kelime Farsça’da كُور (kür = ama) anlamına gelmektedir ve Arapça’ya buradan

⁸⁰⁶ (خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ يُكْوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَ يُكْوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ ...) O, gökleri ve yeri hikmet ve fayda esasına göre yarattı; sürekli olarak geceyi gündüzün, gündüzü gecenin üstüne salmaktadır...)

⁸⁰⁷ 7/Araf:54; 13/Rad:3.

⁸⁰⁸ 22/Hac:61; 31/Lokman:29; 35/Fâtır:13.

⁸⁰⁹ 25/Furkan:62.

⁸¹⁰ Râzî, *Mefâtihu 'l-Gayb*, XXVI, 244.

geçmiştir” ifadeleri ile كُورَتْ kelimesinin anlamına Hz. Ömer’in sözünü şahit tutmaktadır.⁸¹¹

4. Tâbiîn Sözüni Delil Getirmesi

Kur’ân’ın tefsiri Hz.Peygamber’le başlamış, âyetlerin içerdiği engin ve eşsiz anlamların îzah edilmeye çalışılması sahâbe dönemimde olduğu gibi tâbiîn döneminde de devam etmiştir. Râzî, Hz. Peygamber’in eğitiminde yetişen sahabenin değerlerine tâbii oldukları için bu isimle müsemmâlanan İslam’ın ikinci tabakasını teşkil eden, tefsirde de sahâbenin izinden giden tabiînin sözlerini kelimelerin anlamlarına şahit tutmuştur.

1. Misal: الْهَدَى

وَأْتِمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدَىٰ وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ

Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin; engellenirseniz kolayınıza gelen bir **kurban** gönderin. Kurban, mahalline ulaşınca kadar başlarınızı tıraş etmeyin...

2/Bakara: 196

Kur’an’da türevleriyle (هَدَى⁸¹² - يَهْدِي⁸¹³...) beraber 300 civarında ayette geçen⁸¹⁴ ve aslî anlamı “gayesinde hayır bulunan rehberlik”⁸¹⁵ diyebileceğimiz هَدَىٰ lafzı, Kur’an’da 18 farklı manada kullanılmıştır:

⁸¹¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXXI, 67, benzer örnekler için bkz: III, 121, 212; VII, 8, 44; XXII, 228; XXIII, 236-237; XXVI, 141; XXX, 14; XXXII, 10.

⁸¹² 79 ayette geçer. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu‘cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Şur‘âni’l-Kerîm*, (Beirut: Dâru’l-Marife, 2015), s.942-943.

⁸¹³ 80 ayette geçer. Abdulbâkî, *el-Mu‘cemü’l-müfehres*, s. 1047-1048.

- 1- Sebat. 1/Fatiha, 5,
- 2- Beyan. 2/Bakara, 5,
- 3- Din. 3/Al-i İmran, 73
- 4- İman. 19/Meryem, 76
- 5- Dua. 32/Secde, 24
- 6- Rusül (mesaj). 20/Taha, 123
- 7- Marifet. 16/Nahl, 16
- 8- Nebi (Haber). 2/Bakara, 159
- 9- Kur'an. 53/Necm, 23
- 10- Tevrat, 40/Mümin, 53
- 11- İstirca (Musibet anında Allah'a sığınma) 2/Bakara, 157
- 12- Huccet, 2/Bakara, 158
- 13- Tevhit, 28/Kasas, 57
- 14- Sünnet (adet), 43/Zuhuf, 22
- 15- İslah (selamete ulaştırma), 12/Yusuf, 52
- 16- İlham, 20/Taha, 50
- 17- Tevbe, 7/Araf, 156
- 18- İrşad, 22/Kasas, 22.

---

⁸¹⁴ Enver Bayram, "Razi'nin Hidayet ve Delaletle İlgili Ayetleri Yorumlaması ve Bu hususta Muteziyle Giriştiği Tartışma (Tefsir-i Kebir Örneği)" *The Journal Of Academic Social Science Studies, (JASSS)*, sayı 61, 2017, s.179; Selim Türcan, "Hidayet ve Delaleti Allah'a Nisbet Eden Ayetler Nüzul Döneminde Nasıl Anlaşıyordu" *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9:18 (2010), s.86.

⁸¹⁵ Isfahani, *el-Müfredât*. S. 835; Cürcâni, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, s.215.

Kelime, daha çok hidayet kavramıyla ilgili olarak kullanılır. Râzî'ye göre hidayet konusunda “kesb kuldân, hidayete ulaşmak Allah'tandır.” O, hidayeti Allah'a nisbet eder.⁸¹⁶ Kelimenin geçtiği üç yüz ayetten yüz kadarının hidayet-delaleti Allah'a nisbetle ilgili olması, 70 kadarının hidayeti kesin bir şekilde Allah'a nispet etmesi Râzî'nin görüşünün esasını teşkil etmektedir.⁸¹⁷ Kelimenin aslî manası ve en fazla kullanıldığı alan olan hidayet meselesine Râzî'nin nasıl baktığına özetle değinmekle yetinip kelimayla ilgili olması hasebiyle sözü uzatmak istemiyoruz.

“Harem bölgesinde kesilmek üzere bağışlanan kurbanlık” anlamındaki الْهَدْيِ kelimesi⁸¹⁸ üçü misal olarak aldığımız 2/Bakara, 196. âyette olmak üzere toplamda Kur'an'da 6 yerde geçmektedir. Râzî, bir diğer geçtiği yer olan 48/Fetih, 25. âyette kelimenin anlamına hiç değinmezken⁸¹⁹ 5/Maide 97'de ise kelimeyi âyette geçen “insanların hayatlarını devam ettirmesi için gerekli kılınan dört şeyden biri olan kurbanlık” şeklinde açıklar.⁸²⁰

Râzî, misal olarak aldığımız 2/Bakara 196. âyette yer verilen الْهَدْيِ lafzının Hicaz lehçesinde تَمْرٌ - تَمْرَةٌ gibi الْهَدْيِ şeklinde sükûn ile Temim lehçesinde ise مَطِيٌّ - مَطِيَّةٌ gibi هَدْيَةٌ şeklinde şedde ile okunduğunu beyan eder. Daha sonra:

حَلَفْتُ بِرَبِّ مَكَّةَ وَالْمَصَلَّى وَ أَغْنَاكَ الْهَدْيِ مَقَادَاتُ

⁸¹⁶ Bayram, “Râzî'nin Hidayet ve Delaletle İlgili Ayetleri Yorumlaması, s.195.

⁸¹⁷ Türcan, “Hidayet ve Delaleti Allah'a Nisbet Eden Ayetler”, s.86.

⁸¹⁸ Isfahani, *el-Müfredât*. S. 839; Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, s.215; Salim Öğüt, “Hedy” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.17, s.156.

⁸¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVIII, 99.

⁸²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XII, 107.

“Mekke'nin, namazgâhın ve gerdanlıklar takılmış kurbanlıkların boyunlarının Rabbi olan Allah'a yemin ettim” şiirine yer vermiştir. Ardından الْهَدْيِ kelimesini “kişinin başkalarının yanında itibar kazanmak için hediye göndermesi gibi Allah’a yakınlaşmak amacıyla onun beytine gönderilen hediyedir” şeklinde açıklar ve sahâbeden Hz. Ali ve İbn Abbas, tabîinden Katade ve Hasan Basri'nin “Hedy'in en kıymetlisi deve, orta hallisi sığır, düşüğü koyundur” sözünü delil getirir.⁸²¹ Müellif, 5/Maide, 2. âyette de kelimeyi benzer bir içerikle ele alır. Hatta anlam ve kullanımına delil getirdiği şiir bile yukarda değindiğimiz şiirin aynısıdır. Neticede, Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* 'ta الْهَدْيِ kelimesi ile ilgili açıklama yaptığı yerlerin tamamında “ الْهَدْيِ, مَا يَهْدَى إِلَى بَيْتِ اللَّهِ, Hedy, Allah'ın beytine hediye edilen Kurbanlıktır” şeklinde açıklamış,⁸²² 2/Bakara, 196. ayette kelimenin anlamına tabîin sözünü delil getirmiştir.

2. Misal: الْحَوَارِيُّونَ

فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ.

İsa onlardaki inkârcılığı sezince, “Allah’a giden yolda bana yardımcı olacaklar kimlerdir?” diye sordu. **Havariler**, “Allah’ın yardımcıları biziz; Allah’a inandık, şahit ol ki bizler Müslümanlarız” demişlerdir.

3/Al-i İmran: 52

Farklı türevleriyle 11 ayette geçen حور kökü, Kur’an’da temelde üç kalıpta üç değişik anlamda kullanılmıştır.⁸²³

⁸²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, V, 160.

⁸²² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, V,160; XI, 131; XII, 107.

⁸²³ Kelimenin diğer kutsal metinlerdeki kullanımını ve batı dilerindeki anlamı ile ilgili bkz. Muammer Ulutürk, “Hıristiyanlık’ta Havarilik” (yayımlanmamış doktora tezi,

1- حُور (Cennet kadını): 4 ayette geçen bu kalıp “حُورٌ عَيْنٌ” şeklinde cennet kadınlarının güzellik unsuru olarak göze nisbet edilerek kullanılmıştır.⁸²⁴ Râzî, bu kalıbın kök anlamına yalnız 44/Duhan 54. ayette⁸²⁵ “الْحُورُ” kelimesinin aslî manası beyaz (الْبَيَاضُ) demektir. التَّخْوِيرُ beyazlaştırmak (التَّبْيِيطُ) anlamına gelmektedir. Açıklaması “الْحَوَارِيْنَ kelimesinin tefsirinde geçmiştir” sözleri ile kısaca değinmiştir.⁸²⁶ Diğer üç âyette kelime anlamına değinmeksizin “cennetteki hûri” manasında kullanmıştır.⁸²⁷

2- يَحُورُ - تَحَاوُرُ (Dönüş-diyalog): 58/Mücadele, 1. âyette تَحَاوُرُ kalıbıyla geçer. Râzî, lafzın dönmek anlamındaki حَوْرًا - يَحُورُ - حَارَ kökünden türediğini ve kişiler arasında sözün karşılıklı dönmesi (الْمَحَاوَرَةُ: الْمُرَاجَعَةُ فِي الْكَلَامِ) diyalog anlamına geldiğini söyler.⁸²⁸

الْحُورُ, muzari kalıbıyla geçtiği 84/İnşikak, 14. âyette Râzî, kelimenin kök anlamına

---

Selçuk Üniversitesi, Konya, 2005); Fuat Aydın, “Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus’un Havarilik Anlayışı” *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)* 2002, ss.71-93.

⁸²⁴ 44/Duhan:54; 52/Tur:20; 55/Rahman:72 (cennet hurisi anlamında kullanılmakla beraber sadece bu ayette göze nisbet edilmez), 56/Vakıa:22; Hurilerin Kur’an’da tasvir edilen diğer özellikleri ve kimlikleri ile ilgili bkz. Ahmet Akbaş, “Kur’an’da Cennet ve Huriler” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa, 2005); Bahar Al, “Cennet Kadını (Hûri)” (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2007); Emrullah Fatış, “Hûri, Gılman ve Vildanların Kimliği Problemi” *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)*, 13:1 (2015) ss.121-139; Bekir Topaloğlu “Hûri” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.18, s.387-390.

⁸²⁵ كَذَلِكَ وَرَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عَيْنٍ, ayrıca onları beyaz tenli, ceylan gözlü eşlerle birleştireceğiz.

⁸²⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXVII, 254.

⁸²⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXVIII, 249; XXIX, 136, 155.

⁸²⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXIX, 251.

dönüş, الْمَحَار ise dönülecek, varılacak yer demektir” şeklinde değındikten sonra الْخُور’un anlamı zor bilinen garib kelimelerden olduğuna İbn Abbas’tan naklettiğı şu olayla dikkat çeker: “Bedevi bir kadının kızına dön anlamında حُورى dediğini duyana kadar يَحُور fiilinin ne anlama geldiğini bilmiyordum.”⁸²⁹

3- الْخَوَارِئُونَ (Hz. İsa’ya ilk iman eden seçkin kimseler): Bu şekliyle 5 ayette geçen kelime⁸³⁰ lafzın 2 kez tekrarlandığı 61/Saf, 14. âyetin tefsirinde Râzî tarafından Hz. İsa’ya ilk iman eden, seçkin 12 kişi olarak açıklanır. Bembeyaz anlamındaki الْخُور kökünden türediğini ifade eder.⁸³¹

Râzî, örnek olarak aldığımız kelimenin geçtiğı bir diğere yer olan 3/A1-i İmran, 52. âyette, الْخَوَارِئُونَ kelimesinin aşırı şekilde beyaz anlamına geldiğini, una da bu sebepten حَوَارِيّ denildiğini, yine gözün beyaz kısmının bembeyaz olduğunda الْخُور denilmesini, aynı şekilde kişi elbiselerini bembeyaz parlattığında “حَوْرَتْ الثِّيَابَ” denildiğini aktardıktan sonra tabiünden iki seçkin âlimin sözlerini الْخَوَارِئُونَ kelimesinin aşırı beyazlık anlamına geldiğine şahit tutar: “Said b. Cübeyr’e göre o kişilere bu isim elbiselerinin beyazlığı sebebiyle verilmiştir. Dahhak (v.105/723)’e göre ise Hz. İsa, elbiselerini yıkayan bir kavme uğramış, onları imana davet etmiş, onlar da kabul etmişlerdir. Nabat dilinde çamaşır yıkayana هَوَارِيّ denilmektedir. Daha sonra bu lafız Arap diline حَوَارِيّ şeklinde geçmiştir (muarrab bir kelimeye dönüşmüştür).”⁸³²

Görüldüğü üzere Râzî, kelimenin hem 61/Saf, 14. ayetteki يَحُور kalıbında olduğu gibi lehçeye dayalı olarak hem de örnek aldığımız âyetteki kalıbının Nabat dilinde

⁸²⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXXI, 108.

⁸³⁰ 3/A1-i İmran:52; 5/Maide:111, 112; 61/Saf:14 (2 kez).

⁸³¹ الْخَوَارِئُونَ أَصْفِيَاؤُهُ وَأَوَّلُ مَنْ آمَنَ بِهِ وَكَانُوا اثْنَى عَشَرَ رَجُلًا, Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXIX, 319.

⁸³² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, VIII, 69-70.

çamaşır yıkayan anlamındaki هَوَارِي şeklinden muarrab bir kelime olarak Arap diline حَوَارِي şeklinde geçtiğine değinerek lafzın çift yönlü (lehçe ve muarrab olarak) garipliğine temas etmektedir.

3. Misal: لَكُنُودٌ,

لَكُنُودٌ إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكُنُودٌ, İnsan rabbine karşı **pek nankördür.**

100/Adiyât 6

لَكُنُودٌ lafzı Kur'an'da yalnız bir yerde, misal verdiğimiz bu ayette geçmektedir. Kef harfinin ötresi ile لَكُنُودٌ kelimesinin aslî manasının “haktan ve hayırdan uzaklaştırmak; aynı harfin fethası ile لَكُنُودٌ’un ise kendisinde bulunan (hayırdan) başkasını mahrum bırakan” anlamına geldiğini ve bu manada çorak araziye الْأَرْضُ الْكُنُودُ denildiği görüşünü Vâhidî’den aktaran Râzî, daha sonra kelimenin anlamı ile ilgili müfessirlerin görüşlerine şu şekilde yer verir:

- İbn Abbas, Mücâhid, İkrime, Dahhak ve Katade’ye göre الْكُنُودُ, nankör (الْكُفُورُ) manasına gelmektedir. Meşhur Kinde, babasına nankörlük yapıp ondan ayrıldığı için bu isimle anılmıştır.

- Kelbi’ye göre الْكُنُودُ, Kinde lehçesine göre âsi (الْعَاصِي); Benî Mâlik lehçesine göre cimri (الْبَجِيل); Mudar ve Rabîa lehçelerine göre iyilikbilmez (الْكُفُورُ) manasına gelmektedir.

- Hasan Basri’ye göre ise yaşadığı sıkıntı ve musibetleri sayıp dökerek rabbini kınayan, buna karşılık onun verdiği nimetleri ve rahatlığı unutan kimse demektir.

89/Fecr, 16. ayette⁸³³ bahsedilen tam da bu kişinin durumudur.⁸³⁴

⁸³³ وَأَمَّا إِذْ مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ

“Rabbim beni önemsemedi” der (mutsuz olur.

Râzî, böylelikle başta, الكُود lafzının dört farklı lehçedeki anlamlarını naklettiği Kelbi olmak üzere birçok tabiin dönemi müfessirinin görüşünü lafzın anlamına şahit tutar.

5. Şiiri Delil Getirmesi

Arap dilinde ilk istişhadın âyetlerdeki garib lafızları açıklamak amacıyla yani tefsir çalışmaları sürecinde ortaya çıktığı ve ilk istişhad malzemesinin şiir olduğu, garib lafızlara şiirden delil getirilerek anlam verildiği ya da şiirle anlamın pekiştirilme yoluna gidildiği anlaşılmaktadır.⁸³⁵ Tefsir faaliyetlerinin ilk dönemlerinden itibaren garib lafızların açıklanmasında en sık kullanılan yöntemlerden birisi de şiirle istişhad metodudur. Garib lafızlarla ilgili telif edilen eserlerin ilklerinden olan ve İbn Abbas'a ait rivâyetlerden oluşan *Mesâilü Nâfi B. el-Ezrak* başta olmak üzere bu konuda kaleme alınan eserlerde garib lafzı açıklamada sıkça bu yöntemin kullanıldığını görmekteyiz.⁸³⁶

---

⁸³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*: XXXII, 67; benzer örnekler için bkz: VII, 44; XVIII, 39, 137; XIX, 52; XXX, 22; XXXII, 101.

⁸³⁵ Ayrıntılı bilgi için bak. Mehmet Raşit Özbalıkçı, “Arap Dilinde İlk İstişhad”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.5, (1999), ss.369-383).

⁸³⁶ Ebu Ubeyde (v.210/825) *Mecâzu'l-Kur'an*, Ferrâ (v.207/822) *Meâni'l-Kur'an* isimli dilbilimsel tefsirinde sık sık şiirle istişhatta bulunmuş, Basra dil âlimlerinin öncülerinden olan Ahfeş (v.215/825) ise *Meâni'l-Kur'an* isimli filolojik tefsirinde garip kelimeler dâhil olmak üzere çeşitli konuları îzah ederken 317 beyti kelimelerin anlamlarına delil getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bak. Abdulhamit Arpa, “Şiirle İstişhad Yöntemi Açısından Kurtubi'nin el-Câmi'li Akami'l-Kur'an Tefsiri” *The Journal Of Academic Social Science Studies, (JASSS)* 2013, c.VI, s.7, ss.91-119; Süleyman Mahmut Kayagil, “Meâni'l-Kur'an'da el-Ahfeş'in Şiirle İstişhadda Bulunduğu Garip Kelimeler” *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2013, c.1, s.2, ss.165-185; İbn Hişam, meşhur “es-Siretün-Nebeviyye”sinde zaman zaman

Râzî de bu köklü uygulamadan uzak kalmamış garip gördüğü lafzı açıklarken sık sık şiirden deliller getirmiştir.⁸³⁷ Recep Çakmak'ın *Fahrudin er-Razi'nin Tefsirinde Arap Şiiriyle İstişhadı* isimli yüksek lisans çalışmasında ifade ettiği üzere Râzî, tefsirinde altı yüzden fazla yerde şiirle istişhadda bulunmuş, 130 civarında şairin ismini zikrederek şiirlerinden delil getirmiştir. Kendilerinden en fazla şiir naklettiği şairler ise İmrau'l Kays (v.580), A'şâ (v.629), Lebid (v.661), Nâbiğa (v.685), Cerir (v.728), Ferezdak (v.732), Mütenebbî (v.965) ve Ebu'l-A'lâ el-Mearrî (v.1057) gibi isimlerdir.⁸³⁸

1. Misal: عيسى ابن مريم

وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَفَقِينَا مَنْ بَعْدَهُ بِالرُّسُلِ وَأَتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ...

Andolsun biz. Musa'ya kitabı verdik. Ondan sonra da ardarda peygamberler gönderdik. Meryem oğlu İsa'ya da deliller verdik ve onu Ruhul kudüs ile destekledik.

Kur'an'daki garip kelimeleri açıklamış ve bunu yaparken en fazla şiirle istişhad metoduna başvurmuştur.” Nurdan MENDES, Vehbi KARAKAŞ, “Garîbu'l-Kur'ân Literatüründe İbn Hişam'ın Yeri ve Râgıb el-İsfahani'nin el-Müfredatıyla mukayesesı”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5, (2014), s.43-46.

⁸³⁷ Râzî, tefsirinde iki yerde kendine ait şiire yer vermiştir. 12/Yusuf suresinin sonunda o günün tarihini zikrettikten sonra oğlunun vefatı sebebiyle sıkıntılı olduğunu söylemiş ve dokuz beytlik bir mersiye yazmış, sonunda da kitabından istifade edenlerden kendine, oğluna ve kendi yakınlarına fâtiha okumasını istemiştir. (XVIII, s.233). Yine 13/Rad suresinin sonunda o günün tarihini vermiş, ardından kitabından istifade edenlerden oğlu Muhammet'i rahmet, mağfiretle anıp kendisi için dua etmelerini istemiş ve iki beytlik bir mersiye irad ederek surenin tefsirine son vermiştir. (XIX, s.72).

⁸³⁸ Recep Çakmak, “Fahrudin er-Razi'nin Tefsirinde Arap Şiiriyle İstişhadı” (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2019), s.137.

Kur'an'da 25 âyette geçen عيسى lafzı, 16 yerde إِنَّ مَرْيَمَ عيسى kalıbıyla annesi Hz. Meryem'e nispet edilmiştir.⁸³⁹ عيسى isminin yabancı dilden geçen muaarab bir kelime olduğu ya da عَوَس - عَيْس kökünden türeyen Arapça bir kelime olduğu şeklinde iki farklı görüş vardır.⁸⁴⁰ Yabancı dilden geçtiğini kabul edenlere göre kelime, Razi'nin de değindiği üzere İbrânice أَيْشُوع lafzından gelmektedir.⁸⁴¹ Arapça konuşan Hristiyanlar kelimeyi Süryânice dilindeki sinli kullanımı olan يُسُوع şeklinde telaffuz etmişler ve Arap diline de عيسى olarak geçmiştir.⁸⁴² Râzî, عيسى lafzının geçtiği yerlerde genellikle kökenine değinmemiş, kelime, annesine nisbeti,⁸⁴³ vefatı, göklere yükseltilmesi,⁸⁴⁴

⁸³⁹ Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, s.701.

⁸⁴⁰ Isfahânî, *el-Müfredât*, s.596; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, c.6, s.152-153; el-Cevâlikî, *el-Muarrab*, s.452; Ömer Faruk Harman, "İsa" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.22, s.465.

⁸⁴¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 190; VIII, 54; Ayrıca Hz. İsa ve Fahreddin Razi Tefsirinde İsa bağlamında yapılan çalışmalar için bkz: Salih Akdemir, *Hristiyan Kaynaklara ve Kur'an'ı Kerim'e Göre Hz. İsa* (İstanbul: Kuramer. 2017); Ali Altay, "Kur'an'a Göre Hz. İsa ve Nuzül Problemi" (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2005); Hüseyin Koçoğlu, "Bazı Kur'an Müfessirlerine Göre Hz. İsa'nın Allah'ın Kelimesi Olması Meselesi- Fahreddin Râzî, İbn Kesir ve Elmalılı Tefsirleri Örneği" (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2019); Mehmet Yusuf Yağır "Fahreddin Er- Râzî,'nin *Mefâtihu'l-Gayb* Adlı Tefsiri'nde Hz. İsa'nın Ref'ı ve Nüzülü", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 10:1 (2018), ss.271-289.

⁸⁴² Harman "İsa" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.22, s.465.

⁸⁴³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 218.

⁸⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 74.

babasız olarak yaratılışı⁸⁴⁵ gibi konu bütünlüğü içinde zikredilmiştir. Yalnız 2/Bakara, 87⁸⁴⁶ ve 3/Al-i İmran, 45⁸⁴⁷ âyetlerin tefsirinde kelimenin İbrânî dilinden Arapça'ya geçen muarrab bir kelime olduğuna değinmiştir.

Lafzın ilk geçtiği yer olan örnek verdiğimiz bu âyetin tefsirinde, İsa isminin İbrânice'de أَيُّشُوعْ şeklinde kullanıldığı; Meryem'in ise hizmetçi anlamına geldiği görüşüne isim zikretmeksizin yer vermiştir. Yine aynı şekilde قَيْلٌ meçhul sığasıyla Meryem'in İbrânice'de erkeklerle düşüp kalkan kadın anlamına geldiği rivayetine yer vermiş ve bu anlamda kullanıldığına dair Ru'be'nin şiirini delil göstermiştir:

قُلْتُ لِزَيْرٍ لِمَ تَصِلُهُ مَرْيَمَةُ

“Kadınlara çok düşkün olan o adama erkeklere düşkün olan o kadının niçin onu ziyaret ettiğini sordum”.⁸⁴⁸

2. Misal: أَفَلَمْ يَبْأَسِ

وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كَلِمَةٌ بِهِ الْمَوْتَىٰ بَلْ لِلَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا أَفَلَمْ يَبْأَسِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ
بَشَاءَ اللَّهِ لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعًا

Eğer gelmesi sebebiyle dağların yürütüldüğü veya yerin parçalandığı yahut ölülerin konuşurulduğu bir Kur'ân olsaydı (yine inanmazlardı). Fakat bütün işler Allah'a aittir. Müminler hala **anlamadılar mı** ki Allah dileyseydi bütün insanları hidayete erdirirdi...

13/Rad: 31

⁸⁴⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VIII, 82-85.

⁸⁴⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, III, 190.

⁸⁴⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VIII, 45.

⁸⁴⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, III, 190.

Ümid anlamındaki رَجَاء kelimesinin zıt anlamlısı olan⁸⁴⁹ ve ümidin tükenmesi anlamına gelen⁸⁵⁰ يَأْس kelimesi çeşitli türevleriyle 12 ayette geçmektedir.⁸⁵¹ Râzî, tefsirinde bir yerde kelimenin şekilsel olarak geçirdiği değişikliklere değinir.⁸⁵² 11 ayette müstakil olarak kelimeyi lugavî yönden ele almaksızın cümle içinde ümitsizlik anlamında kullanır.⁸⁵³

Yalnız bir yerde, misal olarak aldığımız bu ayette kelimenin kökenine değinir ve türevlerinden farklı olarak bilmek anlamı verir. Bir anlamda farklı lehçeden geçen garib bir lafız olduğuna değinir. Burada يِيَّاس kelimesinin Naha' lehçesinde يِعْلَم (bilmek) anlamına geldiğinin Mücâhid, Hasan Basri ve Katade gibi müfessirlerin çoğunluğunun görüşü olduğunu beyan eden Râzî, onların görüşlerinin doğruluğuna şairin:

أَلَمْ يِيَّاسُ الْأَقْوَامِ أَنِي أَنَا بِنْتُهُ وَإِنْ كُنْتُ عَنْ أَرْضِ الْعَشِيرَةِ نَائِبًا

“Ben her ne kadar, kabilemin toprağından uzakta idiysem de, toplum benim onun oğlu olduğumu bilmedi mi?” şiirini ve Ebu Ubeyde'nin:

أَقُولُ لَهُمْ بِالشَّعْبِ إِذْ يَأْسِرُونَنِي أَلَمْ تَيَّأَسُوا أَنِي إِذْ بَنَى فَارِسٌ زَهْدَمَ

“Onlara beni esir aldıklarında, vadide derim ki: “Sizler benim Zehdem (atlı atın) binicisinin oğlu olduğumu bilmediniz, anlamadınız mı?” beytini delil getirmiştir.⁸⁵⁴

⁸⁴⁹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c. 6, s. 259-260.

⁸⁵⁰ Isfahanî, *el-Müfredât*, 892.

⁸⁵¹ Abdulbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s, 111, 325, 1062.

⁸⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIX, 191.

⁸⁵³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XI, 139-140; XVII, 199; XVIII, 190; XIX, 203, 231; XXI, 36; XXV, 51-52...

⁸⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIX, 55.

3. Misal: زَمْهَرِيرًا

مَنْكِنَ فِيهَا عَلَى الْأَرَانِكِ لَا يَرُونَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا

Orada (cennette) koltuklara kurulurlar. Ne yakıcı güneş görürler orada ne de dondurucu soğuk. 76/İnsan: 13

Kur'ân'da yalnız örnek aldığımız bu ayette geçen kelime, aşırı soğuk, bir çeşit cehennem, aşırı kızma, yıldızların parlaması gibi çeşitli anlamlara gelir,⁸⁵⁵ Râzî, âyetin “cennetin havası güneşin yakıcılığından ve kışın dondurucu soğuşundan uzak müteditir” anlamına gelmektedir. Diğerine göre ise âyet “cennet ne güneşe ne de aya ihtiyaç olmayacak şekilde bir aydınlığa sahiptir” anlamını taşır. Râzî, ikinci görüşü Kufe dil alimlerinden Sa'leb (v.291/904)'den şu şekilde nakleder: “Tay lehçesine göre زَمْهَرِير ay demektir. Bunu Sa'leb rivayet etmiş ve şu şiiri îrat etmiştir:

وَأَيْلَةٌ ظَلَامُهَا قَدْ اِعْتَكَرَ
قَطَعْتُهَا وَالزَمْهَرِيرَ مَا زَهَرَ

“Karanlığa iyice bulanıp simsiyah kesilmiş olan o (kendisi boyunca yol katetmiş olduğum) geceye yemin olsun. Bir gece ki, ay bile doğmamıştı”

Râzî, böylelikle زَمْهَرِير kelimesinin aşırı soğuk ve parlaklık anlamları üzerinde durmuş, Tay lehçesinde ay manasına geldiğine dair Sa'leb'in şiirini delil olarak getirmiştir.⁸⁵⁶ Aynı zamanda Kureyş dışındaki farklı bir lehçeden gelen anlamı kapalı, garib bir lafız olduğuna dolaylı yolla işaret etmiştir.

⁸⁵⁵ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c.4, s.330.

⁸⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX, 248; benzer örnekler için bkz: III, 95; XIX, 155; XXII, 75, 172.

C- Filolojik Yolla Garib Kelimeyi Açıklaması

Kur'ân, Hz. Peygamber'e Cebrail (a.s) vasıtasıyla sözlü olarak vahyedilse de⁸⁵⁷ Rasûlullah zamanında vahiy kâtipleri tarafından çeşitli malzemelere kaydedilmiş, Hz Ebu Bekir zamanında iki kapak arasında toplanıp mushaf haline getirilmiştir. Netice itibariyle inananlara yazılı bir metin olarak ulaşmış, asr-ısaadet döneminde ve sonrasında Kur'ân âyetleri üzerinde tahlilde bulunmaya, özellikle anlamı kapalı garip kelimelerin vuzûha kavuşturulmasına önem verilmiştir.

Ayetlerin manalarının tespit edilmesinde en önemli etkenlerden birisi de dildir. Ashaptan Abdullah b. Abbas'ın öncülük ettiği ve sonraki dönemlerdeki müfessirlerin artırarak devam ettirdiği tefsir faaliyetlerindeki filolojik çalışmalar, dilin Kur'an'ın anlaşılmasındaki önemini gösterir mâhiyettedir. Âyetlerdeki garip lafızların açıklanmasına yönelik faaliyetler filolojik tefsirin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu faaliyetler Hz. Peygamber zamanında başlamış, İbn Abbas'la birlikte sistemleşme sürecine girmiş, Özellikle hicri ikinci yüzyıldan sonra te'lif edilen Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna (v.209/824)'nın *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı, Yahya b. Ziyad el-Ferrâ (v.207/822), el-Ahfeş el-Evsat (v.215/830) ve Zeccac (v.311/923)'ın *Meâ'ni'l-Kur'ân*'ları ile dilbilimsel tefsir, ilmî bir disiplin haline gelmiştir.

Geniş hacimli bir eser olan ve muhtevâsı itibariyle çok farklı konulara içeren *Mefâtihu'l-Gayb*, filolojik yönden de zengin bir içeriğe sahiptir. Müellif, garib kelimeyi;

- ana dilden Arapça'ya geçerken uğradığı şekilsel değişimi,
- ana dildeki anlam ve kullanımı,
- ana lehçedeki (Kureyş lehçesi Öncesi) anlam ve kullanımı,

---

⁸⁵⁷ 39/Zümer:23; 75/Müzzemmil:5.

- birden fazla dilde ortak kullanımı,
- sarf, nahiv bilgileri,
- Kıraat şekilleri başta olmak üzere,

filolojik konuda birçok açıklamada bulunmakta, adeta dilbilimsel sahada yazılmış müstakil bir eser görünümüne bürünmektedir

1. Yabancı Dilden Arapça'ya Geçerken Uğradığı Şekilsel Değişime Değinererek Kelimeyi Açıklaması

Râzî'nin garib lafızları açıklarken takip ettiği metotlardan biri de kelimenin ana dilindeki kullanımı ile Arapça'ya geçiş sürecinde şekilsel olarak uğradığı değişimi ortaya koymasıdır. Böylelikle Arapların yabancı bir kelimeyi kendi dillerine mâl ederken lafızlar üzerinde harf ve hareke olarak nasıl bir tasarrufta bulduklarını ve kimi zaman bu tasarrufun yol açtığı değişimin gerekçelerini ayrıntılarıyla ortaya koyar. Müellifin uyguladığı bu metot, Kur'ân'da garib/yabancı dilden gelen kelimelerin varlığını kabul ettiğinin en net delillerinden biridir.

1. Misal: المسيح:

أَذَقَاتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَنْ الْمَقَرَّبِينَ.

Melekler demişti ki: “Ey Meryem! Allah seni kendisinden bir kelime ile müjdeliyor. Adı Meryem oğlu İsa Mesih'tir, dünyada da ahirette de itibarlı ve (Allah'a) yakın kılınanlardandır.

3/Al-i İmran: 45

Farklı türevleriyle Kur'an'da 15 âyette geçen مَسْحَ kökü, 11 ayette “ الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنُ ” şeklinde Hz. İsa'nın lakabı veya ismi olarak geçmektedir. الْمَسِيحَ ⁸⁵⁸ مَرْيَمَ, ⁸⁵⁹ ابْنُ مَرْيَمَ

⁸⁵⁸ 3/Al-i İmran:45; 4/Nisa:157, 171.

kelimesinin kökeninin yabancı ya da Arapça olduğu yönünde farklı yaklaşımlar vardır.

⁸⁶⁰ Râzî’de kelimenin her iki yönüyle alakalı ayrıntılı bilgiler verir. ⁸⁶¹

Râzî, lafzı lugavî olarak en ayrıntılı incelediği yer olan ve örnek olarak aldığımız bu âyette الْمَسِيحُ lafzını açıklamaya şöyle bir soru ile başlar: “belli bir kökten mi türemiştir? Yoksa bu mana için konulmuş özel bir isim midir? (هَلْ هُوَ اسْمٌ مُشْتَقٌّ، أَوْ مَوْضُوعٌ). Bu konuda iki farklı görüşün olduğunu beyan eden müellif, bu görüşler çerçevesinde soruyu cevaplandırır. Ebu Ubeyde ve Leys’ten naklettiği ilk görüşe göre مَسِيح’in İbrânice’deki aslı مَسِيحاً’dır. Araplar bu kelimeyi kendi dillerine taşımışlar bu şekilde bir değişikliğe uğratmışlardır. Yine aynı dilden Arapça’ya geçen عيسى ve موسى kelimelerinde de aynı durum söz konusu olmuştur. Çünkü عيسى’nın İbrânice’deki aslı موشى idi. ⁸⁶² موشى’nın aslı ise موشى idi. ⁸⁶²

Râzî, 2/Bakara, 246 âyetin tefsirinde لَنَبِيٍّ (bir nebi) kelimesi ile kastedilen peygamberin kim olduğu hususunda değerlendirmede bulunurken çoğu müfessire göre burada kastedilen peygamberin Harun’un oğullarından اشموعل olduğunu, Arapça’ya اسماعيل geçtiğini çünkü İbrânice dilinde sin harfinin şın olarak telaffuz edildiğini haber

---

⁸⁵⁹ 5/Maide:17, 72, 75; 9/Tevbe:31.

⁸⁶⁰ Isfahânî, *el-Müfredât*, s.867; İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, c.2 s.594-595; Mesih Kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz: Rıdvan Demir “Kur’an ve Kitab-ı Mukaddeste Mesih” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2003); Mehmet Aydın “İslami Gelenekte İsa-Mesih İnancı” *İslam ve Hristiyan Kaynaklarında Hz İsa, Uluslararası Müslüman Hristiyan Diyalogu Sempozyumu*, Eylül, 2005, İstanbul.

⁸⁶¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, VIII, 54.

⁸⁶² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, VIII, 54.

vermektedir.⁸⁶³ Râzî böylelikle İbrânice'ye ait kelimelerin Arap diline geçerken uğradığı değişimi مَسِيح - عيسى - مُوسَى - إِسْمَاعِيل kelimelerinin örneklüğünde ortaya koymakta, açıkça ifade etmese de bir anlamda bu kelimelerin yabancı dilden geçen muarrab kelimeler olduğunu beyan etmektedir.

2. Misal: إِسْتَبْرَقٍ

مُنْكَبِينَ عَلَى فُرُشٍ بَطَائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ وَجَنَّاتٍ الْجَنَّةِ دَانَ

(Cennettekiler) içleri **atlasla dokunmuş** sergiler üzerine kurulmuşlardır. Bu iki cennetin de meyveleri kolayca erişilebilecek yakınlıktadır.

55/Rahman:54

إِسْتَبْرَقٍ, Kur'an'da 4 yerde geçmekte olup cennetliklerin kullandıkları eşyalar arasında zikredilen bir tür ipek çeşididir.⁸⁶⁴ Razi, *Mefâtîhu 'l-Gayb* 'ta kelimenin geçtiği dört yerde de anlamına değinmiş, hepsinde kalın ipek anlamı vermiş ve Arap diline sonradan girdiğine vurgu yapmıştır.⁸⁶⁵ Ayrıca bu dört yerin dışında farklı ayetlerde yabancı dilden geçen muarrab kelime örnekleri arasında إِسْتَبْرَقٍ'ı zikretmiştir.⁸⁶⁶

Râzî, lafzı en ayrıntılı şekilde, misal verdiğimiz bu ayette (55/Rahman, 44) ele almıştır. إِسْتَبْرَقٍ kelimesinin kalın ipek (الدِّيَابُجُ النَّخِينِ) anlamına geldiğini, bu kumaşın Araplarda bulunmayıp acemlerden gelmesi sebebiyle isminin yabancı dilden Arapça'ya

⁸⁶³ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, VI, 183-184.

⁸⁶⁴ 18/Kehf:31; 44/Duhan:53; 55/Rahman:54; 76/İnsan:21; Ayrıca kelimenin kökeni ve Kur'an'da kullanımı için bkz: Nebi Bozkurt "İpek" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.22 s.361-362.

⁸⁶⁵ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXI, 123; XXVII, 254; XXIX, 126; XXX, 253. الدِّيَابُجُ الْعَلِيْبُ/النَّخِينِ.

⁸⁶⁶ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XVII, 235; XVIII, 39; XXVII, 96.

geçen muarrab bir kelime olduğunu bildiren müellif, bu geçiş esnasında Arapların kelime üzerinde yaptığı değişikliği ayrıntılarıyla ortaya koymuştur. Buna göre Farsça'da kalın anlamına gelen سَنَبْر kelimesinin tasğiri olan اسْتَبْرَكَ, başında bir hemze (ا) ilavesi, sonunda ise kef (ك) harfinin kaf (ق) ile tebdili şeklinde bir değişiklikle Arap diline geçmiştir. Başına hemze getirilmiştir çünkü yabancı dildeki kelimelerin başındaki harekeler çoğu zaman net değildir. Bu haliyle Arapçada başında sukun bulunan kelimeye benzemektedir. Arapçada bu durumdaki kelimelerin başına hemze getirilmektedir ki burada da aynı uygulamaya gidilmiştir.

اسْتَبْرَكَ'nın sonundaki ك harfinin ق ile değiştirilmesine gelince şayet böyle bir değişiklik yapılmıyaydı مَسْجِدِكَ (senin mescidin), دَارِكَ (senin evin) gibi sonunda ك harfi bulunan kelimelerle اسْتَبْرَكَ karışır. Bu sebeple اسْتَبْرَكَ lafzının geçişinde Arap dilinde kelimelerin sonuna hitap için getirilen ك harfi ق ile değiştirilmiştir.⁸⁶⁷ Râzî, اسْتَبْرَكَ kelimesinin Arap diline geçişi ile ilgili bilgileri 44/Duhan suresi 53. âyette benzer şekilde ancak daha özet ifadelerle açıklamaktadır.⁸⁶⁸

3. Misal: سَجِيل

فَلَمَّاجَاءَ أَمْرُنَا جَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَابًا مِّنْ سَجِيلٍ مُّضُودٍ.

Emrimiz gelince oranın altını üstüne getirdik ve üzerlerine sağanak halinde, rabbin katında işaretlenmiş **taşlar** yağdırdık. 11/Hud: 82

Râzî'nin “taş ve toprağın karışımından oluşan oldukça sert bir nesne” (أَنَّهُ شَيْءٌ مُّرْكَبٌ) (من الحجر والطين بشرط أن يكون في غاية الصلابة)⁸⁶⁹ şeklinde açıkladığı , Kur'ân'da 3 ayette

⁸⁶⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIX, 127.

⁸⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVII, 254.

⁸⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVIII, 39.

geçmektedir. Râzî, 15/Hıcr, 74. ayette “tefsiri Hud suresinde yapılmıştı”⁸⁷⁰ diyerek kelime ile ilgili her hangi bir açıklama yapmaz. Ancak aşağıda özetle bahsedeceğimiz diğer iki ayette kelimenin anlamlarına, kökenine ve ana dilinden Arapça’ya geçerken uğradığı şekilsel değişime ayrıntılarıyla yer verir.

Misal verdiğimiz bu âyet, Razi’nin kelimeyi ilk olarak ele aldığı ve kelime ile ilgili en ayrıntılı bilgiler verdiği yerdir. سَجِيل kelimesinin anlamıyla ilgili on farklı görüşe yer verir. İsimsiz olarak her hangi bir kimseye isnad etmeksizin aktardığı ilk görüşe göre kelimenin aslı Farsça, oldukça sert olan taş ve çamurdan oluşan şey anlamındaki سَنْكِيل olup Arapça’ya سَجِيل şeklinde geçmiştir. Ezherî’ye göre bu kelime - اَلْدِّيَابِج - اِسْتَبْرَقُ - اَلْدِّيَوَان gibi yabancı dilden Arapça’ya geçen ve o dile mâl olan çok sayıdaki muarrab kelimeden biridir. Anlamı kapalı garib lafızlardan biri olan سَجِيل ile ilgili Râzî’nin yer verdiği diğer görüşler Şunlardır:

- Büyük kova anlamındaki سَجَل kelimesinden türetilmiştir. Büyük taşlar demektir.
- Oldukça sert taş demektir.
- Bir şeyi fırlattığında kullandığın اَسْجَلْتُهُ kökünden türetilmiş olup فَجِيل veznindedir. Üzerine atılan şeyler demektir.
- Verdim, bağışladım anlamındaki اَسْجَلْتُهُ fiilinden gelmektedir.
- Kitap anlamındaki سَجَل kökünden türetilmiştir. “Allah’ın onlara azap edeceği ezelde yazılmıştır”takdirindedir.
- Cehennem anlamındaki سَجِين kelimesinden gelmekte olup ن harfi ل dönüştürülmüştür.
- En yakın dünya sema demektir.

---

⁸⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu ’l-Gayb*, XIX, 208.

- أَطِين (çamur) demektir.
- Taşın bulunduğu yer demektir. Burası belli bir dağdır ki ayette “مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ” oradaki bulut dağlarından dolu yağdırır”⁸⁷¹ şeklinde belirtilen yerdir.⁸⁷²

Râzî, سَجِيل kelimesinin geçtiği bir diğer yer olan 105/Fil 4. âyette bu görüşlerin beş tanesini ((kitap, sert taş, sert nesne, en yakın sema, cehennemde taş) tekrar zikreder. Yalnız burada سَجِيل'in Farsça kökeni, Hud suresinden (سَنَكِيل) farklı olarak كَيْل biçiminde yazılmış ve bu görüş İbn Abbas'a nispet edilmiştir.⁸⁷³

2. Ana Dildeki Anlam veya Kullanımına Değinererek Kelimeyi

Açıklaması

Râzî, yabancı kökenli garip lafzın ana dildeki kullanım şeklini beyan ettiği gibi aynı şekilde ana dildeki anlamı, hangi kelimelerden terkip ettiği ile ilgili bilgilere de değinmeden geçmez.

1. Misal: بَنِي إِسْرَائِيلَ

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أَوْفٍ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ.

Ey **İsrailoğulları!** Size verdiğim nimetimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size vaad ettiklerimi vereyim. Asıl bana itaatsizlikten sakının.

2/Bakara: 40

Kur'an'da 43 defa geçen إِسْرَائِيلَ lafzı, 41 yerde بَنِي إِسْرَائِيلَ (İsrailoğulları) terkihiyle, 2 yerde yalnız إِسْرَائِيلَ şeklinde geçmektedir.⁸⁷⁴ 6 yerde geçen, يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ (Ey

⁸⁷¹ 24/Nur:43.

⁸⁷² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVIII, 39.

⁸⁷³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXII, 101.

⁸⁷⁴ 3/Al-i İmran:49; 19/Meryem:58.

İsrailoğulları) hitabı yalnız medeni surelerde yer almaktadır.⁸⁷⁵ Râzî'nin belirttiği üzere İسرائیل'den kastın Hz. İbrahim'in İshak'tan olma torunu Hz. Ya'kup olduğunda müfessirler ittifak halindedirler.⁸⁷⁶ بَنِي إِسْرَائِيل kelimesi ile genel olarak Hz. Yakup'un soyundan gelen nesiller kastedilmekle birlikte Kur'ân'da bazı âyetlerde Hz. Yakup'un neslinin tamamı,⁸⁷⁷ bazılarında Hz. Musa Kavmi,⁸⁷⁸ bazılarında Hz. İsa Kavmi⁸⁷⁹ bazı âyetlerde ise Medine ve Arap coğrafyasındaki Yahudiler kastedilmiştir ki Râzî, misal verdiğimiz bu âyette Ey İsrailoğulları! hitabının Medine Yahudileri'ne yapıldığını bildirmektedir.⁸⁸⁰

Râzî, kelimenin ilk geçtiği yer olan aynı âyette (2/Bakara: 40) إِسْرَائِيل'in İbrânice'de Allah'ın kulu anlamına geldiğini, çünkü bu kelimenin إِسْرَا ve إِيْل olmak üzere iki farklı lafzın terkibinden oluştuğunu ve İbrânice'de إِسْرَا'nın kul, إِيْل'in ise Allah anlamına geldiğini haber verir. Yine Kaffal'dan aktardığı bir rivâyette إِسْرَا'nın insan anlamına geldiğini, إِسْرَائِيل lafzı ile Allah'ın adamı demek istendiğini bildirir. Ayrıca Kur'an'da yer alan ve İbrânice dilinden geçen⁸⁸² مِيكَائِيل⁸⁸¹ -جِبْرِيْل- kelimelerinin de aynı şekilde Allah'ın kulu anlamına geldiğini aktarır ve böylece إِسْرَائِيل garip lafzının Arap diline geçmeden önceki, ana dili İbrânice'deki mana ve kullanımını ortaya koyarak lafzı açıklama yoluna gider.

⁸⁷⁵ Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s, 112-113.

⁸⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 31. يَعْقُوبُ ابْنُ إِسْحَاقَ ابْنَ إِبْرَاهِيمِ.

⁸⁷⁷ 45/Casiye:16.

⁸⁷⁸ 2/Bakara:93; 2/Bakara:246; 7/Araf:138.

⁸⁷⁹ 3/Al-i İmran:49; 43/Zuhruf:59; 61: Saf:6.

⁸⁸⁰ Razi, *Mefatihu'l-Gayb*, III, 31; 2/Bakara:47; 2/Bakara:211.

⁸⁸¹ 2/Bakara:98.

⁸⁸² 2/Bakara:98.

Râzî, kelimenin geçtiği diğer âyetlerin kiminde, lafza konu bütünlüğü içinde (üstünlükleri, sorumlulukları vb.)⁸⁸³ değinmiş kiminde ise daha önce tefsiri geçti diyerek lafzın geçtiği ayetle ilgili bir yorumda bulunmamıştır.⁸⁸⁴

2. Misal: مُوسَى

وَإِذْ وَاغَدْنَا مُوسَىٰٓ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ.

Musa'ya kırk gece için söz vermişitirk. Sonra siz, haksızlık ederek buzağığı (tanrı) edindiniz.

2/Bakara: 51

İbrânice su (مُ) ve ağaç (سَى) terkiinden oluşan مُوسَى, Kur'an'da 136 defa ile en çok geçen peygamber ismidir.⁸⁸⁵ Râzî, kelimenin mana ve kökeni ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi ilk geçtiği yer olan ve bizim de misal olarak verdiğimiz bu âyette verir. Ayrıca “مَسِيح” kelimesinin aslı İbrânice مَسِيح ‘dir. Tıpkı İsa'nın يُسُوع, Musa'nın مُوسَى veya مِيشَى olması gibi” sözleriyle çeşitli ayetlerde İbrânice kökenli kelimelere örnek olarak مُوسَى ismini zikreder.⁸⁸⁶

⁸⁸³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 55, 175; VI, 2, 183; VIII, 60.

⁸⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IV, 36; kelimenin kökeni ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz: Salime Leyla Gürkan, “İsrail ve Yakup İsimlerinin Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme” *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 38 (2017), ss.233-244; M. Nafi Aksoy “Kur'an'da İsrailoğullarına Eleştirel Yaklaşım” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa, 2002).

⁸⁸⁵ Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s.894-896.

⁸⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 54; XXV, 99; Ayrıntılı bilgi için bkz: Ali Sayı, “Kur'an'da Hz Musa” (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1990), çalışma daha sonra bir takım ilavelerle *Firavun, Haman ve Karun Karşısında Hz. Musa* (İstanbul, İz Yayıncılık, 2016) basımı yapılmıştır. Fahreddin Râzî'nin eserlerinde Hz.

Müellif, 2/Bakara, 51. âyette, kelimenin kökeni ve anlamı ile ilgili üç yaklaşıma yer verir. Bunların arasında ana dili olan İbrânice'ye ait olduğu görüşü de yer almaktadır:

- İlk görüşe göre مُوسَى kelimesi فُعْلَى vezninde olup başındaki mim, aslî harfidir. Kişi böbürlenerek ve heybetle yürüdüğüde kullanılan مَاسٍ – يَمِيسِ fiilinden türetilmiştir. Hz. Musa'da heybetle yürüdüğü için kendisine bu isim verilmiştir.
- İkinci görüşe göre مَفْعَل vezninde olup başındaki mim, aslî harfi olmayıp sonradan eklenmiştir. Ağacın yaprakları döküldüğünde kullanılan أُوسِبَتِ الشَّجَرَةُ ifadesinden alınmıştır. Hz. Musa'nın saçı döküldüğü için kendisine bu isim verilmiştir.
- Son görüşe göre مُوسَى, İbrânice su anlamındaki مَوْ ve ağaç anlamındaki سَى kelimelerinden oluşan birleşik bir isimdir. Hz. Musa bebek iken, Firavun'un zulmünden korkan annesi onu bir sandukaya koyup denize bırakmış, dalgalar onu Firavun'un evinin yakınındaki ağaçlık alana kadar sürülemiştir. Yıkanmak için orada bulunan Firavun'un hanımı Asiye'nin câriyeleri onu bulmuş, buldukları ağaçlık ve sulu yere nispeten ona bu adı vermişlerdir.

Razi, bu üç görüşü zikrettikten sonra her biri ile ilgili değerlendirmelerde bulunur. Ne İsrailoğulları ne de Kıptîler Arapça konuşmadıkları için kelimenin Arapça bir kökenden türetilmesinin mümkün olamayacağını söyleyerek İlk görüşü reddeder. İkinci görüşü ise مُوسَى kelimesinin özel isim olması ve özel isimlerin böyle bir mana taşıyamayacağı gerekçesiyle redder. Kelimenin ana dili İbrânice'deki anlamı ve

---

Musa'yı ele alan "Fahreddin Râzî'de Hz. Musa, Hz. Harun, Hz. Eyyub ve Hz. Şuayb'ın İsmeti Sorunu" başlıklı bir makale vardır. Kısmen *Mefâtihu'l-Gayb* kaynak alınsa da daha çok müellifin kelama dair eserleri esas alınmıştır. Osman Oral "Fahreddin Râzî'de Hz. Musa, Hz. Harun, Hz. Eyyub ve Hz. Şuayb'ın İsmeti Sorunu" *Uluslar Arası Rusya Araştırma Dergisi*, 9:2 (2016), ss.26-50.

kullanımı ile ilgili bilgilere yer verdiği üçüncü görüşü, insanlar arasında en yaygın anlayış olması sebebiyle doğruya en yakın görüş olarak kabul eder.⁸⁸⁷

3. Misal: مَشْكُوتَةٌ

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتَةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي رُجَاةٍ الرَّجَاةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

Allah göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun misali, içinde kandil bulunan bir **kandilliktir**. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nur üstüne nur. Allah nuruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.

24/Nur:35

Kur'an'da sadece misal verdiğimiz bu ayette geçen مَشْكُوتَةٌ kelimesi, Râzî tarafından “duvardaki pencere değil, oyuk” (deliği olmayan küçük bölme) şeklinde açıklanmakta ve bunun en meşhur görüş olduğu beyan edilmektedir. Müellif, sözlerinin devamında kelimenin aslı ve manası ile ilgili âlimlerin farklı yaklaşımlar sergilediğini söyler ve bu görüşlere şu şekilde yer verir:

- İbn Abbas, Ebu Musa el-Eşari, Mücâhid ve Kurazî'ye göre المَشْكَاةُ, içine fitil giren kandilin ortasında yer alan şeydir.
- Zeccac'a göre içine fitilin konulduğu camdan kandilin kamışdır.
- Dahhak'a göre kendisi sayesinde kandilin duvara asıldığı halkadır.
- İsim zikretmeksizin yer verdiği diğer bir görüşe göre ise المَشْكَاةُ, Habeş dilinde oyuk, boşluk (الْكُوَّةُ) anlamına gelmektedir.⁸⁸⁸

⁸⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 78.

Görüldüğü üzere Râzî rivâyet yoluyla da olsa manası kapalı garip kelimenin Habeş dilindeki anlamı ile ilgili bilgilere yer vermek suretiyle lafzı izah etmeye çalışır.

3. Ana Lehçedeki Anlam veya Kullanımına Değinererek Kelimeyi

Açıklaması

Kur'ân'daki bir lafzı garib kılan temel sebeplerden birinin, kelimelerin farklı Arap lehçelerinden gelişi olduğuna daha önce değinmiştik. Râzî, anlamı izaha muhtaç/garip lafızları açıklarken bazen ait oldukları lehçeleri, bu ana lehçedeki anlam ve kullanımlarını ortaya koyar. Böylelikle kelimenin aslî manasını, Kur'an'da büründüğü yeni anlamı ve uğradığı anlam genişlemelerini beyan eder.

1.

1. Misal: دَرَسَتْ

وَكَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ وَلِيَقُولُوا إِنرَسَتْ وَالنَّبِيَّةُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ.

Böylece biz âyetleri, duruma göre farklı tarzlarda gönderiyoruz ki, “iyi ki **öğrenmissin**” desinler ve biz, anlayan bir toplum için Kur'an'ı iyice açıklamış olalım.

6/Enam: 105

Kur'ân'da çeşitli türevleriyle (⁸⁸⁹دَرَسُوا, ⁸⁹⁰تَدْرُسُونَ, ⁸⁹¹يَدْرُسُونَ) 5 ayette geçen دَرَسَ kökü, temelde lokmayı öğütme, ezmek anlamına gelirken zamanla dilde tekrar yoluyla yapılan ezber ve eğitim faaliyetleri için kullanılır hale gelmiştir.⁸⁹²

---

⁸⁸⁸ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXIII, 236.

⁸⁸⁹ 7/Araf:169.

⁸⁹⁰ 3/Al-i İmran:79; 68/Kalem:37.

⁸⁹¹ 34/Sebe:44.

⁸⁹² Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XIII, 142.

Râzî, دَرَسْتُ kelimesini izah ederken çeşitli bahisler açar. İlk bahiste Vâhidî'den naklettiği دَرَسُ الْكِتَابِ (kitapla ders görme) ifadesinden hareketle çeşitli görüşlere yer verir ve lafzın sözlük manasına ortaya koyar.

- Vâhidî'nin Esmâî'den aktardığı ilk görüşe göre دَرَسُ kelimesinin aslı, kişi yemeği iyice çiğneyerek öğüttüğü zaman kullanılan دَرَسَ الطَّعَامَ يَدْرُسُهُ دِرَاسًا ifadesine dayanmaktadır. Yine bu kökten türeyen الدَّرَاسُ, şam lehçesinde iyice çiğneyip öğüten (الدِّيَاسُ) manasına gelir. Sözün öğrenilmesi (دَرَسُ الْكَلَامِ) ifadesi de bu asla dayanır. Çünkü kişi öğrendiği sözü (dersi) fazlaca tekrarlamak suretiyle dile kolay kılar.

- Ebu'l-Heysen'den nakledilen ikinci görüşe göre, ezberleyinceye kadar lafzın çokça okunmak suretiyle dile dolanmasına, adeta zelil kılınıp öğütülmesine “دَرَسْتُ” denilir. Bu kullanım, elbise yıpratılıncaya kadar kullanıldığında söylenen “دَرَسْتُ” denilir. Bu kullanım, elbise yıpratılıncaya kadar kullanıldığında söylenen “دَرَسْتُ” denilir. Yine iyice yıpranan elbiseye bu manadan dolayı دَرَسْتُ denilir. الدِّرَاسَةُ, alıştırma, eğzersiz yapma, yani bir şeyi sıkça tekrarlama demektir. Bu manada دَرَسْتُ السُّورَةَ حَتَّى حَفِظْتُهَا“ sureyi ezberleyinceye kadar iyice okudum” denilir.⁸⁹³

Netice itibariyle Râzî, Vâhidî'den naklen, eğitim anlamında kullanılan الدِّرَاسَةُ lafzının “yemeğin ağızda öğütülmesi” aslî anlamına dayandığını, lafzın ana lehçesi olan Şam lehçesinde, lokmayı iyice çiğneyip öğüten anlamında الدِّيَاسُ kelimesinin kullanıldığını ortaya koyarak lafzın filolojik anlamı ile ilgili bilgiler verir.

2.

2. Misal: كَفَّيْنِ

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كَفَّيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ.

⁸⁹³ Râzî, *Mefâtihu 'l-Gayb*, XIII, 142.

Ey İman edenler! Allah'a saygısızlıktan sakının ve rasulüne iman edin ki size rahmetinden **iki kat versin**, aydınlığa yürüyeceğiniz bir nur lütfetsin ve sizi bağışlasın. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir.

57/Hadid:28

Râzî, Hristiyan iken Müslüman olanların önce Hz. İsa'ya sonra da Hz. Peygambere iman etmeleri neticesinde kendilerine iki kat pay verileceği bağlamında, كِفْلَيْنِ kelimesini نَصِيبَيْنِ (iki kat nasip) şeklinde açıklar. Daha sonra “مَا الْكِفْلُ فِي اللَّغَةِ”، el-Kifl, sözlükte ne anlam ifade eder” sorusu ile lafzın sözlük anlamını ele alır. Arap dil âlimi Müerric (v. 195/810-811)’ten naklen “Hüzeyl lehçesinde نَصِيبٌ anlamına geldiği”, وَقَالَ غَيْرُهُ ifadesi ile isimsiz olarak bir başkasının “Habeş dilinden gelme bir kelime olduğu” görüşlerine yer vererek كِفْلَيْنِ kelimesini ana lehçe/dildeki anlamı doğrultusunda izah eder.⁸⁹⁴

3. Misal: **الْجَبَّارُ**

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ.

O, Kendisinden başka tanrı olmayan Allah'tır; Egemenliğin mutlak sahibidir, her türlü eksiklikten uzaktır, esenlik verendir, güven sağlayan ve kendisine güvenilendir, görüp gözeten ve yönetendir, **üstündür**, iradesine sınır yoktur, büyüklükte eşi olmayandır. Allah onların yakıştırdıkları ortaklardan tamamıyla münezzehtir.

59/Haşr: 23

Râzî, anlamı ve ait olduğu lehçelerle ilgili çeşitli görüşleri zikrederek الْجَبَّارُ lafzını açıklama yoluna gider.

- Ezherî'den nakilde bulunduğu ilk görüşe göre, الْجَبَّارُ, kelimesi, أَغْنَى الْفَقِيرِ, (fakiri zengin etti) ve أَصْلَحَ الْكَسِيرِ (kırığı tamir etti) anlamındaki جَبَرَ fiilinin فَعَّالِ veznindeki

⁸⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu 'l-Gayb*, XXIX, 248.

halidir. Ezherî: “ömrüme yemin olsun ki Allah, kırığı onaran, fakiri zengin edendir. Aynı şekilde râzî olduğu dini de güçlendirendir” demiştir. Accal ise:

قَدَّجِبَرَ الدِّينَ الإِلَهُ فَجَرَ

Allah, dinini güçlendirdi böylelikle o din güce kavuştu” demiştir.

- جَبْرُهُ عَلَى كَذَا، kişi dilediğini yapmaya başkasını zorladığında kullanılan “جَبْرُهُ عَلَى كَذَا” ifadesinden alınmıştır. Bu manada Süddî: “Allah, insanları eğemenliği altına alır ve onlara dilediğini yaptırır” demiştir. Ezherî, الْجَبَّارُ، Temîm lehçesine aittir. Hicazlıların çoğu da kelimeyi aynı şekilde kullanırlar” diyerek lafzın kullanıldığı lehçelere yer vermiştir.

- İbnü'l-Enbârî'ye göre, Allah'ın sıfatı olarak الْجَبَّارُ، kendisine ulaşamayan (لَا يَبْتَالُ) demektir. Bu manada hurma toplayıcısının topladığı hurmaya جَبَّارَةٌ denilir.

- İbn Abbas'a göre الْجَبَّارُ، yüce padişah (الْمَلِكِ الْعَظِيمِ) demektir.⁸⁹⁵

4. Birden Fazla Dilde Ortak Anlam/Kullanımına Değinerak Kelimeyi Açıklaması

Râzî, kelimelerin kökeni ile ilgili bilgileri önemser. Kelimeleri açıklarken bu konuda açıklamalarda bulunur. Bununla birlikte bütün kelimeler için bir kök türetmenin, asıl aramanın doğru olmadığını, şayet her lafzın mutlaka başka bir lafızdan alınması gerektiği kabul edilirse bu durumun bir teselsül, deveran gerektireceğini bunun ise mümkün olmadığını ifade eder. Yine her kelimenin aslı ve fer'ini ayırt etmenin kolay olmadığını bazen asıl sanılanın son derec gizli, fer kabul edilenin son derece meşhur olduğunu beyan eder.⁸⁹⁶ Müellif, bu kabulünün bir uzantısı olarak bazı kelimelerin bütün dillerde ortak olarak kullanılabileceğini makul görür. Bir aile teşkil eden dillerin,

⁸⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIX, 294-295.

⁸⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 172.

tarafından kelimenin bilinen “tandır-fırın” anlamının tercih edildiğini söyleyen müellif, sırasıyla diğer görüşlere şu şekilde yer verir:

- İbn Abbas’a göre التَّنُّورُ, yeryüzünün tamamı demektir.
- Katade’ye göre, yeryüzünün en kıymetli yeri demektir.
- Hz. Ali’den التَّنُّورُ’un Nuh tufanının başladığı an olan şafak vakti anlamına geldiği rivayet edilmiştir.
- Arapların kullandıkları حَمَى الوطيسُ (tandır iyice kızıştı) deyimidir.
- Hasan Basri’ye göre içine suyun aktığı geminin en alçak yeridir.

Râzî, sözü delilsiz olarak hakiki manadan mecâzî manaya hamletmenin câiz olmayacağı gerekçesiyle hakiki anlamı veren, aynı zamanda çoğunluğun kabulü olan ilk görüşü doğru bulur.⁸⁹⁹

Râzî, öncelikle kelimenin bütün dillerde kullanılan ortak bir lafız olduğuna daha sonra Arap diline mâl olduğu ve çeşitli manalara geldiği şeklindeki farklı görüşlere yer vermek suretiyle التَّنُّورُ garip lafzını izah eder.

2. Misal: هَيْتَ لَكَ

وَرَأَوْنَهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُجِبُّ الظَّالِمِينَ.

Evinde bulunduğu kadın, onunla ilişkiye girmek istedi. Kapıları iyice kapattı ve **“haydi gel”** dedi. O da “Haşa, Allah’a sığınırım! Zira kocan benim veli nimetimdir, bana iyilik edip evini açtı. Gerçek şu ki zalimler iflah olmaz” dedi.

12/Yusuf: 23

Râzî, Kur’an’da yalnız bu ayette geçen هَيْتَ لَكَ kelimesini dil âlimlerinin görüşleri doğrultusunda ortak olarak kullanıldığı dilleri beyan ederek açıklar:

⁸⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXII, 95.

- Vâhidî'ye göre هَيْتَ لَكَ, tıpkı رُوَيْدًا (yavaş yavaş), صَّة (sus), مة (konuşma) kelimeleri gibi isim fiildir ve bütün dil bilginlerine göre “gel” (هَلَّمَ) anlamına gelmektedir. Vâhidî, yine Ebû Fadl'ın şu sözünü nakleder: “İbn Tebrizî, Ebu Zeyd, هَيْتَ لَكَ, İbrânice dilinde “gel” (هيا لِح) demektir” demiştir.”

- Ferrâ'ya göre هَيْتَ لَكَ, Havran diline ait bir kelime olup Mekkelilerin diline geçmiş, onlar da bu lafzı kullanmaya başlamışlardır.

- İbnu'l-Enbârî'ye göre هَيْتَ لَكَ, Kureyş ve Havranlıların ortaklaşa kullandıkları bir kelimedir. الْقِسْطَاس kelimesini Araplar ile Rumlar; أَلْسَجِيل kelimesini Araplar ve Farslılar; أَلْعَسَّاق kelimesini Araplar ve Türkler; نَائِسْتَةَ اللَّيْلِ kelimesini Araplar ve Habeşlilerin ortaklaşa kullandıkları gibi.⁹⁰⁰

3. Misal: فَتَقْعُدَ

لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَخْذُولًا

Allah'tan başka tanrı tanıma, sonra kınanmış ve yalnızlığa terkedilmiş olarak kalırsın.

17/İsra: 22

فَعُودُ lafzını, sonrasındaki iki kelimeyle beraber değerlendirerek bir birine yakın üç yorumla açıklayan Râzî, bunların ilkinde lafzın Arapça ve Farsça'da ortak kullanıldığı manaya dikkat çeker.

- فَعُودُ'dun “kalakalmak” (أَلْمَكْتُ) manasında hem Arapça hem de Farsça dillerinde ortak olarak kullanılan bir kelime olduğunu beyan eden Râzî, âyetin “kınanmış ve tek başına terkedilmiş olarak kalakalırsın” anlamına geldiğini söyler. Bu manada “ مَا يَصْنَعُ فُلَانٌ فِي تِلْكَ الْبَلَدَةِ؟ (Falanca, o şehirde ne yapıyor?) sorusu sorulduğunda ister ayakta ister

⁹⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVIII, 115-116.

oturur halde olsun هُوَ قَاعِدٌ بِأَسْوَأِ حَالٍ (O, en kötü bir halde oturmaktadır) şeklinde cevap verildiğini ifade ederek lafzın Arap dilindeki kullanımından örnek verir.⁹⁰¹

5. Sarf (Bab, Vezin, Çekim vb.) Bilgileri Doğrultusunda Kelimeyi

Açıklaması

Râzî, âyetlerde yer alan garip lafızların ne manaya geldiği ile ilgili îzâhatta bulunurken bab, vezin ve çekimlerine de değinmiş, bu süreçte kazandığı anlamları bazen rivâyetlerde geçen bilgiler, bazen de kendi açıklamaları doğrultusunda ortaya koymuştur.

1. Misal: رِضْوَانٌ

قُلْ أَوْثَقْتُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَالِكُمْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَأَزْوَاجٌ مَطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِنْ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ.

De ki: Size bunlardan hayırlısını bildireyim mi? Takva sahipleri için rableri katında, altlarından ırmaklar akan ebediyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve (hepsinden önemlisi) Allah'ın hosnutluğu vardır. Allah kullarını tam manasıyla görmektedir.

3/Al-i İmran: 15

Âyetteki رِضْوَانٌ lafzının ilk harfi olan ر'nın ötresi ile رِضْوَانٌ şeklinde okunuşunun Kays ve Temîm lehçelerine özgü olduğunu ve kıraat imamlarından Âsım'ın bu kıraati tercih ettiğini, diğer kıraat imamlarının ise aynı harfin esresi ile رِضْوَانٌ biçiminde okuduğunu haber veren Râzî, kelimenin her iki vezinle kullanıldığına dair aynı kalıptaki kelime örneklerini Ferrâ'dan şu şekilde nakleder: “Bu kelime Arap

⁹⁰¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, 184.

olduğu için aralarındaki denklikten dolayı bu isim verilmiştir. Sâhib-u Keşşaf (Zemahşeri)'a göre المثلات kelimesi şu vezinlerde kullanılır: Fâal filinin (ilk harf) aynel fiile (ikinci harf) uyumunun sonucu her iki harfin ötresi ile المثلات vezninde; السَّمْرَةُ lafzında olduğu gibi ilk harfin fethası ikinci harfin sükûnu ile المثلات vezninde; her iki harfin ötresi ile المثلات vezninde; رُكْبَةٌ'nün çoğulu olan رُكَبَات lafzında olduğu gibi المثلات şeklinde okunur.”

Görüldüğü üzere Râzî, dil bilgisi kitabı gibi tefsirinde kelimenin başta lehçelerdeki kullanım şekilleri olmak üzere vezniyle ilgili ayrıntılı bilgilere yer vererek المثلات lafzını izah eder.⁹⁰³

3. Misal: فَيُسْجِتْكُمْ

قَالَ لَهُمْ مُوسَىٰ وَيْلَكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيُسْجِتْكُمْ بَعْدَابٍ وَقَدْ خَابَ مَنْ افْتَرَىٰ.

Musa onlara şöyle dedi: “Yazıklar olsun size! Allah’a karşı yalan uydurmayın, yoksa ağır bir ceza ile **kökünüzü kazır**; iftira eden mutlaka perişan olur.”

20/Taha: 61

Râzî, ayette yer alan “فَيُسْجِتْكُمْ بَعْدَابٍ” ifadesini “sizin kökünüzü kazıyacak şekilde helak edici bir azapla sizi azaplandırır” (يُعَذِّبُكُمْ عَذَابًا مُّهِلِكًا مُّسْتَنْصِلًا) şeklinde açıklar. يُسْجِتْكُمْ kelimesinin if’al babından türeyen bu şeklinin Necid ve Temîm lehçelerine; ilk harfin fethası ile sülasi baktan türeyen يَسْجِتْكُمْ şeklinin ise Hicaz lehçesine ait olduğunu, Necid ve Temîm lehçesine ait okuyuşu Hamza, Âsım ve Kisâî'nin benimsediğini; Hicaz lehçesine ait okuyuşu ise diğer kıraat imamlarının benimsediğini ifade eder. Râzî'ye göre sanki Allah, “فَيُسْجِتْكُمْ بَعْدَابٍ” ayeti ile “düyada sizin kökünüzü kazır, âhirette de

⁹⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIX, 12.

şiddetli bir biçimde azaplandırır” demek istemiştir. Râzî, böylelikle **يُسْجِتْكُمْ** kelimesini, lehçelere ve bablara göre kullanımını ortaya koyarak açıklar.⁹⁰⁴

6. Nahiv Bilgilerinden/İ'rab Vecihlerinden Yararlanarak Kelimeyi

Açıklaması

Râzî'nin kelimeleri açıklarken en çok kullandığı yöntemlerden birisi de lafzın i'rab vecihlerini yani cümle içinde (fâil, meful, hal vb. olması gibi) bulunduğu duruma göre kazandığı anlamları belirtmesidir. Bu şekilde kelimenin cümle içinde kazanabileceği anlam yapılarına yer vererek lafzın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlar.

1. Misal: **حَطَّةٌ**

وَادْفُلْنَا أَدْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَاَدْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حَطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ.

Dedik ki: “Şu şehre girin, orada bulunanlardan dilediğiniz şekilde bol bol yiyip için, kapıdan eğilerek girin ve **af dilevin** ki hatalarınızı bağışlayalım. Biz iyi davrananlara fazlasıyla vereceğiz.”

2/Bakara: 58

Râzî, ayette geçen **حَطَّةٌ** kelimesinin ne anlama geldiği ile ilgili çeşitli görüşler ortaya koyar. Kadı Abdulcebbâr'dan naklettiği, en güzel ve hakikate en yakın dediği ilk görüşe göre Allah tarafından İsrail oğullarına müfessirlerin yeri ile ilgili ihtilaf ettiği (Beyt-i Makdis, Mısır, Beyt-i Makdis yakınlarındaki Eriha)⁹⁰⁵ beldeye girmelerini ve orada bulunan kapıdan huşu ile geçmeleri emredilmiş ve tevbeye delâlet edecek bir şey

⁹⁰⁴ Râzî, *Mefâtihu 'l-Gayb*, XXII, 73; benzer örnekler için bkz. III, 78, 185; V, 186; VII, 171; IX, 15; XVII, 73; XVIII, 153; XIX, 134.

⁹⁰⁵ Râzî, *Mefâtihu 'l-Gayb*, III, 94.

söylemeleri istenmiştir. İşte حَطَّةٌ, bu esnada, tevbelerini, kalplerindeki pişmanlığı ifade eden bir lafızdır. Esam'dan naklettiği ikinci görüşe göre حَطَّةٌ, ehl-i kitabın kullandığı lafızlardan olup Arapça'da bir anlam ifade etmemekte, anlamı bilinmemektedir.

Râzî, Manası noktasında farklı açıklamaların bulunduğu حَطَّةٌ garib lafzının anlamını, her daim Sahib-u Keşşaf diyerek andığı Zemahşeri'den naklettiği i'rab bilgileri ile şu şekilde açıklayarak pekiştirir: “حَطَّةٌ kelimesi, رُكْبَةٌ – جِسْمَةٌ gibi فعلةٌ vezninde olup حَطَّ kökünden türetilmiştir. مَسَلْتُنَا حَطَّةً (istegimiz bağışlanmaktır), أَمْرُكَ حَطَّةٌ (sana düşen bize bağışlamaktır) şeklinde mahzuf (gözükür de olmasa da manaca var olan) bir mübtedânın haberidir. Esasen bu kelime حَطَّ عَنَّا ذُنُوبَنَا حَطَّةً (günahlarımızı tamamen bağışla) anlamında mefûlü mutlak olarak mensuptur. tıpkı

صَبْرٌ جَمِيلٌ فَكَلْنَا مُبْتَلَى

“Güzel bir şekilde sabret. Çünkü ikimiz de dertliyiz” şiirinde olduğu şekliyle sebat anlamı için merfu kılınmıştır.”⁹⁰⁶

2. Misal: عَزِيرٌ

وَقَالَتِ الْيَهُودُ عَزِيرُ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهَوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ.

Yahudiler “Üzevir Allah’ın oğludur” dediler, Hristiyanlar da “Mesih (İsa) Allah’ın oğludur” dediler. Bunlar, daha önceki inkârcıların söylediklerine benzer biçimde ağızlarından çıkan sözlerdir. Allah onları kahretsin! (Gerçeklerden) nasıl da yüz çeviriyorlar!

9/Tevbe:30

⁹⁰⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 95.

Râzî, ayette yer alan عَزِير ismini, son harfinin tenvinli ya da tenvinsiz okunuşundan yola çıkarak i'rab vecihleri doğrultusunda açıklar. İlk önce tenvinli (عَزِيرُ) okunuşunu ele alır. Râzî'ye göre عَزِيرُ mübtedâ, devamındaki إِنَّ اللَّهَ ise onun haberidir. Bu i'rab durumuna göre tenvinli okunması gerekir. Çünkü عَزِيرُ ismi ister Arap ister Acem (yabancı dilde bir kelime) olsun her hâlükarda munsarıftır, tenvin alır. Munsarîf oluşunun iki sebebi vardır. Öncelikle لُوط-هُود isimleri gibi yabancı dile ait bir kelime olsa bile (orta harfi sakin olduğu için) munsarıftır. Diğer sebebe göre ise عَزِيرُ, ismi tasğir kalıbındadır. Yabancı isimler bu kalıba girmez.

Râzî, عَزِيرُ lafzının tenvinli okunuşunu üç görüşle açıklar: ilk görüşe göre yabancı bir kelimedir ve marifedir. Gayr-ı munsarîf olması zorunludur. İkinci görüşe göre ise sonrasında gelen إِنَّ ismi sıfattır. (عَزِيرُ) mübtedâdır haberi mahzuttur. Âyetin anlamı ”عَزِيرُ إِنَّ اللَّهَ مَعْبُودُنَا“ (Üzeyr, bizim mabudumuzdur) takdirinde olur. Ferrâ'dan naklettiği üçüncü görüşe göre عَزِيرُ'deki tenvin esasen sâkin nun harfidir. إِنَّ'daki ب harfi de sâkindir. Bu durumda iki sakin bir araya geldiği için tenvinin nunu hafzedilmiştir.

فَالْقَيْبُ غَيْرَ مُسْتَعْتَبٍ وَلَا ذَاكِرَ اللَّهِ إِلَّا قَلِيلًا

“Onu pek de öyle tevbekâr ve Allah'ı zikreden biri bulmadım.” şiirindeki kullanımı örnek göstermiştir. Râzî, böylelikle Kur'an'da yer alan عَزِيرُ lafzını i'rab vecihlerinden yararlanarak daha anlaşılır hale getirmeye çalışmıştır.⁹⁰⁷

3. Misal: طُورِ سَيْنَاءَ

وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالذُّهْنِ وَصِيغٌ لِلْأَكْلِينَ.

⁹⁰⁷ Râzî, *Mefatihu'l-Gayb*, XVI, 35-36.

Kezâ **Sînâ dağında** yetişen, hem yağ hem de yiyenlerin ekmeğine katık veren bir ağaç (zeytin ağacı) meydana getiririz.

23/Müminun: 20

Râzî, hem burada hem de farklı âyetlerde yer alan ve yabancı dilden geçen (ucme) bir kelime olduğu ile ilgili bilgilere de değindiği طُورَسَيْنَاءِ garib lafzını cümle içinde bulunduğu i'rab vecihleriyle açıklar. İlk olarak وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورَسَيْنَاءِ bölümünün, bir önceki âyetteki (23/Müminun:19) فَانشَأْنَا لَكُمْ بِهِ جَنَّاتٍ (o su sayesinde sizin için bahçeler meydana getiririz) kısmına atfedildiğini ve haberi öne geçirilmiş mübtedâ olarak merfû da okunabileceği i'rab bilgisini verir. Daha sonra Zemahşeri' den طُورَسَيْنَاءِ ifadesinin izafet durumu gayr-ı munsarif oluşu gibi nahiv bilgilerine değinir.

“Sahıbu Keşşaf (Zemahşeri) der ki: “طُورُ اَيَّتَلَرِنْدَكِي طُورُ سَيْنَيْنِ⁹⁰⁸ ve طُورَسَيْنَاءِ“ lafzı ya ismi سَيْنَاءِ ve سَيْنَيْنِ olan bir bölgeye muzaaf kılınmışlardır. Ya da اَمْرُو الْفَيْسِ ve بَعْلَبَكِّ kelimeleri gibi izafet terkiibinden oluşun bir dağın adıdır. سَيْنَاءِ'nin ilk harfi olan sini esre okuyanlar ucme (yabancı dilden geçen) ve marife veya marife ve müennes olmasından dolayı gayr-ı munsarif kabul etmişlerdir. Çünkü سَيْنَاءِ, arazi parçası anlamında te'vil edilmiştir. Ayrıca bu kelime اَعْلَاءِ- حَرْبَاءِ- فَعْلَاءِ vezninde olup اَعْلَاءِ- حَرْبَاءِ- فَعْلَاءِ lafızlarında olduğu gibi sonundaki elif müenneslik için değildir. سَيْنَاءِ'nin ilk harfini fethalı okuyanlar ise bu kelimeyi gayr-ı munsarif kabul etmezler. Çünkü onlara göre sonundaki elif صَحْرَاءِ kelimesinde olduğu gibi müenneslik içindir.”⁹⁰⁹

Râzî, طُورُ سَيْنَيْنِ kelimelerini 95/Tin suresi ikinci âyette de ele alır ve burada daha çok bu kelimelerin yabancı dil/lehçelerdeki anlamları üzerinde durur. İkrime'nin naklettiği bir rivâyete göre İbn Abbas طُورُ dağ, سَيْنَيْنِ Habeşçe güzel anlamına gelmektedir

⁹⁰⁸ 95/Tin:2.

⁹⁰⁹ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXIII, 90.

demmiştir. Mücâhid'e göre سَيْنِينَ mübarek, Kelbî'ye göre ise ağaçlı dağ demektir. Mukâtil'e göre ise Nabat lehçesinde meyveli ağaçların bulunduğu dağa سَيْنِينَ veya سَيْنَاءَ denilmektedir.⁹¹⁰

7. Kıraatlar/Okunuş Şekilleri Doğrultusunda Kelimeyi Açıklaması

En genel anlamıyla “Kur'an'ın kıraat âlimlerine nispet edilen okunuşları”⁹¹¹ şeklinde tanımlanan kıraat ilminin Arap dili, tefsir hadis, fıkıh vb. birçok ilim dalıyla ilişkisi vardır. Bu ilimler içinde en fazla Arap diliyle ilişkilidir. Çünkü kıraat, genel itibariyle anlamı etkilemekte ve kelimedeki garipliği oluşturan temel unsurlardan biri olan lehçelerin kullanımını ortaya koymaktadır. Muttasıl bir senetle Hz. Peygamber'e ulaşan ve bir yönüyle de olsa Hz. Osman mushafına uyan kıraatler bu iki özelliği taşıması kaydıyla Arap lehçelerinden veya i'rab vecihlerinden birine uyuyorsa her hâlükarda sahih kabul edilir.⁹¹²

Müellifin eserinde en fazla yer verdiği konulardan birisi de kıraatlardır. Anlamını açıkladığı hemen her kelimenin kıraatlarına değinmiştir dersek abartılı bir ifade kullanmış olmayız. Râzî, kıraatlara yer verirken çok farklı metotlar kullanmıştır.⁹¹³ Biz

---

⁹¹⁰ Râzî *Mefââtihu'l-Gayb*, XXXII, 10, benzer örnekler için bkz: III, 108, 238; VI, 186; VII, 8; XXV, 202; XXXI, 89, 160.

⁹¹¹ Abdülhamit Birışık, “Kıraat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.25, s.429.

⁹¹² Birışık, “Kıraat”, c.25, s.429.

⁹¹³ Esasen “Râzî tefsirinde Kıraatlar” meselesi müstakil bir tez konusudur ve Mehmet Adıgüzel tarafından “Kıraatler Açısından Fahrüddin Razi ve Tefsir-i Kebir'i” başlığı altında ele alınmıştır. Adıgüzel çalışmasında kıraatları üç bölüm halinde derinlemesine incelemiş ve doyurucu bilgilere yer vermiştir. İlk bölümde yer verdiği Râzî'nin

bu bölümde kıraatın lehçelerle alakalı boyutunu ele alarak Râzî'nin garip kelimeleri açıklarken kıraatlardan nasıl yararlandığını örnekler eşliğinde ortaya koymaya çalışacağız.

1. Misal: جبريل

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مَصَدَقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ. مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ...

Söyle (Yahudilere): Cebrâil'e kim düşmansa bilsin ki, Allah'ın izniyle önce gelen kitapları doğrulayıcı, müminler için bir hidâyet rehberi ve müjdeci olarak Kur'an'ı senin kalbine indiren odur. Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman ise bilsin ki Allah da İnkârcıların düşmanıdır.

2/Bakara:97-98

Kur'an'da üç ayette geçen (2/Bakara:97-98, 66/Tahrim:4) جبريل kelimesinin lugat anlamı, kökeni ve kıraatı ile ilgili bilgileri 97 ve 98. ayetleri beraber mutâlâ ettiği Bakara suresinde ele alan Râzî,⁹¹⁴ Tahrim suresinde kelimenin söz konusu yönleriyle ilgili bir açıklamada bulunmamıştır.⁹¹⁵

---

tefsirinde kullandığı kıraat metotlarını “Kıraatları Kullanmadaki Metotları” başlığı altında yedi metot olarak ele almıştır. (Mehmet Adıgüzel, “Kıraatler Açısından Fahrudin Razi ve Tefsir-i Kebiri” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, Erzurum).

⁹¹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 211-212.

⁹¹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX, 44.

2/Bakara, 40. ayette geçen اسْرَائِلْ kelimesinin tefsirinde اسْرَائِلْ ile aynı manada olmak üzere جَبْرِيْلْ kelimesinin İbrânice'de “Allah'ın kulu” anlamına geldiğini söyler.⁹¹⁶ Örnek olarak yer verdiğimiz 2/Bakara:97-98. ayetlerin tefsirinde ise İbn Abbas'tan naklen İbrânice'de جَبْرْ'in kul, جَبْرِيْلْ'in Allah, bu iki terkipten oluşan جَبْرِيْلْ'in ise Allah'ın kulu anlamına geldiğini tekrarlar ve lafzın yedi türlü okunduğu kıraatlara tek tek yer verir:

- Yedi Kıraat imamından biri olan İbn Kesir (v.120/738)'e göre ilk harfin (ج) fethası, üçüncü harfin (ر) kesresi ile hemzesiz olarak جَبْرِيْلْ kıraatini tercih etmiştir.
- Hamza (v.156/773), Kisâî (v.189/805) ve Âsım (v.127/745)'ın râvisi Ebu Bekir (v.193/809) ilk ve üçüncü harflerin fethası ile ve hemzeli olarak جَبْرَائِلْ şeklinde okumuşlardır.
- Diğer Kıraat imamları ise iki (ج - ر) harfin esresi ile ve hemzesiz olarak قَبْرِيْلْ vezninde جَبْرِيْلْ şeklinde okumuşlardır.
- Bir diğer kıraatte جَبْرَائِلْ vezninde جَبْرَائِلْ şeklinde,
- جَبْرَائِلْ vezninde جَبْرَائِلْ şeklinde,
- جَبْرَائِلْ vezninde جَبْرَائِلْ şeklinde,
- Son harfinin nunlu (ن) hali ile جَبْرِيْنْ şeklinde okumuşlardır.⁹¹⁷

2. Misal: قَرْحٌ

اِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِّثْلُهُ وَتِلْكَ الْآيَاتُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ.

⁹¹⁶ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, III, 31.

⁹¹⁷ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, III, 211-212.

Eğer siz (Uhud'da) bir yara aldıysanız bilin ki o topluluk da benzeri bir yara almıştı. Allah'ın gerçek müminleri ortaya çıkarsın ve uğrunda şehitleri olsun diye o günleri biz insanlar arasında döndürüp duruyoruz. Allah, zâlimleri sevmez.

3/Al-i İmran: 140

قَرَحُ kelimesi, ilk ikisi bu ayette diğeri aynı surenin 172. âyetinde olmak üzere Kur'ân'da üç yerde geçer. 172. âyette kelime ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmayan müellif, kıraat şekilleri, ait olduğu lehçeler ve anlamı ile ilgili bilgilere örnek olarak aldığımız Al-i İmran 140. âyette şu şekilde değinir:

- Kıraat âlimlerinden Hamza, Kisâî ve Âsım'ın râvisi Ebû Bekir her iki ayette de ilk harfin (ق) ötresi ile قَرَحُ şeklinde,
- Diğer kıraat imamları ise her iki âyette aynı harfin fethası ile قَرَحُ kıraatı ile okumuşlardır.
- Her iki kıraat aynı manaya gelmektedir. Nitekim جَهْد- جُهْد, وَجْد- وَجْد, ضَعْف - ضَعْف kelimeleri de aynı manada iki farklı şekilde kullanılmışlardır.
- Fethalı kullanım Tihâme ve Hıcaz; ötreli kullanım Necid lehçesine aittir.
- Fethalı okunursa mastar, ötreli okunursa isim olur.
- Ferrâ'ya göre fethalı kullanım bizzat yaranın kendisi, ötreli kullanım ise yaranın acısı anlamına gelmektedir.
- İbn Miksem (v.354/965) fethalı ve ötreli kullanımın iki farklı kullanış olduğunu ancak fethalı okunuşun, قَرَحَةٌ kelimesinin çoğulu olduğu vehmini uyandırdığını söylemektedir.⁹¹⁸

Râzî, ait olduğu lehçeleri, okunuş şekillerini beyan etmek suretiyle قَرَحُ kelimesinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunur.

⁹¹⁸ Râzî, *Mefatihu'l-Gayb*, IX, 15.

3. Misal: **جُهْدٌ**

الَّذِينَ يَلْمُزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ.

Sadakalar konusunda müminlerden hem gönüllü olarak fazla fazla verenlere hem de **daha fazla verecek bir şey** bulamayanlara dil uzatıp onlarla alay edenleri Allah maskaraya çevirecektir. Onlar için elem verici bir azap da vardır.

9/Tevbe: 79

Kur'an'da جُهْدٌ şeklinde ilk harfin fethası ile beş yerde⁹¹⁹, aynı harfin ötresi ile bir yerde geçen جُهْدٌ kelimesi güç ve tâkat anlamına gelmektedir. Fethalı haldeki beş yerin tamamında “أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ” (Allah adına var güçleri ile yemin ettiler) cümlesi ile geçmektedir. Râzî, bu ifadeyi 24/Nur, 53. ayetin tefsirinde “مَنْ حَلَفَ فَقَدْ أَجْهَدَ” (yemin eden yemininde bütün gayretini göstermiştir.) şeklinde açıklarken جُهْدٌ lafzının anlamı ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır.

Râzî, ötreli şekli ile yalnız örnek olarak verdiğimiz bu ayette geçen جُهْدٌ kelimesinin ait olduğu lehçe, anlamı, kıraatları ve kıraat farklılığı neticesinde ortaya çıkan anlam farklılıkları hakkında Arap dili âlimlerinden naklen ayrıntılı bilgilere yer verir:

- Leys'e göre جُهْدٌ, yoksul kimsenin kendisi ile geçindiği az bir şeydir.
- Zeccac, kelimenin fetha ve ötre ile iki türlü okunduğunu söyler.
- Ferrâ, جُهْدٌ şeklinde ötreli okunuşun Hicaz lehçesine, fethalı okunuşun ise diğer lehçelere mahsus olduğunu söyler.

⁹¹⁹ 5/Maide:53; 6/Enam:109; 16/Nahl:38; 24/Nur:53; 35/Fatır:42.

- İbn Sikkît (v.244/858), iki kullanım arasında fark olduğunu ve “الْجُهْدُ” kelimesi الطَّاقَةَ güç, tâkat anlamına gelmektedir. Bu manada “هَذَا جَهْدِي” (benim gücüm budur) denir.” İfadesini kullanmıştır.

Tablo 3: Râzî Tefsiri'nde Geçen Garib Kelimeler

Sıra	Sure ve Ayet	Garib Kelime	Kökeni (Dil/Lehçe)	Anlamı
1	2/Bakara:40	بَنِي إِسْرَائِيل (Benî İsrâîl)	İbrânice	İsrâiloğulları (Özel isim)
2	2/Bakara:51	مُوسَى (Musa)	İbrânice	Musa (Özel isim)
3	2/Bakara: 58	حِطَّة (Hittah)	Ehl-i Kitab'ın dillerinden.	Af dilemek, tevbe etmek
4	2/Bakara:61	مِصْرًا (Mısran)	Acem dili	Belde ismi
5	2/Bakara:62	هَادُوا (Hâdû)	İbrânice	Yahudi inancına mensup kimseler
6	2/Bakara:87	عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ (İsâ'bnü Meryem)	İbrânice	Meryem Oğlu İsa
7	2/Bakara:97	جِبْرِيل (Cibrîl)	İbrânice	Cebrâil (Özel isim)
8	2/Bakara:97	مِيكَال (Mîkâl)	İbrânice	Mikâil (Özel isim)
9	2/Bakara: 102	هَارُوت- مَارُوت (Hârût-Mârût)	Acem dili	İki meleğin özel ismi
10	2/Bakara:196	الْهَدْي (el-Hedy)	Hicaz ve Temîm lehçeleri	Kurbanlık hayvan
11	2/Bakara:206	جَهَنَّمَ (Cehennem)	Acem dili	Cehennem: Allah'ın azap edeceği ateş
12	2/Bakara:247	طَالُوت (Tâlût)	İbrânice	Tâlût: İsrâiloğularının Kur'ân'da adı geçen ilk Kralının özel ismi
13	2/Bakara:127	إِسْمَاعِيل (İsmail)	İbrânice	İsmail (özel İsim)
13	2/Bakara:260	صِرْهُنَّ (sırhünne)	Huzeyl-Süleym lehçeleri	Meylettirmek, alıştırmak, parçalamak
14	2/Bakara:265	رَبْوَةٌ (Rabveh)	Temîm lehçesi	Yüksek yer, tepe
15	3/Al-i İmran:3	التَّوْرَةَ (et-Tevrât)	Acem dili	Tevrat: Yahudi Kutsal kitabı
16	3/Al-i İmran:45	الْمَسِيحَ (el-Mesîh)	İbrânice	Hz. İsa'nın lakabı
17	3/Al-i İmran:52	الْحَوَارِيُّونَ (el-Havâriyyün)	Nabat dili	Hz. İsa'ya ilk inanan seçkin kimseler
18	3/Al-i İmran:79	رَبَّانِيَّيْنِ (Rabbâniyyîn)	İbrânice - Süryânice	İdareciler; âlimler
19	6/Enam:105	دَرَسْتَ (Deraste)	Şam lehçesi	Bir şeyi öğrenip ezberleyinceye kadar iyice okumak.

20	9/Tevbe:30	عَزَيْرٌ (Uzeyrun)	Acem dili	Hız. Uzeyr (özel isim)
21	9/Tevbe:79	جُهْدٌ (Cühd)	Hicaz lehçesi	Güç, takat
22	10/Yunus:22	عَاصِفٌ (Âsıf)	Esedoğulları lehçesi	Şiddetli rüzgâr
23	11/Hud:40	التَّنُّورُ (et-Tennûr)	Bütün dillerde ortak, muvâfak bir kelime	Tandır, fırın
24	11/Hud:82:	سَجَّيْلٌ (Siccîl)	Farsça	Taş gibi sert nesne
25	12/Yusuf:4	يُوسُفٌ (Yusuf)	İbrânice	Yusuf (özel isim)
26	12/Yusuf:23	هَيْتَ لَكَ (Heyte lek)	Havran dili; İbrânice	Haydi gel
27	12/Yusuf:36	حَمْرًا (Hamr)	Umman lehçesi	Üzüm
28	12/Yusuf:72	رَءِيمٌ (Zeîm)	Yemen lehçesi	Kefil
29	13/Rad:6	الْمَثَلَاتُ (el-Mesülât)	Temîm ve Hicaz lehçeleri	Benzer; vücutta açıkca iz bırakan ceza
30	13/Rad: 29	طُوبَى (Tûba)	Hindçe-Habeşçe	Hoş, güzel olan; mutluluk; müjde
31	13/Rad:31	يَيْلَسُ (Yey'es)	Naha' lehçesi	Bilmek
32	16/Nahl:47	تَخَوُّفٌ (Tehavvuf)	Huzeyl lehçesi	Tedricen azaltmak
33	17/İsra:22	فَتَقَعْدُ (Fetek'ude)	Arapça ve Farsça'da ortak kullanılan bir kelime	İkamet etmek; şaşkın bir halde kalakalmak.
34	17/İsra: 35	قِسْطَاسٌ (Kıstas)	Rumca, Süryânice	İstikâmet, i'tidal;terazi
35	18/Kehf:94	يَأْجُوجُ-مَأْجُوجُ (Yecüc-Mecüc)	Acem dili	Bir kavmin özel ismi
36	18/Kehf:107	فِرْدَوْسٌ (Firdevs)	Rumca-Habeşçe	Cennet- bahçe
37	20/Taha:61	فَيُسْجِتْكُمْ (Feyushiteküm)	Necid ve Temîm lehçeleri	Bir şeyin kökünü kazımak, yok etmek
38	Enbiya:37	الْعَجْلُ (el-İcl)	Himyerî lehçesi	Acele etmek; Çamur
39	23/Müminun:2	طُورِ سَيْنَاءَ (Tur-i Sina)	Habeşçe; Nebat lehçesi	Sînâ dağı
40	24/Nur:35	مِشْكَاتٌ (Mişkât)	Habeşçe	Kandillik; Duvar oyuğu
41	25/Furkan:21	يَرْجُونَ (Yercune)	Tihâme ve Yemen lehçeleri	Ümit; korku
42	33/Ahzab:16	هَلُمَّ (Helümme)	Hicaz lehçesi	Gelin, hazır bulunun

43	35/Fâtır:1	فَاطِر (Fâtır)	Bedevî lehçesi (hangi lehçe olduğu belirtilmemiş)	Başlamak
44	37/Saffât:62	زَكْوَم (Zakkûm)	Yemen lehçesi	Cehennemağacı; hurma, kaymak
45	37/Saffât:125	بَعْل (Ba'l)	Yemen lehçesi	Put ismi; yönetici, reis
46	39/Zümer:63	مَقَالِيد (Mekâlîd)	Farsça	Anahtar
47	44/Duhan:53	سُنْدُس (Sündüs)	Acem dili	İnce ipek
48	55/Rahman:54	إِسْتَبْرَق (İstebrak)	Farsça	Kalın ipek
49	57/Hadîd:28	كِفْلَيْن (Kifleyn)	Habeşçe	iki kat, iki pay
50	59/Haşr:23	الْجَبَّار (el-Cebbâr)	Temîm ve Hicaz lehçeleri	Üstün, gâlip
51	74/Müddessir:5	كَسْوَرة (Kasvera)	Habeşçe	Arslan
52	75/Kıyâme:15	مَعَاذِيرَة (Meâzîrah)	Yemen lehçesi	Mazeret; örtüler
53	76/İnsan:13	زَمْهَرِيرًا (Zemherîrâ)	Tay lehçesi	Dondurucu soğuk; Parlaklık
54	78/Nebe:14	مُعْصِرَات (Mu'sırât)	Kureyş lehçesi	Bulut
55	78/Nebe: 25	غَسَّاقًا (Gassêkâ)	Farsça	Cehennemliklerden sızan vücut akıntısı
56	81/Tekvir:1	كُوْرَة (Kuvvirat)	Farsça	Dürülüp kararma, Körelme,
57	84/İnşikâk:14	يَحْوَر (Yehûra)	Bedevî lehçesi	Dönmek, geri gelmek
58	88/Gâşiye:22	مَصْبِيْر (Musaytır)	Temim lehçesi	Zorbalık, musallat olma
59	100/Âdiyât:6	كَنُوْد (Kenüd)	Müdar ve Rabi' lehçeleri	Âsî, nankör

SONUÇ

Garîbu'l-Kur'ân'ı şöyle tanımlamak mümkündür: “Başlangıçta anlamı kapalı olup kolay anlaşılmayan, çeşitli Arap lehçelerinden ve yabancı dillerden geçerek Arap diline mâl olan, normal kişilerin değil de dil sahasında uzman olanların anlayabileceği belirli sayıdaki Kur'ân lafızlarını konu edinen, bu yönüyle sonraki dönemlerde Kur'ân lafızlarının tamamını ele alan Lugatu'l-Kur'ân'ların ilk aşamasını oluşturan ilimdir.” Bu tanıma göre Garîbu'l-Kur'ân, garib kelimelerin îzâhı ile ilgilenmesi îtibâriyle dille ilgilidir. Erken dönem tefsir faaliyetlerinde olduğu gibi son dönem Kur'ân çalışmalarında dille ilgili meselelere daha fazla önem verilmeye başlanmıştır.

Fahreddin Râzî, din ve dil ilimlerindeki ihtisaslaşmanın büyük ölçüde tamamlanıp felsefe, mantık gibi ilimlerin hayli canlı olduğu verimli bir dönemde yaşamıştır. Kendi zamanındaki hemen her ilmi sahada te'lifâtı bulunan ve bu ilimleri bilginin bütünlüğü ile işleyerek meşhur dirâyet tefsiri *Mefâtihu'l-Gayb*'ı yazan Râzî'nin Kur'ân'da anlamı kapalı garib lafızları îzah tarzı, Kur'ân merkezli dil çalışmalarında önemli bir yere sahip olduğu değerlendirilmektedir.

Garîbu'l-Kur'ân ilminin Râzî'ye kadar geçirdiği süreç göz önünde bulundurulduğunda söz konusu ilmin, sınırlı sayıda garib lafzı içeren te'lifâtla başlayıp zamanla Kur'ân lafızlarının tamamını kapsar hale geldiği mütâlaa edilmiştir. Bu duruma yol açan sebepler ve ortaya çıkardığı sonuçlarla ilgili değerlendirmelerimizi şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1- Garîbu'l-Kur'ân çalışmalarının Abdullah b. Abbas tarafından ortaya konulacak kadar erken bir dönemde başlamasına rağmen bu dönemde söz konusu ilimle ilgili bir tanım yapılmamış, kelimenin garibliğine dair bir kıtas getirilmemiştir. Bu alanda te'lif edilen eserlerin, dönemin şartları ve

müellifin kabulüne göre anlamı kapalı bulunup açıklama gereği hissedilen garib kelime örneklerinden teşekkül ettiği görülmektedir.

2- Sınırlı sayıda kelime muhtevasıyla te'lif edilen Garîbu'l-Kur'ân türü eserler zamanla Isfahânî'nin (v.V./XI. Yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât* örneğinde görüldüğü üzere Kur'ân'ın bütün kelimelerini kapsar hale gelmiştir. Bu duruma garib kelime için tanım/kıstas getirilmemesinin yanı sıra Muhammed Uzeyz es-Sicistânî (v.330/941) örneğinde olduğu gibi Garîbu'l-Kur'ân müelliflerinin Arap lugatçılarıyla girdiği etkileşimin ve bunun sonucunda Mushaf tertibinden alfabetik tertibe geçişin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Arap lugatçılardan etkilenmenin semeresi olarak ortaya çıkan Lugatu'l-Kur'ân türü eserler her ne kadar içerik itibariyle Kur'ân lafızlarını konu edinse de söz konusu türün Garîbu'l-Kur'ân'lardan farklı olduğuna özellikle dikkat edilmelidir. Bu hususta tespit ettiğimiz farklılıklar şu şekilde sayılabilir:

Garîbu'l-Kur'ân'ların;

- Sınırlı sayıdaki anlamı kapalı lafzı konu edindiği,
- Lafızların yalnız Kur'ân'da geçtiği şekliyle ele alındığı (türevlerine değinilmeksizin),
- Sure-ayet sırasına dayalı olarak Mushaf tertibi doğrultusunda anlamı izaha muhtaç lafızları açıklama odaklı te'lif edildiği,
- Sınırlı sayıdaki kelimelerin çoğu zaman tek kelimelik kısa ifadelerle açıklandığı görülmüştür.

Lugatu'l-Kur'ân'larda ise;

- Harf ve edatlar dâhil bütün Kur'ân kelimelerinin, hatta âmin lafzı gibi Kur'ân'da yer almayan ifadelerin dahi ele alındığı,
- Mushaf tertibine göre tefsir yerine, lügat açıklaması esaslı alfabetik tertibin uygulandığı,
- Genellikle lafzın hem kendisi, hem de Kur'ân'da geçen türevleriyle ilgili açıklamaların yapıldığı,
- Lafızların uzun uzadıya bazen sayfalarca sürecektir şekilde geniş bir muhtevayla ele alındığı görülmüştür.

Günümüzde klasik bir tefsiri Garîbu'l-Kur'ân yönünden inceleyen akademik çalışmalarda dikkat çeken bir husus, her iki alanın hususi yapısına dikkat edilmediğidir. Garîbu'l-Kur'ân'ı bir taraftan “anlamı izaha muhtaç kelimeleri konu edinen ilimdir” diye tarif edip, diğer taraftan o eserde açıklaması yapılan bütün lafızları garib kabul etme gibi bir çelişkinin ortaya çıktığı müşâhede olunmaktadır. Bu durumun Garîbu'l-Kur'ân ve Lugatu'l-Kur'ân farkının gözden kaçırılmasından kaynaklandığı açıktır. Bu şekilde her iki türün farklılığının ortaya konulması ile söz konusu çelişkinin izâle edileceği değerlendirilmektedir.

Garîbu'l-Kur'ân konusunu Razi özelinde ele aldığımızda şu tespitlerin öne çıktığı görülmektedir:

- 1- *Mefâtihu'l-Gayb*'da çok sayıda garib kelime açıklaması bulunmakla birlikte Râzî, konu ile ilgili müstakil bölümler açmamış, garib kelime ile ilgili doğrudan bir tanıma yer vermemiştir. Garib kelime kapsamına giren lafızları özel olarak belirtmemiştir.
- 2- Garîbu'l-Kur'ân ile ilgili görüşleri, âyetleri tefsir ederken değindiği kelime îzahları içerisinde dağınık şekilde yer almaktadır. *Mefâtihu'l-Gayb*'daki

“yabancı dilden geçen muarrab kelime ve Kureyş dışı lehçelerden oluşan” garib kelime örnekleriyle beraber *el-Mahsul*'deki garib kelimelerin karşıtı olarak ortaya koyduğu meşhur kelime ile ilgili açıklamaları, dolaylı yolla da olsa müfessirin garib kelime anlayışını tespitte yol gösterici olmuştur.

- 3- Râzî, usul-i fıkıh eseri *el-Mahsul*'de lafzın manaya delâleti ve bunun tespitinin kaynakları olan akıl, nakil ve hem akıl hem nakil bağlamında meşhur kelimelere değinmektedir. Meşhur lafızların karşıtı olarak gerek âhad yolla nakledilmesi gerekse uğradığı değışiklik sebebiyle ismini taşıdığı nesneye delaleti yönüyle zan ifade eden, sık kullanılmayan lafızları garib olarak kabul etmektedir. Onun teorik düzeyde de olsa garib kelime anlayışı, söz konusu kelimeyi genel itibariyle anlamı îzaha muhtaç lafızlar olarak gören Garîbu'l-Kur'ân ilminin yaklaşımıyla uyuşmaktadır.

Bu tespite dayanarak Razi'nin yaptığı garib kelime açıklaması, kanaatimizce Garîbu'l-Kur'ân türü eserler içinde ilk defa garib kelime tanımının yapıldığı Ebu Hayyan'a ait *Tuhfetü'l-Erib*'e kaynaklık etmektedir. Verilen örneklerin aynı olması ve Ebû Hayyân'ın eserlerini te'lif ederken yararlandığı âlimlerden birinin de Râzî olması bu yorumu güçlendirmektedir.

- 4- Garîbu'l-Kur'ân edebiyatının ilk örneklerinden olan ibn Abbas'a ait *Kitâbu'l-Lugât fi'l-Kur'ân*'da görüldüğü üzere Arap diline uygun hale getirilerek yabancı dilden Arapça'ya geçen muarrab kelimeler lehçelerle birlikte Garîbu'l-Kur'ân ilminin ana konularını oluşturmaktadır. *Mefâtihu'l-Gayb*'daki açıklamalara baktığımızda Kur'ân'da muarrab/yabancı dilden Arapça'ya geçen kelime bulunup bulunmadığı hususunda Râzî'nin farklı yaklaşımlar sergilediği görülmektedir. Kelimelerin hakîkî/zâhirî manalarının esas alınması, bunun

mümkün ya da uygun olmaması durumunda mecâza hamledilmesi yaklaşımı, Râzî'nin dil anlayışını oluşturan temel unsurlardan biridir.

Râzî, lafızları dilbilgisi tahlilleri bağlamında, kelime açıklaması mahiyetinde, somut, pratik düzeyde ele aldığı durumlarda eldeki veriler doğrultusunda kelimelerin muarrab oluşunu Arapça oluşuna tercih etmektedir. Bununla birlikte kelimeleri zâhirî anlamlarından uzaklaştırarak hevâ ve heveslerine göre çeşitli te'villerde bulunan ehl-i bâtıla cevap niteliğinde, kelâmî bağlamda, teorik düzeyde ele aldığı Râzî, Kur'ân'da muarrab kelimelerin bulunmadığı görüşünü ortaya koyar. Bu durumda temel gayesinin sapkın fikirlere fırsat vermemek olduğu görülür. Çünkü Râzî'ye göre lafızlar murâd edilen manaya ulaşmaya birer vâsıtaadır. Ona göre lafzın mânâyâ delâleti dış dünyadaki gerçekliğe değil, zihindeki tasavvurlara dayanmaktadır. Esas olan zihindeki mana boyutudur. Ses ve harflerden müteşekkil lafız boyutu ise ikinci derecede önem arz etmektedir. Bununla birlikte zihnî tasavvurların sınırları, dış aktarımda ancak lafızlarla çizilebileceği için öncelikle kelimelerin manasının sabitesi olarak hakiki anlamlarını alır.

- 5- Kur'ân'ın anlaşılması ve ayetleri üzerinde fikir yürütülebilmesi için yabancı bir dille değil o toplumun anlayacağı Arapça ile inzâl edildiğine vurgu yapılan âyetlerin tefsirinde Kur'ân'da yabancı kelimenin bulunduğu görüşünü geçersiz sayar. Kur'ân'da Arapça dışında yabancı dilden kelimelerin bulunmadığı ve mana olarak zâhiri mananın esas alınması gerektiği şeklinde yaklaşımda bulunur.
- 6- İkileme düştüğünü fark ettiği yerlerde ise Kur'ân'ın Arap dili ile indirildiğinden, "Arapların hiçbirine gizli kalmayan bir dille inzalinin kastedildiğini" ifade ederek uzlaştırma yoluna gitmektedir.

Kur'ân'da yabancı kelime meselesindeki görüşlerini bütüncül bir yaklaşımla değerlendirdiğimizde Râzî'nin, konunun aleyhinde, lehinde ve uzlaştırmacı görüşleri savunan gruplardan üçüncüsünde yer aldığı görülmektedir. Buna göre Râzî'nin her iki durumu mümkün görenlerin safında yer aldığını söyleyebiliriz. Çünkü o, Kur'ân'da yabancı kelime meselesini mukayeseli ele almaktadır. Böylece bütünleştirici bir yaklaşım sergilemektedir.

Kelam-felsefe ve belagat ekolleri ile ilişkisinde görüldüğü üzere ilimleri mezcedip bilginin bütünlüğü ile ele almak, bütünleştirmek Râzî'nin genel uygulamalarındandır. Onun Kur'ân'da muarrab/yabancı dilden geçme kelimelerin varlığı meselesinde tezat teşkil eden görüşlerinin bütünlük içerisinde değerlendirilip doğru görüşün tespiti, konu ile ilgili daha önce müfessir hakkında yapılmış farklı isnadların îzahına; bundan sonra yapılacakların ise bu bütünlük içinde değerlendirilmesine vesile olacaktır.

Araştırmalarımız esnasında Kur'ân'da yer alan muarrab kelimelerin ait olduğu dillerin ve kökenlerinin müellif/eserlere göre farklılık arz ettiği görülmektedir.

- Acem lafzının hem Farsça hem de yabancı kelimeler için kullanılması gibi çok anlamlı lafızların,
- İbranice lafızların Süryanice yoluyla Arapçaya geçmesi gibi başka diller aracılığıyla geçişin,
- Süryanicede güney Arabistan ve Yemen bölgesinin Hind diye isimlendirilmesinde olduğu gibi farklı bölgeleri çağrıştıran isimlerin özel manada kullanımınının,

Farklı dillerden Arapçaya mâl olmuş lafızların aslî kökenini bulmayı zorlaştırdığı müşâhede olunmuştur.

Râzî'nin Garîbu'l-Kur'ân yaklaşımının temelini oluşturan dil anlayışına baktığımızda, onun dil anlayışı, iki meseledeki tereddütler üzerine kurulmuştur denilebilir: 1- Temelde lafzın manaya delaletindeki şüphe. 2- dil râvîlerinin cerh-ta'dil yönünden yeterli düzeyde olmamalarından kaynaklanan şüphe. Onun çeşitli meselelerde ve özellikle Garîbu'l-Kur'ân gibi dile dayalı konularda çelişkili görüşler ortaya koymasının temelinde söz konusu dil anlayışının bu şüpheler üzere kurulmasından kaynaklandığı izlenimi öne çıkmaktadır. Ayrıca meselelerin kavramsal yönünü ön planda tutarak birçok ilim dalındaki yüksek müktesebâtı nedeniyle zihninde oluşan düşünce farklılıklarının bu durumun zuhurunda etkili olduğu değerlendirilmiştir. Ayrıca tefsirini takriben on yıl gibi uzun bir zaman sürecinde kitap, bölüm, fasıl vb. kısımlara ayırarak yazmasının görüş farklılığında etkisi bulunduğu anlaşılmaktadır.

Râzî, tefsirinde gerek muarrab kelimeleri, gerekse lehçelerden oluşan garib kelimeleri açıklarken belli bir usûl takip etmiştir. Bu usûl iki başlık altında hulâsâ olunabilir:

- 1- Âyet, hadis, sahâbe ve tabî'n sözû, şiir gibi istişhad metotlarını kullanması;
- 2- Lafzın yabancı dilden Arapça'ya geçerken uğradığı şekilsel değişimi, ana dildeki anlamı/kullanımı, ana lehçedeki anlamı/kullanımı, birden fazla dilde ortak anlam/kullanımı, kelimenin çekimi, vezni, babı, nahiv-sarf yönü, farklı okunuş biçimleri/kıraatları gibi filolojik metotları kullanması.

Râzî, manası îzâha muhtaç olan garib kelimeyi istişhad ve filolojik yöntemlerle açıklarken rivâyet malzemesinden de istifade etmiştir. Çoğu zaman herhangi bir değerlendirmede bulunmaksızın garib kelimenin anlamı ile ilgili rivâyeti olduğu gibi nakletmekle yetinmiş ve “Allah, en iyi bilendir” (اللَّهُ أَعْلَمُ - اللَّهُ أَعْلَمُ بِمُرَادِهِ) diyerek sözlerine son vermiştir.

Tefsir alanında yapılan müstakil çalışmaların ilk örnekleri mütâlaa edildiğinde, kelimelerin yabancı dilden gelmesi (muarrab), Kureyş lehçesi hâricinde farklı bir lehçeden geçmesi sebebiyle anlamı kapalı olan lafızları açıklamayı gaye edinen İbn Abbas'a ait *Garîbu'l-Kur'ân*'ın bu alandaki eserlerin kaynağını oluşturduğu görülmektedir. Bu yönüyle Kur'ân ilimlerinden olan Garîbu'l-Kur'ân'ın tefsir faaliyetleri kapsamında ortaya konan temel kaynaklardan biri olduğu müşâhede edilmektedir. Diğer yandan bu eserlerin âyetlerin îzahı açısından önemli bir yer teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Yaşadığı tarih ve coğrafyada müşkil ve anlaşılmayan garib meselelerde görüşüne başvurulmuş, muhakkik bir âlim olan Râzî'nin Garîbu'l-Kur'ân ilmine ayrı bir önem verdiği yaptığı yorumlardan anlaşılmaktadır. Onun kendi zamanına kadar yapılan çalışmalardan istifade etmekle beraber kendine has metotlarla garib kelimeleri açıkladığı tespit edilmiştir. Genel olarak Kur'ân lafızlarını, özel olarak garib lafızları açıklamadaki hassasiyeti sebebiyle Râzî'nin tefsir çalışmaları açısından özel bir konuma sahip olduğu bir kez daha görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammet, “Hâherzâde’nin Minhâcu’l-Beyân’ı Çerçevesinde Osmanlı’da Kur’an Sözlükçülüğü”, *Sahn’i Seman’dan Daru’l-Funun’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası; Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVIII. Yüzyıl*, c.1, 2018, ss.85-100.
- Abdilberr, Yusuf Abdullah Muhammed, *el-İstiâb fi Ma’rifeti’l-Ashâb*, tah. Muhammed Ali el-Becâvî, Beyrut: Daru’l-Ceyl, 1992.
- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, *Mu’cemu’l-Müfehres li-Elfâzı’l-Kur’an’il-Kerim*, Beyrut: Dâru’l-Marife, 2015.
- , *Mu’cemu Garîbi’l-Kur’ân Mustehracen Min Sahîhi’l-Buhârî*, Kahire: Dâru İhyâi Kutubi’l-Arabi, 1950.
- Abdurrahim, Abdülcelil, *Lugatu’l-Kur’ân’il-Kerîm*, Amman: Mektebetü’l-İsaleti’l-Hadise, 1981.
- Abdurrazzak, Hemmam Ebu Bekir b. Nâfi’ el-Hamîrî el-Yemânî es-Senânî, *Musannaflu Abdurrezzak*, tah. Habib er-Rahman el-A’zamî, Beyrut: Mektebetü’l-İslam, 1403.
- Alhddar, Yusri Ali Muttah, “أَفْعَلٌ” Fiil Kalıbının Ragıp el-İsfahâni’nin Müfredâtı Alfazı’l-Kur’an Adlı Eserindeki Anlamları (Morfolojik İncelemesi)”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, 2018.

- Acar, Ömer “Arap Dilinde Ta’rib Olgusu Açısından Garîbu’l-Kur’ân”
Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2007.
- Ağırakça, Ahmet, “Nabâtîler” *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Ağırman, Cemal, “Müksirûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed, *Müsned*, tah. Şuayb Arnaut-Adil Mürşit Beyrut:
Müessetür-Risale, tsz.
- Akdemir, Salih, *Hristiyan Kaynaklara ve Kur’ân’ı Kerîm’e Göre Hz. İsa*,
İstanbul: Kuramer. 2017.
- el-Akk, Halid Abdurrahman, *Usûl-u Tefsir ve Kavâiduhû*, Beyrut: Dâru’n-
Nefâis, 1986.
- Aksoy, M. Nâfi “Kur’an’da İsrailoğullarına Eleştirel Yaklaşım”
Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa,
2002.
- Alan, Ayşe, “İbnu’n-Nedim’in el-Fihrist Adlı Eserine Göre Tercüme
Faaliyetleri ve Mütercimler” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,
Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2018.

- Albayrak, Halis, “Kur’an’ı Anlamak, Kur’an’ın Ne Olduğunu Anlamak” *I. Kur’an Haftası Kur’an Sempozyumu*, Ankara, 1995.
- Altaş, Eşref, “Fahredden er-Razi’nin Eserlerinin Kronolojisi” Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Razi*, İstanbul: İSAM yayınları, 2018.
- Altay, Ali, “Kur’an’a Göre Hz. İsa ve Nuzül Problemi” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2005.
- Altohan, Etab, “Eski Arap Lehçeleri (İbnu’l-Enbârî Örneği)”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2017.
- el-Alvâni, Tâhâ Feyyâz Câbir, “Usûl-i Fıkıh İlminin Gelişimi Üzerine Düşünceler,” çev. Selahattin Kıyıcı, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, 3 (2000) ss. 369-395.
- Arıcı, Müstakim “İslam Düşüncesinde Fahreddin er-Razi Ekolü”, Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Razi*, İstanbul, İsam Yayınları, 2013 ss. 167-202.
- VII./XIII. “Yüzyıl İslam Düşüncesinde Fahreddin Razi Ekolü,” *İslami Araştırmalar Dergisi* 26 (2011).
- “VII/XIII. Yüzyıl Selçuklu Coğrafyasında Fahreddin Razi Etkisi” Mustafa Demirci- Ali Temizel-M. Ali Hacıgökmen-Sefer Solmaz (ed.) *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları: 2013.

- Attar, Ahmed Abdulgafur, *Mukaddimetu's-Sihah*, Beyrut: Darul-Ilm Lilmelâyîn, 1979.
- Aydar, Hidayet – Ulutaş, İsmail, “Dilin Kökeni: Kur'an'ı Kerim ve Diğer Kutsal Kitaplara Göre Dil Olgusu”, *Turkish Studies, International periodical fort the language, Literature and History of Türkisch orTurkish*, 5:4 (2010) ss. 679-696.
- Aydın, Atik, “İbn Cerir et-Taberî ve Arap Dil Ekolleri”, *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11:33 (2011).
- Aydın, Fuat, “Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus'un Havarilik Anlayışı” *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)* 2002, ss. 71-93.
- Aydın, İsmail, “İbn Abbas: Filolojik Tefsirin Öncüsü”, *Ekev Akademi Dergisi*, 15:48 (2011) ss.117-132.
- Aydın, Mehmet, “İslami Gelenekte İsa-Mesih İnancı” *İslam ve Hristiyan Kaynaklarında Hz İsa, Uluslararası Müslüman Hristiyan Diyalogu Sempozyumu*, Eylül, 2005, İstanbul.
- Aydüz, Davut “*Kur'an'ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi*” *Diyanet İlmi Dergi*, (46:1) 2010, ss. 57-90.

- Bakırcı, Selami, “IV. Abbasi Asrında Dil Çalışmaları (Lugat, Nahiv, Sarf), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk üniversitesi, Erzurum, 1993.
- el-Bâkûlî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *İ'râbu'l-Kur'ân el-Mensubu ile'z-Zeccâc*, tah. İbrahim el-Ebyârî, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, 1999.
- Başoğlu, Tuncay, “Fıkıh Usulunde Fahreddin er-Razi Mektebi” Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Razi*, (İstanbul, İsam Yayınları, 2013.
- Bayram, Enver, “Razi'nin Hidayet ve Delaletle İlgili Ayetleri Yorumlaması ve Bu Hususta Mutezileyle Giriştiği Tartışma (Tefsir-i Kebir Örneği)” *The Journal Of Academic Social Science Studies, (JASSS)*, sayı 61, 2017.
- el-Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, *el-Câmî liŞuabi'l-İman*, tah. Abdulali Abdulhamîd Hâmid, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Bildik, Yusuf, “Suyûtî ve el-Muhezzeb fi mâ Vaka'a fi'l-Kur'ân'ı mine'l-Muarrab Adlı Eseri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2015.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul. Bilmen Yayınları, 1973.

- Birişik, Abdülhamid, “Muhammed b. Akîle ve ez-Ziyade ve'l-İhsan fi Ulûmi'l-Kur'an'ı” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1990.
- “Kıraat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*,
- “Katade b. Diame”, *TDV İslam Ansiklopedisi*,
- “İbn Akîle”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Bolelli, Nusrettin, *Belagat: Beyan-Meâni-Bedi' İlimleri, Arap Edebiyatı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- Boran, Ugur, “Sözlükçülük Geleneğimize Umumi Bir Bakış ve Edirne Müfütüsü Fevzi Efendi'nin Arapça-Türkçe Sözlüğü Tuhfe-i Fevzi,” *Şarkiyat Mecmuası*, sayı 28, (2016)
- Bozgöz, Faruk, “Dil Toplum İlişkisi ve Ari-Sami Polemiğinde Dil ve Sami Dilleri” *Ekev Akademi Dergisi*, sayı 20, (2004).
- Bozkurt, Nebi, “İpek” *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Brockelmann Carl, *Geschichte Der Arabischen Litteratür*, Leiden, 1943, zweiter supplementband.

- Buhâri, Muhammed b. İsmail, *es-Sahîhu'l-Buhâri*. Tah. Şeyh Muhammed Ali el-Kutb-Şeyh Hişam el-Buhâri, Beyrut: Mektebetü'l el-Asriyye, 2007.
- Bulut, Ali, “Kur’an Filolojisine Dâir İbn Abbas’a Nisbet Edilen Üç Eser”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 20-21, (2005), ss 277-2944.
- “Kur’an Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbu'l-Kur’ân, Meâni'l-Kur’ân, İ'râbu'l-Kur’ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 12-13, (2001), ss. 391-408.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Kur’an Tefsirinde Şiirden Faydalanma” *Diyanet İşleri Başkanlığı*, 9:94-95 (1970), ss. 69-72.
- “Tâbiîlerin Tefsir İlmine Hizmetleri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 31:3 (1972) s. 152 ss. 152-156.
- *Tefsir Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınları, 2010.
- “Tefsirde Atâ b. Ebi Rabah ve İbn Abbas’tan Rivayet Ettiği Garibu'l-Kur’an’ı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 22, 1978 ss. 17-104.
- “Ali ibn Abi Talha’nın Tefsir Sahifesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 15, (1969) s, ss.55-82.

- -----
el-Cevâlikî,
el-Cevherî,
Civelek,
El-Cürcânî,
el-Cezerî,
Çakan,
Çakmak,
- “Ali b. Ebu Talha”, *TDV İslam Ansiklopedisi*,
“Garibu’l-Kur’an”, *TDV İslam Ansiklopedisi*,
Mevhub b. Ahmed, *el-Muarrab minel-Kelami’l-A’camî alel-Hurûfî’l-Mu’cem*, tah. F. Abdurrahman, Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 1990.
Ebu Nasr İsmail, *es-Sihâh*, tah. Muhammed Muhammed Têmir, Kahire: Darul’l-Hadis.2009.
Yakup “VII.- XI. Asır İslam Dünyasında Dil Olgusuna Yaklaşımlar ve Batılı Dil Bilimcilerle Mukayesesi” *Kur’an ve Dil: Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu* (17-18 Mayıs, 2001, Van) Bakanlar Matbası, Erzurum, 2002, ss. 201-229.
Ali b. Muhammed Seyyid Şerif, *Mu’cemu’t-Ta’rifât*, tah. Muhammed Sıddık el-Mıñşârî, Kahire: Dâru’l-fadîle, tsz.
(İbn el-Esîr) İzzüddin Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed, *Usdu’l-Gâbe fî Ma’rifeti’s-Sahâbe*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012 s. 736-737.
İsmail L.-Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib”, *Tdv İslam Ansiklopedisi*.
Recep, “Fahruddin er-Razi’nin Tefsirinde Arap Şiiriyle İstişadı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2019.

- Çelebi, Muharrem, “Cevâlikî, Mevhub b. Ahmed” *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Çelik, İmam Rabbâni “Fahredden er-Razi’nin Usul Düşüncesinde Umum Lafızların Mâhiyeti (el-Mahsul Örneği)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2014.
- Çiçek, Hacı - Osman Kaya, “Ebu Mansur Mevhub el-Cevâlikî ve “el-Muarrab min Kelâmi el-A’cemî” Adlı Eseri”, *Route Educationel and Social Science Journal*, 5:14 (2018).
- Çiçek, Mehmet “Dil Olgusuna Genel Bir Bakış” *Kur’an ve Dil: Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu* (17-18 Mayıs, 2001, Van) Bakanlar Matbası, Erzurum, 2002.
- Çörtü, Mustafa Meral, *Arapça Dilbilgisi: Nahiv*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- ed-Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu’l-Müfessirin*, Beyrut: Dârul-Kutubil-İlmıyye, 1983.
- Dâmin, Hâtim Sâlih, *İlmu’l-Luğa*, Musul: Talimu’l-Âlî, 1989.
- Demir, Rıdvan, “Kur’an ve Kitab-ı Mukaddeste Mesih” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2003.

- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlii*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.
- , *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- , “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*.
- Denizkuşları, Mahmut, “Fahredden Razi ve Tefsirinde Hadis” Yayınlanmamış Doktora Tezi: Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1989.
- ed-Dihlevî, Ahmed b. Abdirrahman, *el-Fevzü'l-Kebîr fi Usuli't-Tefsîr*, Dimeşk: Dâru'l-Gavsân li'd-Dirâseti'l-Kur'aniyye, 2008.
- Dureyd, Muhammed b. Hasan, *Cemheretu'l-Luga*, tah. Remzi Münir Ba'lebekî, Beyrut: Dâru'l-İlm ilmelâyîn, 1987.
- Ebu Hayyan, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyan el-Endülüsi, *Tuhfetu'l-Erib bima fi'l-Kur'ân mine'l-Garib*⁹²⁰ tah. Semir el-Meczub, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1983
- Ebu Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *el-Vasît fi Ulûmi Mustalahi'l-Hadis*, Kuveyt, Âlemu'l-Ma'rife, 1983.

- Ebu Talip, Ebu Muhammed el-Mekkî el-Kaysî, *el-Umde fi Garîbi'l-Kur'ân*, tah. Yusuf Abdurrahman el-Maraşlı, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1981.
- el-Hattâbî, Ebu Süleyman Hamd b Muhammed b. İbrahim, *Garibu'l-Hadis*, tah. Abdülkerim İbrahim el-Azbâvî, Mekke: Câmîatu Ümmül Kurâ, 1982.
- Elmalı, Hüseyin, “el-Muarrab”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Emiroğlu, İbrahim, “Mantık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- .“Sûfestâiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- el-Enbârî, Ebu Bekir Muhammed b. Kasım b. Beşar, *Kitâbu İzâhı'l-Vakfi ve'l-İbtidâi*, tah. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Dimeşk: Matbûâtu Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyyeti bi Dimeşk, 1971.
- Esad, Seydişehirli Mahmut, “Arap Dili”, Sadeleştiren Zafer Kızıklı, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4:2 (2009) ss. 163-177.
- Eser, Arif Serkan, “Ulûmu'l-Kur'ân Gelenegi ve Muhammed Abdulazim Zurkânî'nin Menâhîlu'l-İrfan fi Ulûmi'l-Kur'an Adlı Eseri”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2011.

- Fatiş, Emrullah, “Huri, Gilman ve Vildanların Kimliği Problemi” *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)*, 13:1 (2015) ss. 121-139.
- el-Ferrâ, Ebu Zekeriya Yahya b. Ziyad, *Meâni'l-Kur'an*, Beyrut: Alemü'l-Kütüp, 1983.
- Goldzıher, Ignace, “Arap Dili Mektepleri”, Çev: Süleyman Tülücü, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 1990, sayı 9, ss. 328-344.
- Gözel, Mehmet, “Kur'an'da Havf Kavramı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2013.
- Gulâmu Sa'leb, Ebû Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdilvâhid, *Yâkûtâtu's-Sırad fi Tefsiri Garîbi'l-Kur'ân* tah. Muhammed b. Ya'kup et-Türkistani, Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2002.
- Gümüş, Sadrettin, “Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5-6 (1987-1988) ss. 9-26.
- Gürkan, Menderes “Zerkeşi, Bedrettin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Gürkan, Salime Leyla, “İsrail ve Yakup İsimlerinin Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 38 (2017) ss. 233-244.

- Güven, Şahin “Dil, Anlam ve Çok Anlamlılık” *Bilimname*, C. XXV, 2013/2, ss. 69- 100.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah “Kur’an’ı Yorumlamada Dilin Gücü: Dil, Edebiyat ve Edatlar Bağlamında Bazı Ayetlerin Hermenötik Analizi”, *EKEV Akademi Dergisi*, (3:2) 2001, ss. 7-31.
- “Fahruddin er-Razi, Nihâyetu’l-İcaz fi Dirâyeti’i-İcaz’ının Tahkikli Neşri ve Abdülkahir Cürcani’nin Belagat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1987,
- “Belagat Ekolleri ve Anadolu Belagat Çalışmaları” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 8, (1988) ss. 115-127.
- el-Hafâcî, Şihâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Omar, *Şifâu’l-Galîl fîmê fî Kelâmi’l-Arab mine’-d-Dahîl*, tah. Muhammed Kessâs, Beyrut: Dârul-Kutubil-İlmîyye.
- Hafecî, Muhammed Abdumunim, “İslamiyetin Arap Toplumuna Ve Diline Etkisi,” terc. Emine Ersöz, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2, (2003).
- Haklı, Şaban “Fahreddin er-Razi’nin Bilgi Teorisi”, *İslam Düşüncesinde Fahreddin er-Razi Ekolü*, Ömer Türker-Osman Demir (ed.), İstanbul, İsam Yayınları, 2013.

- el-Halebî, Ebu'l-Abbas Şihâbeddin Ahmed b. Yusuf b. İbrahim (Abdiddaim = es-Semin), *'Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*⁹²¹ tah. Muhammed Bâsil Uyûni's-Sevd, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996).
- el-Hamevî, Şihabeddin Ebu Abdullah Yâkut b. Abdilleh el-Hamevî er-Rumî el-Bağdadi, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, tah. İhsan Abbas Beyrut: Dâru'l-Garbil-İslâmî,1993.
- , *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Harman, Ömer Faruk, "İsa" *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- el-Hattâbî, Ebu Süleyman Hamd b Muhammed b. İbrahim, *Garibu'l-Hadis*, tah. Abdülkerim İbrahim el-Azbâvî, Mekke: Câmîiatu Ümmül Kurâ, 1982.
- el-Herevî, Ebu Ubeyd Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu'l-Garîbeyn fî'l-Kurân ve'l-Hadis*, tah. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Riyad: Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, 1999.
- el-Hudayrî, Muhammed b. Abdullah b. Ali, *Tefsîru't-Tâbîn, Arz ve Dirâsetu Mukârene*, Riyad: Dâru'l-Vatan Linneşr, tsz.

- el-İsfahâni, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, tah. Safvan Adnan Davudî, Lübnan: Dâru'l-Kalem, 2009.
- İbn Abbas, Abdullah, *Kitâbu'l-Lugât fi'l-Kur'an*, tah. Selahaddin el-Müneccid, Kahire: Matbaatu'r-Risale, 1946.
- , *Tefsiru İbn Abbas el-Müsemma bi-Sahifeti Ali b. Ebi Talha an İbn Abbas fi Tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm*, tah. Abdulmunım Reccal, Beyrut: Muessesetü'l-Kütübü's-Sıkâfıyye, 1991.
- İbnu'l-Cevzi, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Tezkiratu'l-Erib fi Tefsîri'l-Garib (Garibu'l-Kur'an'il-Kerim)*⁹²² tah. Târik Fethi Seyyid, Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmıyye, 2004.
- İbn Ebu Usaybıa, Muvâfakuddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. el-Kasım *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubbâ*, Kahire: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1299/1882.
- İbn el-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekir, *Vefâyâtu'l-A'yân ve Enbêu Ebnâüz-Zaman*, tah. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, 1972.

- İbn el-İbri, Garıgurus (Yuhanna) İbn Harun b. Tuma el-Meldi Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasaru'd-Düvel*, tah. Anthony salhani el-Basvir, Beyrut: Daru'ş-Şark, 1992.
- İbn Manzur, Cemaledin Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, thsz).
- İbn Teymiyye, Takıyyud'din Ahmed b. Abdilhalim, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, tah. Adnan Zarzur, Dımaşk: byy. 1972.
- İkbal, Ahmed Şerkâvî, *Mu'cemu'l-Meâcim*, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- İlhan, Avni "Bâtıniyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- İşler, Emrullah, *Çok Anlamlılık, Anlam Daralması ve Kur'ân'ın Türkçe Çevirisinde Yapılan Yanlışlar*, Yüzüncü Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'ân ve Dil: Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu, Erzurum: Bakanlar Matbası, 2002.
- İzutsu, Toshihiku, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, terc. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi Basım evi, 1975.
- Kahraman, Ferruh "Tefsirde Kitab-ı Mukaddesin Tahrifi Meselesi II (tahrif kelimesinin müradifleri bağlamında)", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 41, 2015, ss. 213-242.

- Kahveci, İhsan “Fahredden er-Razi'nin “Mefatihü'l-Gayb” Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2001.
- Kalacî, Muhammed Ravvas, *Lugatu'l-Kur'ân Lugati'l-Arabi'l-Muhtârât*, Beyrut: Dâru'n-nefâis, tsz.
- Kandemir, Yaşar, “Cevâmü'l-Kelim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Kara, Mustafa, “Havf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Kara, Ömer, “el-Müfredât”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*.
- Karaaslan, Nasühi Ünal, “İbnu'n-Nedim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Karaismailoğlu, Adnan, “Acem”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Kayagil, Süleyman Mahmut, “Meâni'l-Kur'an'da el-Ahfeş'in Şiirle İstişhadda Bulunduğu Garip Kelimeler” *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1:2) 2013, ss. 165-185.
- Karslı, İbrahim H. “Kur'an Tefsiri Açısından İlk Arap Lugatı Kitabı'l-Ayn'ın Değerlendirilmesi”, *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 4:14 (2004).

- Katip Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, *Keşfü'z-żunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tah. Şerafettin Yaltkaya, Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l- Arabi, 1941.
- Kayhan, Mustafa, “Şiirle İstihad Açısından Kurtubi Tefsiri (Ankebut Suresi Örnekligi)”, *Türkish Studies: Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages*, 12/27, (2017).
- Kazvini, Celâleddin Muhammed b. Abdurrahman, *et-Telhis fî Ulûmi'l-Belaga*, Kahire, Daru'l-Fikril Arabi, 1904.
- el-Kazvini, Zekeriyya b. Muhammed Mahmut, *Êsêru'l-Bilêd ve Ahbâru'l-Ibâd*, Beyrut: Dâru Sâdır, tsz.
- el-Kettân, Mennâul, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire: Mektebetü'l-Vehbiyye, 2000.
- el-Kıftî, Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf, *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*, tah. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmıyye, 2005.
- Kılıç, Hulusi, “Belagat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Koca, Ferhat, “el-Mahsul”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Koçoğlu, Hüseyin, , “Bazı Kur'an Müfessirlerine Göre Hz. İsa'nın Allah'ın Kelimesi Olması Meselesi- Fahreddin Razi, İbn Kesir ve Elmalılı

Tefsirleri Örneği” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2019.

- Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- Kurt, Mustafa, “Garibu’l-Kur’an ve Garîbu’l-Kur’ân’a Dâir Müstakil eserler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1984.
- el-Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2006.
- el-Kuteybe, Ebu Abdullah b. Müslim, *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*, tah. Seyyid Ahmed Sakr, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1978.
- , *Edebu’l-Kâtip*, tah. Muhammed ed-Dâlli, Beyrut: Müessesetür-Risale, tsz
- el-Lugavî, Abdulvâhid b. Ali Ebu Tayyib, *Merâtibun-Nahviyyîn*, tah. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Beyrut: Mektebetu’l-Asriyye, 2009.
- el-Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, tah Ahmet Vanlıoğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Medhur, İbrahim Mustafa Hicâzî ve Diğerleri, *Mu’cemu’l-Veciz*, Kahire: Mecmeu’l-Lugati’l-Arabiyye, 1989.

- el-Mekkî, İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-İhsan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Şârîka, BAE: Merkezu'l-Buhus ve'd-Dirâse, 2006.
- Mendes, Nurdan - Karakaş, Vehbi “Garîbu'l-Kur'ân Literatüründe İbn Hişam'ın Yeri ve Râgıb el-İsfahani'nin el-Müfredatıyla Mukayesesi”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, sayı 5.
- el-Mizzî, Cemâluddin Ebil-Haccac Yusuf, *Tehzîbu'l-Kemal fi Esmâi'r-Ricâl*, tah. Beşar Avâd Ma'ruf, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1992.
- Mutçalı, Serdar, *el-Mu'cemu'l-Arabiyyul-Hadis*, İstanbul, Dağarcık Yayınları, 1999.
- el-Muttakî, Ali b. Husâmeddin, *Kenzul-Ummâl fi Süneni'l-Ekvâl ve'l-Efâl*, Beyrut: Müessesetu'r- Risale, 1989.
- el-Münzirî, Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdilkavî, *Muhtasarı Sahih-i Müslim*, Dimeşk: Dâru'l-Mustafa, 2011.
- Nair, Ahmet, “Havf ve Haşyet Kavramlarının Kur'ân'daki Semantik Anlamları” *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5:9 (2018).
- en-Nesâî, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, *Kitâbu Süneni'l-Kübra (Sünenu Nesâî)*, tah. Hasan Abdulmunim Şelbî, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2001.

- en-Nisâbüri, Muhammed b. Abdullah Hâkim, *el-Müstedrekü ale's-Sahîhayn*. Tah. Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Pilatin, Ebubekir, "İslam Filozoflarına Göre Sofist Felsefe", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2019.
- Ocak, Ahmet, "Selçuklular (Dini, İlmi, Fikri ve Tasavvufi Hayat)" *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Oğuz, Orhan, "Arap Dilinde Muarrab Kelimelerin Tespiti", *Iğdır Üniversitesi Dergisi*, sayı 6, 2015.
- Okumuş, Mesut, "Ulûmü'l-Kur'an (Kur'an İlimleri)", (ed) Mehmet Akif Koç, *Tefsir El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012).
- Oral, Osman, "Fahredden Râzî'de Hz. Musa, Hz. Harun, Hz. Eyyub ve Hz. Şuayb'ın İsmeti Sorunu", *Uluslararası Rusya Araştırma Dergisi*, 9:2 (2016) ss. 26-50.
- Öğüt, Salim, "Hedy", *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Özbalıkçı, Mehmet Raşit, "Arap Dilinde İlk İstişad", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 5, İzmir, 1999, ss. 369-383.
- , *Arap Gramerinde Kur'an ve Hadisle İstişad*, İzmir: Tibyan Yayınları, 2001.

- Özgüdenli, Osman Gazi, “Rey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Öztürk, Mustafa, “Tefsirde Fahreddin er-Razi”, Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Razi*, İstanbul, İsam Yayınları, 2013.
- “Zerkeşi'nin Kaynakları el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an Üzerine Bir İnceleme” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3:2 (2003).
- Polat, Fethi Ahmet, “Dirayet Ağırlıklı Tefsirler” (ed.), Mehmet Akif Koç, *Tefsir El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- er-Râfiî, Mustafa Sâdık, *Târîhu Âdâbi'l-Arab*, Kahire: Müessesetü Hindâvi, 2012.
- er- Razi, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Mahsûl fî Ilmi Usûli'l-Fıkh*, tah. Tâhâ Cebâbir Feyyâz el-Alvânî, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, tsz.
- *Tefsiru'l-Kebir: Mefâtihu'l-Gay*, Beyrut, Dâru'l-Fıkr, 1981.
- *Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz*, tah. Nasrullah Hacımüftüoğlu, Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- *Tefsiri Kebir, Büyük Kur'an Tefsiri, Mefâtihu'l-Gayb*, terc. Suat Yıldırım- Lütfullah Cebeci- Sadık Kılıç- C. Sadık Doğru, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013.

- *el-Muhassal fi efkâri 'l-Mütekaddimin vel-Muteahhirîn mine 'l-Hukemâi ve 'l-Mütekellimin*, tah. Hüseyin Aydın, Amman: Dâru'r-Razi.
- *el-İşâratü fi Usuli 'l-Kelam*, tah. Muhammed Subhî Abidi - Rabi' Subhî Abidi, Merkezü Nuri'l-Ulumi li'l-Buhusi ve'd-Diraseti, tsz.
- Reccal, Râşid Abdulmunım, *Tefsiru İbn Abbas el-Müsemma bi-Sahifeti Ali b Ebi Talha an İbn Abbas fi Tefsiri 'l-Kur'ân'il-Kerim*, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sikâfiyye, 1991.
- es-Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, *Kitâbu 'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, tah. Ahmed el-Arnaût- Türki Mustafa, Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsü'l-Arabî, 2000.
- Salih, Subhî, *Mebâhis fi Ulumi 'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-İlm lilmelâyîn, 1977.
- Sancar, Faruk “Selef Geleneğinde Fahrettin er-Razi’ye Yöneltilen Metodik Eleştiriler”, Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Razi*, (İstanbul, İsam Yayınları, 2018.
- Sayı, Ali, “Kur’an’da Hz Musa”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1990.
- Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'ân ve Bağlam*, İstanbul: Şule Yayınları, 2008.
- es-Serri, (Zeccac) Ebu İshak İbrahim, *Meânil-Kur'ân ve İ'râbuh*, tah. Abdülcelil Abduh Selbi Beyrut: Âlemul-Kutub, 1988.

- Sezgin, Fuat, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, terc. Mahmut Fehmi Hicâzî, (Almancadan Arapçaya), Riyad: Câmîiatu İmam Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyye-Câmîiatu'l-Meliki suûd, 1991.
- es-Sibeveyh, Ebû Bişr Omer b. Osman. *el-Kitab*, tah. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1992.
- es-Sicistânî, Ebu bekir Muhammed b. Uzey, *Nuzhetu'l-Kulûb fî Tefsîri Kur'ân'il-Aziz*, tah. Yusuf Abdurrahman el-Meraşlî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013.
- Subaşı, Derya Adalar, "Araplarda Sözlükçülük Çalışmaları ve el-Mu'cemu'l-Arabiyyu'l-Esâsî Adlı Sözlüğün Eleştirisi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 4, (2011).
- es-Subkî, Taceddin Ebu Nasr Abdülvehhab b. Ali. b. Abdulkâfî, *Tabakâtü'ş-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, tah. Abdulfettah Muhammed Iclî-Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Kahire: Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, 1964.
- es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *el-İtkân fî Ulumi'l-Kur'ân*. Tah. Ahmed b. Ali. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004.
- , *Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Tekribi'n-Nevevî*, tah. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Ferayânî, Beyrut: Mektebetu'l-Kevser, 1415.

- *el-Müzahir fî Ulumi'l-Lugati ve Envêihê*, tah. Muhammed Câd Mevlâ - Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim – Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, tsz.
- *el-Mu'tereku'l-Akrân fî î'câzi'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1988.
- *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, tah. Ebu'l-Fadl İbrahim Kahire: İsa el-Bâbi el-Halebî, 1964.
- *Tabakâtu'l-Müfessirin*, tah. Ali Muhammed Umar, Kahire: Mektebe ve Hibe, 1983.
- eş-Şâtıbî, İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakat*, tah. Ebu Ubeyde (Hasan el-Selman), Hubar (Suud): Dar ibn el-Affân, 1997.
- Şirinov, Agil, “Fahrettin er-Razi'nin Kelam Geleneğindeki Yeri”, *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmi Mecmuası*, 27, (2017).
- et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, tah. Hamdî Abdulmecid es-Selefi, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983.
- et-Tahânevî, Muhammed Ali, *Keşşaf Istilâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm*, tah. Rafiku'l-Acem – Ali Dahruc, Beyrut: Mektebetu Lubnan, 1996.
- Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, *Miftêhus-Saâde ve Misbâhus-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulum*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

- Tay, Hekim, “Tefsir Faaliyetlerinde Mübhemâtu’l-Kur’ân ilminin Yeri; Ebu Mansur el-Mâturîdî (ö. 333/944) Örneği”, *Diyanet ilmi Dergi: Maturîdî Sayısı* 55: 3 (2019).
- et-Tayyâr, Müsaid b. Süleyman b. Nâsır, *et-Tefsîru ’l-Lugavî li’l-Kur’ân ’il-Kerim*, Riyad: Dâru İbn el-Cevzi, 2002.
- Tilib, Abdulhamid Seyyid, *Garîbu’l-Kur’ân Ricâluhû ve Menâhicuhum min İbn Abbas ile Ebî Hayyân, Kuveyt, 1986.*
- Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa es-Sevre, *Sünenü ’t-Tirmizi*. Tah. Râid b. Sabri b. Ebi Alfe. Riyad: Dâru’l-Hidâne Li’n-Neşr ve’t-Tevzi, 2015.
- Tokuş, Nesibe Büşra, “Fahredden er-Razi’de İlâhî Sözü’n Delâleti ve Te’vili”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 2018.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmine Giriş*, İstanbul, Damla Yayınevi, 1993.
- , “Hudüs”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Topuzoğlu, Tefik Rüştü, “Halil b. Ahmed”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Tüccar, Zülfükar, “Dahîl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*,
- Türcan, Selim “Hidayet ve Delâleti Allah’a Nisbet Eden Ayetler Nüzul Döneminde Nasıl Anlaşıyordu”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9:18 (2010).

- Turgay, Nurettin “Halil b. Ahmed ve Garîbu’l-Kur’ân”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:2 (2013), ss. 55-78.
- Türker, Ömer, “Kelam ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Razi”, Ömer Türker-Osman Demir (ed.), *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Razi*, İstanbul, İsam Yayınları, 2013, ss, 17-41.
- “Mukatil b. Süleyman’ın Kur’ân’ı Te’vil Yöntemi”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 1999.
- Uludağ, Süleyman, *Fahrettin Razi Hayatı-Fikirleri-Eserleri*, Ankara: Harf Eğitim Yayıncılığı, 2014.
- “Keşf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Ulutürk, Muammer, “Hıristiyanlık’ta Havarilik”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2005.
- Uysal, Muhittin, “*Hadisin Arap Dilbilimine Etkisi ve Hadisle İstişhad Meselesi*”, *Marife Dergisi*, 2006, sayı. 1, ss. 97-126.
- Uzun, Mustafa “Ebced”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- el-Vâhidî, Ebu’l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed, *et-Tefsîru’l-Basît*, tah. Muhammed b. Salih b. Abdullah b. el-Fevzan, Riyad: Mâddetü’l-

- Bahsil îlmi (Câmiatu'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmî, 1430[2009].
- Varol, Hüseyin, “Edebu'l-Kâtip İbnu Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1980.
- el-Verrâk, (İbn Nedim) Muahmmmed b. İshak en-Nedim el-Ma'ruf İshak b. Ebi Ya'kup (ö.385/995[?]), *el-Fihrist fi Ahbâri'l-Ulemâ'il-Musannifîn mine'l-Kudemâ'i ve'l-Muhdisîn ve Esmê'i Kütübihim, byy. ths.*
- Yağır, Mehmet Yusuf, “Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb Adlı Tefsirinde Hz. İsa'nın Ref'ı ve Nüzulü, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 10:1 (2018) ss. 271-289.
- Yalçıntaş, Yusuf, “Mükatil b. Süleyman'ın Tefsir'i-Kebir'i ve İsrâiliyat”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Tokat, 2019.
- Yavuz, Mehmet, “Muarrab Kelimelere Dair Yazılan Eserler, Sözlükler”, Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, 1:2 (2001).
- Yavuz, Salih Sabri, “Fahreddin er-Razi'ye Göre Epistemolojik ve İtikâdî Açından Ahad Haber ve Kiriği” *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17:3 (2004).

- Yavuz, Yusuf Şevki, “Kıdem” *TDV İslam Ansiklopedisi*.
-----, “Fahreddin er-Razi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Yazoğlu, Ruhattin, “Süreklielik ve Değişim Açısından Dil-Kültür İlişkinin Felsefi Bir Tahlili”, İlyas Altuner-Osman Bayraktutan (ed.), *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu*, (İğdır: İğdır Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Yeşilyurt, Rıdvan, “Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (İlmi, Hayatı, eserleri)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2015.
- Yıldırım, Zeki, “Kur’an’ın Işığında Dillerin Kaynağı Problemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 22 (2004).
- Yerinde, Adem, “Mecazu’l-Kur’an”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Yıldız, Hakkı Dursun; Çetin, Nihad M. “Arap”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Yılmaz, Ali, “Fahrüddin er-Razi’nin et-Tefsiru’l-Kebîr (Mefâtihu’l-Gayb) Adlı Eserinde Tenasüb ve İnsicam”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1996.

- Yılmaz, Sabahattin, “Arapça’da Allah İsmiinin Etimolojisi ve O’nunla Yapılan Deyimlerin Filolojik Yapısı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7:2 (2003).
- Yolcu, Mehmet, “Dil: İşlevi, Çeşitleri ve Alanları Bağlamında Kavramsal Bir İnceleme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2:4 (2004) ss. 67-96.
- Zarzur, Adnan, *Ulûmu’l-Kur’ân el-Medhal ilê Tefsîri’l-Kur’ân ve Beyâni İ’câzihi*, Beyrut: Mektebetü’l-İslam, 1981.
- ez-Zehebi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mîzanu’l-İ’tidal fi Nakdi’r-Ricâl*, tah. Ali Muhammed Bâcevî, Beyrut: Dâru’l-Mârifetü’s-Salâhiyye, tsz.
- , *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*, tah. Beşar Avvad Maruf-Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1982.
- , *Tezkiretü’l-huffâz*, tah. Abdurrahman b. Yahya el-Ma’lemi, Haydarabat: Dâiretu’l-Maârifî’l-Osmâniyye, tsz.
- , *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-(tabakâtü’l-)meşâhîr ve’l-a’lâm*, tah. Omer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l Arabî, 1990.
- ez-Zehebi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, Kahire: Mektebetü’l-Vehbiyye, 2000.

- Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Omer b. Ahmed, *Esâsu'l-Belâga*, tah. Muhammed Bâsil Uyunu's-Sûd, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1998.
- ez-Zerkan, Muhammed Salih, *Fahrüddin er-Râzî, ve Arâuhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, Dâru'l-Fikr, byy, tsz.
- ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazim, *Menâhîlu'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Fevvaz Ahmed Zemerali, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.
- ez-Zerkeşi, Bedrettin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Fadl İbrahim, Kahire: Mektebetü Dari't-Turâs, tsz.
- Zeydan, Corci, *el-Lugatu'l-Arabiyye Kêiniün Hayy*, Kahire, Müessesetü'l-Hindâvî li't-Ta'limi ve's-Sikâfeti, 2012.
- ez-Zühri, (İbn Sa'd) Muhammed b. Sa'd b. Meni', *et-Tabakâtü'l-Kebir (tabakâtu İbn Sa'd)*, tah. Ali Muhammed Omar, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.

ÖZET

AKTAŞ, Bayram “Fahredden Râzî Tefsiri’nde Garîbu’l-Kur’ân”, Doktora Tezi, 302, s.

Danışman: Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU.

Çalışmada Fahreddin Râzî’nin Garîbu’l-Kur’ân ilmine yaklaşımı, garib kelimeleri ele alış biçimi ve konu ile ilgili görüşleri ele alınmış, müfessirin Garîbu’l-Kur’ân anlayışı örneklerle ortaya konulmuştur.

Tez; giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin konusu, önemi, amacı, yöntemi, ilgili çalışma ve kaynaklar, Râzî’nin yaşadığı dönem, ilmi hayatı konuları ele alınmıştır. Birinci bölümde, Arap Dili, dilin önemi ve Kur’ân’ı anlamada önemi açısından; Garîbu’l-Kur’ân ise Kavramsal çerçeve, önemi, doğuşu ve literatürü açısından değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde Râzî’nin Garîbu’l-Kur’ân anlayışının teorik çerçevesi iki aşamada ele alınmıştır. İlk aşamada yabancı dillerden geçen muarrab kelimeler bağlamında, ikinci aşamada Kureyş dışındaki lehçeler bağlamında müellifin Garîbu’l-Kur’ân anlayışı tespit edilmiştir.

Üçüncü bölümde, Râzî’nin garib kelimeleri ele alırken takip ettiği yöntemler ve bu yöntemi uygulayış biçimi örneklerle açıklanmıştır. Burada da İstişhad yani âyet, hadis, sahâbe-tabiin sözü ve şiirle kelimeyi açıklama metodları ve filolojik yani ana dildeki, ana lehçedeki, birden fazla dildeki ortak kullanımıyla, sarf, nahiv, Kıraatla lafzı açıklama yöntemleri şeklinde iki aşamada konu ortaya konulmuştur.

Sonuç bölümünde, çalışmada elde edilen bilgiler özet bir biçimde sıralanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fahreddin Râzî, Garîbu’l-Kur’ân, Tefsir, Kur’ân.

ABSTRACT

AKTAŞ, Bayram “Gharīb al-Qur’ān in the Tafsīr of Fahreddin Râzî”, Ph.D. Thesis, 302, p.

Supervisor: Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU.

In the study, Fahreddin Râzî’s approach to the science of Gharīb al-Qur’ān, his way of handling garib words and his views on the subject were discussed, and the understanding of the interpreter’s Gharīb al-Qur’ān was presented with examples.

The thesis consists of an introduction, three parts and a conclusion. In the introduction part, the subject of the thesis, its importance, purpose, method, related studies and sources, the period in which Râzî lived, his scientific life are included.

In the first part, in terms of the Arabic language, the importance of language and its importance in understanding the Quran; The science of Garību'l-Quran, has been evaluated in terms of its conceptual framework, importance, birth and literature.

In the second part, the theoretical framework of Râzî’s understanding of Garību'l-Quran has been dealt with in two stages. In the first stage, it is handled in the context of muarrab words in foreign languages. In the second stage, the subject was discussed in the context of dialects other than Quraysh.

In the third part, the methods followed by Râzî while explaining the garib words and the way he applies this method are explained in two stages with examples. First of all, the methods of explaining the word with istiṣhad, namely verse, hadīth, the word of the Companions and of course, and poetry are given on the ground. Later, philological methods of explanation of words in the mother tongue, in the main dialect, with their

common use in more than one language, in terms of consumption, grammar, qiraat are included.

In the conclusion part, the information obtained in the study is listed in summary form.

Keywords: Fahreddin Râzî, Gharīb al-Qur'ân, Tafsîr, Qur'ân.

